

ΔΑΥΛΟΣ

ΑΦΙΕΡΩΜΑ

Η ΕΛΛΗΝΙΚΗ «ΠΟΛΙΣ» Ἡ ἑλληνικὴ ἀντίληψη περὶ πολιτικῆς

Συνεργάζονται

οἱ

ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΒΛΑΧΟΣ
Γ., Δ. ΔΑΣΚΑΛΑΚΗΣ

ΓΡΗΓ. ΦΙΛ. ΚΩΣΤΑΡΑΣ
R. I. WINTON καὶ P. GARNSEY

καὶ οἱ

ΦΑΙΔΩΝΑΣ ΘΕΟΦΙΛΟΥ
ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ ΚΟΝΤΟΣ
ΛΕΥΤΕΡΗΣ ΜΑΡΜΑΤΣΟΥΡΗΣ
ΜΑΝΩΛΗΣ ΜΑΡΚΑΚΗΣ

ΜΕΤΕΩΡΟΣ
ΔΗΜ. ΜΠΟΓΔΑΝΟΠΟΥΛΟΣ
ΗΛΙΑΣ ΤΣΑΤΣΟΜΟΙΡΟΣ
ΠΑΥΛΟΣ ΦΗΜΗΣ

ΕΝΘΕΤΟ

ΚΑΒΑΦΙΚΗ «ΙΘΑΚΗ»:
Ποιητικὸ ἀριστούργημα ἢ «γιά τὰ σκουπίδια»;
Διάλογος ΓΙΩΡΓΟΥ ΔΕΠΟΥ — Σ.Γ.Γ. ΠΑΝΑΓΙΩΤΑΤΟΥ
Σελ. 2013 — 2020

ΔΑΥΛΟΣ

ΜΗΝΙΑΙΟ ΠΕΡΙΟΔΙΚΟ

Κυδαθηναίων 29, Πλάκα, Ἀθήνα (105 58)

Τηλέφωνα: 3223957 ἢ 9823655.

Τὰ γραφεῖα τοῦ Περιοδικοῦ λειτουργοῦν
πρωινὲς ὥρες 9.30-13.30, καθημερινά.

Ἐκδότης — Διευθυντής:
ΔΗΜΗΤΡΗΣ Ι. ΛΑΜΠΡΟΥ

Ἀχιλλέως - Μουσῶν 51, Π. Φάληρο.

Ὑπεύθυνοι Τυπογραφείου
ΚΥΡΙΑΚΟΣ ΜΠΑΜΠΑΝΗΣ — Π. ΜΠΑΡΜΠΗΣ
Γερανίου 24, Ἀθήνα.

Τιμὴ τεύχ. δρχ. 120 - Ἐτήσια συνδρομὴ
δρχ. 1.500 - Ὁργανισμῶν δρχ. 3.000 -
Φοιτητῶν δρχ. 500 - Ἐξωτερικοῦ δολ. 50

- Διαφημίσεις δὲν δημοσιεύονται.

Τὰ χειρόγραφα συνεργασιῶν δὲν ἐπιστρέφονται.

Ἐπιτρέπεται ἡ ἀναδημοσίευση ἀρθρῶν
τοῦ ΔΑΥΛΟΥ ὑπὸ τὸν ὅρον ὅτι θὰ ἀναφέ-
ρεται ρητὰ ἡ πηγὴ τους.

Ὅλες οἱ συνεργασίες, τὰ βιβλία καὶ
τὰ ταχυδρομικὰ ἢ τραπεζικὰ ἐμβά-
σματα στὴ διεύθυνση: Δημ. Λάμπρου,
Μουσῶν 51 Π. Φάληρο, Ἀθήνα (175 62)

ΤΟΜΟΣ Δ' • 39 • ΜΑΡΤΙΟΣ '85

Ἕνα λιθάρι στὴ σύγχρονη ἀναζήτηση

Ὁ μόνος ἀρμόδιος γιὰ τὴ διαχεί-
ριση τῶν πραγμάτων τῆς κοινότη-
τας καὶ τὴν ἀνάληψη τῆς εὐθύνης
γιὰ τὴν ἐπιβίωση καὶ προαγωγὴ
τῆς εἶναι βέβαια ἡ ἴδια ἡ κοινότητα.
Γι' αὐτὸ δὲν μπορεῖ ν' ἀμφιβάλλη
κανεῖς.

Ποιὰ εἶναι ἡ κοινότητα; Στὸ ἐ-
ρώτημα αὐτὸ οἱ ἀπαντήσεις εἶναι
πολλές, ἰσάριθμες μὲ τὶς πολιτικὲς
θεωρίες. Καὶ βέβαια ἐδῶ δὲν προ-
τιθέμεθα ν' ἀσχοληθοῦμε μὲ τὸ ζή-
τημα ἂν κοινότητα εἶναι ἓνα μέλος
τῆς, πολλὰ ἢ ὅλα, ἂν εἶναι μιὰ τά-
ξη, ἓνα ἔθνος ἢ ὁλόκληρη ἡ ἀνθρω-
πότητα. Οὐτε, συνεπῶς, θ' ἀναλύ-
σωμε τὸ πρόβλημα ἂν ὀρθὸ πολί-
τευμα εἶναι ἡ μοναρχία, ἡ ὀλιγα-
ρχία ἢ ἡ δημοκρατία. Προτοῦ φθά-
ση κανεῖς στὴ μερίκευση αὐτῆς,
πρέπει ν' ἀντιμετωπίσῃ τὸ ζήτημα
ἂν ὁποιαδήποτε κοινότητα λει-
τουργῇ σὰν ὄντοτητα φυσικὴ ἢ
συμβατικὴ, ἂν δηλαδὴ στέκῃ ἀντι-
κειμενικὰ ἢ εἶναι κατασκευὴ αὐθαί-
ρετη, πλάσμα τῆς πλάνης τοῦ ἀν-
θρώπου, ὕβρις μὲ τὴν ἀρχαιοελλη-
νικὴ σημασία τῆς λέξεως.

Τὸ καίριο δηλαδὴ ἐρώτημα σὲ
γενικὸ ἐπίπεδο δὲν εἶναι ποιὰ εἶναι
ἡ κοινότητα καὶ ποιοί, ἐπομένως,
πρέπει νὰ τὴν ὁδηγοῦν, ἀλλὰ τί εἶ-
ναι ἡ κοινότητα, ποιὰ εἶναι ἡ φύση
τῆς. Ἄν δὲν ξεκαθαρισθῇ αὐτὸ κι
ἂν δὲν ὑπάρξῃ σίγουρη λύση, εἶναι
φανερὸ ὅτι κάθε μερικὴ ἀντιμετω-
πίση τοῦ πολιτικοῦ φαινομένου
κινδυνεύει νὰ κατολισθήσῃ σὲ αὐ-
θαιρεσίες, δόγματα, σφάλματα καὶ,
ἄρα, πρακτικὰ, νὰ ἐξελιχθῇ σὲ δια-

στρέβλωση, κακοποίηση και διαστροφή της ανθρώπινης ομάδας — με τελική συνέπεια τη χρεοκοπία της δεδομένης τάξεως πραγμάτων.

Τò μείζον ζήτημα της φύσεως της κοινότητας έχει αντιμετώπισθη κατά καιρούς — και σήμερα — από πλήθος διανοητών και έχουν διατυπωθή πλήθος πολιτικών θεωριών και πολιτικών ιδεολογιών. "Ας τις αντιπαρέλθουμε κι ἄς ἐντοπίσουμε τὴν κρίση μας σ' ἓνα μόνο σημείο ἀκρότατης ἀναγωγῆς: 'Η σπουδὴ της κοινότητας γίνεται σὲ ἀναφορὰ πρὸς κάποιο σταθερό, σίγουρο σημείο ἢ ξεκινάει χωρὶς δείκτη καὶ οἶακα, πραγματοποιεῖται δηλαδὴ ἐπὶ τῇ βάσει σκοπῶν καὶ κριτηρίων αὐθαίρετων ἢ πλανημένων; 'Εδῶ εἶναι ὁ ὀμφαλός. Κι ἀπὸ ἐδῶ ἐκπορεύονται ἡ πολιτικὴ ἀλήθεια ἀλλὰ καὶ ἡ πολιτικὴ ἐκτροπὴ, ἡ πολιτικὴ εὐστάθεια ἀλλὰ καὶ ἡ πολιτικὴ πτώση.

Γιατὶ πραγματικὰ ὑπάρχουν γύρω ἀπὸ τὸ πολιτικὸ φαινόμενο χίλιοι διαβόλοι, ἔτοιμοι νὰ παρεισφύσουν μέσα του, νὰ τὸ ἐκφυλίσουν. Εἶναι φανερό, ὅτι τὸ αἶτημα τοῦ ἐπαναπροσδιορισμοῦ τοῦ στίγματος τῆς πολιτικῆς πορείας ποὺ διανύει ἀνὰ πᾶσαν στιγμὴν ἡ ἀνθρωπότητα εἶναι κεφαλαιῶδες: 'Η ἀνεύρεση καὶ συνειδητοποίηση τῆς τυχόν ἐκτροπῆς προσφέρει τὴν πρωταρχικὴν προϋπόθεση γιὰ τὴν ἐπανόρθωση τῆς γραμμῆς πλεύσεως μέσα στὸ ἀνεξερεύνητο βάθος τοῦ χρόνου.

Ὁ «Δαυλός» φρονεῖ, ὅτι ἡ ἐλληνικὴ σκέψη εἶχε πετύχει νὰ ἀνακαλύψῃ τὸν μόνιμο, ὑπερχρονικὸ καὶ ὑπερτοπικὸ δείκτη, τὸν κατάλληλο

σ' ὅλες τὶς περιπτώσεις οἶακα, τὸ σταθερὸ σημεῖο ἀναφορᾶς γιὰ τὴ διατήρηση τῆς ὀρθῆς γραμμῆς στὴν πολιτικὴ πλεύση. Οἱ "Ἕλληνες συνελάμβαναν τὴν πολιτεία εἴτε ὡς **μικρογραφικὴ ἔκφραση τοῦ συμπαντικοῦ νόμου** (προκλαστικὴ περίοδος) εἴτε ὡς **λόγον (ἀναλογία) τῆς ἀνθρώπινης ἀτομικῆς ψυχῆς** (Πλάτων) εἴτε ὡς **ἀντιστοιχία πρὸς τὴ φύση** ('Αριστοτέλης) εἴτε κατ' ἄλλους παρεμφερεῖς καί, σὲ τελευταία ἀνάλυση, ταυτόσημους τρόπους. Αὐτῇ, ἡ ἐλληνικὴ προσέγγιση τοῦ πολιτικοῦ φαινομένου, ἔχει τέραστια σημασία ἔσαεῖ, γιατί εἶναι ἀδιατάρακτα ἐρματισμένη ἀπὸ τὴ βαρύτητα τοῦ φύσει ἀληθινοῦ καὶ φύσει ἐλευθέρου. Καὶ ἔχει ἰδιαζόντως καίρια σημασία σήμερα, ποὺ ἡ δύναμη, ὁ δογματισμός καὶ ἡ ἀποκοπὴ τῆς πολιτικῆς ἀπὸ τὸν ὀμφάλιο λῶρο τῆς φυσικῆς ἀληθείας ὠθοῦν τὸ ἀνθρώπινο εἶδος σὲ μιὰ τυφλὴ ἱστορικὴ πορεία, ποὺ ἄμεσο ἢ ἀπώτερο τέρμα της δὲ μπορεῖ νὰ εἶναι ἄλλο ἀπὸ τὸν γκρεμὸ τῆς αὐτοκαταστροφῆς.

Μὲ βάση τὸ παραπάνω σκεπτικὸ ἀποφασίσαμε νὰ ἀφιερῶσουμε τὸ παρὸν τεῦχος στὴν ἐλληνικὴ ἀντίληψη περὶ πολιτικῆς, μὲ τὴ βεβαιότητα ὅτι προσθέτουμε ἓνα λιθάρι στὴν σύγχρονη γενικὴ ἀναζήτηση — κι ὄχι ἓνα δυναμίτη κοντὰ στοὺς τόσους ἄλλους ποὺ πράγματι ὑπονομεύουν τὸ ἱστορικὸ γίνεσθαι καὶ ὁδηγοῦν στὸ δρόμο ποὺ δὲν ἔχει ἐπιστροφή, στὸ ὀλοφάνερο — ἀλλὰ σὲ λίγους, δυστυχῶς, ἀντιληπτό — **Τραγικὸ Τέλος.**

Δ. Ι. Α.

R. I. WINTON καὶ PETER GARNSEY*

Ἡ κλασσικὴ ἑλληνικὴ πολιτικὴ θεωρία

Οἱ Ἕλληνες δημιούργησαν τὴν *πολιτική*· δημιούργησαν ὅμως καὶ τὴν πολιτικὴ θεωρία: καὶ ὑπάρχει προφανὴς σχέση μεταξύ τῶν δύο αὐτῶν στοιχείων τῆς δημιουργικότητάς τους. Ἡ *πόλις* ἦταν, θεωρητικά, κοινότητα ἴσων, τῶν *πολιτῶν*, πού χάραζαν τὴν πολιτικὴ τους σὲ ἀνοιχτὲς καὶ ὀργανωμένες συζητήσεις. Τέτοιες συζητήσεις εἶναι πιθανόν ν' ἀναπαρήγαν ἀπὸ μόνες τους τὴν κριτικὴ καὶ τὸν ἔλεγχο τῶν κανόνων ἐκείνων βάσει τῶν ὁποίων διεξάγονταν· παράδειγμα, οἱ παρατηρήσεις πού ἔκαναν ὁ Κλέων κι ὁ Διόδοτος στὴν περὶ Μυτιληναίων συζήτηση γιὰ τὸν χαρακτήρα τῆς ἀθηναϊκῆς ἐκκλησίας τοῦ δήμου (Θουκυδίδης, 3.36 - 49). Ἡ ἑλληνικὴ πολιτικὴ θεωρία πρέπει νὰ θεωρηθῇ ὡς ἀπόρροια τῆς ἔμφυτης αὐτῆς τάσεως πρὸς συζήτηση· ἡ πολιτικὴ θεωρία τῶν Ἑλλήνων ἦταν, κυρίως, προβληματισμὸς πάνω στὴ φύση τῆς *πόλεως*, πού ἐξελίχθηκε σὲ αὐτοσυνειδησιακὴ πνευματικὴ προσπάθεια, ξεχωριστὴ (καί, σὲ γενικώτερο ἐπίπεδο, ἐντελὴς διαφορετικὴ) ἀπὸ τὴ μελέτη τῶν ἐδικῶν πολιτικῶν θεμάτων. Ὅθεν, ἡ πολιτικὴ θεωρία ὑπῆρξε δευτερογενὴς δραστηριότητα, σὲ σχέση πρὸς τὸ (πρακτικὸ) *ἐπίπεδο* ἀπὸ τὸ ὁποῖο ἀντλοῦσε τὸ ὑλικό της· καίτοι, λέγοντας αὐτό, δὲν ἐννοοῦμε ὅτι ἐστερεῖτο τοῦ στοιχείου τῆς πολιτικῆς ἐφαρμογῆς, χαρακτηριστικοῦ τῆς πρωτογενοῦς δραστηριότητος ἀπὸ τὴν ὁποία ἀπέρρευσε.

Ἄν περιορισθοῦμε στὴν σωζόμενη γραμματεία, ἑλληνικὴ πολιτικὴ θεωρία εἶναι ἐκείνη τοῦ Πλάτωνος καὶ τοῦ Ἀριστοτέλους. Εἶναι βέβαιο, πάντως, ὅτι ἡ πολιτικὴ θεωρία, μὲ τὴν ἔννοια πού προαναφέραμε, γεννήθηκε ἐνωρίτερα. Μὲ βάση τὶς μαρτυρίες πού ἔχομε, ἀλλὰ καὶ λόγω τῆς φύσεως τοῦ θέματος, εἶναι ἀδύνατο νὰ καθορίσουμε οἷαδῆποτε ἀξιόπιστη χρονολογία ἐμφανίσεώς της, ἀλλ' ἂν κανεὶς κρίνῃ ἀπὸ τὶς ἀμφίβολες εἰδήσεις πού ἔχομε γιὰ τὴν πρώιμη πυθαγόρεια πολιτικὴ θεωρία, οἱ πρώτες πραγματικὲς ἀναλυσεῖς τῆς *πόλεως* φαίνεται ὅτι ἐγιναν τὸν 6^ο αἰῶνα.

Ὑπῆρξαν πρώιμες προδρομικὲς προσπάθειες: οἱ στίχοι τοῦ Σόλωνος ἀποτελοῦν προφανὲς παράδειγμα. Ἀλλὰ ὁ Σόλων ἐνδιαφέρεται οὐσιαστικά νὰ κρίνῃ μιὰ συγκεκριμένη μόνο *πόλιν*, καὶ ἡ πολιτικὴ του ποίηση ἀποτελεῖ συμβολὴ σ' ἓνα συγκεκριμένο πολιτικὸ ζήτημα. Ἡ ἀνάλυση τῆς *πόλεως*, πού ξεφεύγει ἀπὸ τὸ πλέγμα τῶν ἐδικῶν πολιτικῶν ζητημάτων, ἐμφανίζεται, πρῶτα, σὰν αὐτοτελὴς τρόπος πνευματικῆς ἀναζητήσεως, κατὰ τὸ διάστημα πού μεσολαβεῖ μεταξύ τῶν Μηδικῶν καὶ τοῦ Πελοποννησιακοῦ Πολέμου. Τότε ἡ τραγωδία ἔφθασε στὴν ἀκμὴ της· ἡ μελέτη τῶν σωζομένων θεατρικῶν ἔργων τῆς περιόδου αὐτῆς μπορεῖ νὰ βοηθήσῃ στὸν καθορισμὸ τῆς ταυτόχρονης πρὸς αὐτὰ ἐμφανίσεως τῆς πολιτικῆς θεωρίας. Τὰ ἔργα αὐτὰ ἀναφέρονται κυρίως σὲ πολιτικὰ θέματα, ὅπως στὴ φύση τῆς δικαιοσύνης καὶ στὴ σχέση μεταξύ τοῦ μεμονωμένου *πολίτου* καὶ τῶν *συμπολιτῶν* του· ἀλλὰ τοῦτο πόρρω ἀπέχει τοῦ νὰ μπορῇ νὰ χαρακτηρισθῇ ἓνα θεατρικὸ ἔργο, π.χ. ἡ τριλογία *Ὀρέστεια* τοῦ Αἰσχύλου, ὡς ἔργο πολιτικῆς θεωρίας: ὁ Αἰσχύλος δὲν ἐνδιαφέρεται νὰ παρουσιάσῃ μιὰ ἐμπεριστατωμένη ἀνάλυση γιὰ τὴν ἰδέα τῆς δικαιοσύνης, τοῦ τύπου πού παρουσιάσε ὁ Πλάτων στὴν *Πολιτεία* του. Τὰ ἔργα τῶν Τραγικῶν μποροῦν νὰ θεωρηθοῦν ὡς ἐνδιάμεσος σταθμὸς μεταξύ τῶν δύο ἐπιπέδων πολιτικοῦ προβληματισμοῦ πού προαναφέραμε: ἀποτελώντας οἱ ἴδιοι ἓνα ἀπὸ τὰ στοιχεῖα τῆς τυπικῆς συνταγματικῆς ζωῆς τῆς Ἀθηναίων *πόλεως* παρουσιάζονται στὸ ἀκροατήριό τους (τὸ ὁποῖο, σὲ ἄλλο ρόλο του, ἀποτελοῦσε τὴν ἀθηναϊκὴ ἐκκλησία τοῦ δήμου) σὰν ἄνθρωποι πού ζητοῦν νὰ συνειδητοποιήσουν τὶς ἐμπειρίες τους. Ἡ προσπάθειά τους αὐτὴ γέννησε τὴν ἀναζήτησιν, πού θὰ ὀδηγοῦσε στὴν αὐτοτέλεια τῆς πολιτικῆς θεωρίας· ἀλλὰ τὸ ἐπικέντρο τῆς ἀναζητήσε-

* Ὁ R. I. Winton εἶναι καθηγητὴς τοῦ Πανεπιστημίου τοῦ Σέφφλντ ('Αγγλία) καὶ ὁ Peter Garnsey καθηγητὴς τοῦ Jesus College τοῦ Καϊμπριτζ. Τὸ δικαίωμα τῆς δημοσιεύσεως τοῦ ἀρθροῦ αὐτοῦ στὴν Ἑλλάδα ὁ «Δαυλός» ἀγόρασε ἀπὸ τὸ Oxford University Press, πού ἔχει τὴν παγκόσμια ἀποκλειστικότητά του.

ως αὐτῆς ἐν πάσῃ περιπτώσει ἐντοπίζεται στὰ εἰδικὰ ζητήματα καὶ στὰ ἄτομα. Ὑπάρχει σαφὴς διαφορὰ μεταξὺ τοῦ τρόπου ποὺ οἱ Τραγικοὶ προσέγγιζαν τὰ πολιτικά θέματα καὶ τῆς ἀμεσώτερης ἀναλυτικῆς προσεγγίσεως, ποὺ ἀναπτύχθηκε περὶ τὰ μέσα τοῦ ε' αἰ. Ἡ ἐμφάνιση τῆς δευτέρας ὁριοθετεῖ τὴ γέννηση τῆς καθαυτὸ ἑλληνικῆς πολιτικῆς θεωρίας.

Οἱ πρῶτοι αὐθεντικοὶ θεωρητικοὶ τῆς πόλεως ὑπῆρξαν οἱ Σοφιστὲς καὶ ὁ Σωκράτης. Ὁ τρόπος ζωῆς τους συμβολίζει τὴν νέα τους σχέση ποὺ δημιουργήθηκε ὡς πρὸς τὴν πόλιν: ἐνῶ ζητοῦσαν νὰ κατανοήσουν τὴν πόλιν ὡς σύνολον οἱ Σοφιστὲς καὶ ὁ Σωκράτης δὲν ζοῦσαν σὰν κανονικοὶ πολῖται. Οἱ Σοφιστὲς βρισκόνταν τὸ μεγαλύτερο μέρος τῆς ζωῆς τους μακριὰ ἀπὸ τὶς γενετικὲς τους ταξιδεύοντας σ' ὅλοκληρη τὴν Ἑλλάδα· ὁ Σωκράτης ἔμενε στὴν Ἀθήνα, ἀλλὰ συμμετείχε πολὺ λιγώτερο ἀπ' ὅσο μπορούσε στὴν πολιτικὴ ζωὴ. Ἡ αὐτοαποχὴ αὐτῆ ἀπὸ τὴν πολιτικὴ τὸν γενετικῶν τους ἴσως πράγματι ἀποτελοῦσε ἀναγκαίᾳ προϋπόθεση γιὰ τὴν ἀνάλυση τῆς πόλεως.

Κάθε προσπάθεια γιὰ τὴν κατανόηση τῆς πολιτικῆς σκέψεως τῶν ἀνδρῶν αὐτῶν πρέπει νὰ ξεκινᾷ ἀπὸ τὸ δεδομένο τῆς ἐντυπωσιακῆς ἀνακοπῆς τῆς ροῆς τῶν σχετικῶν μ' αὐτοὺς ἀμέσων φιλολογικῶν πληροφοριῶν. Οἱ Σοφιστὲς ὑπῆρξαν πολυγραφῶτατοι συγγραφεῖς, ἀλλ' ἂν ἐξαιρέση κανεὶς δύο σύντομα ρητορικὰ γυμνάσματα τοῦ Γοργία, τὰ ἔργα τους ἐπέζησαν μόνο σὲ ἀποσπάσματα, ἀποτελούμενα ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον ἀπὸ μία πρόταση καὶ, κάποτε, ἀπὸ μία λέξη. Ἡ ἀπόπειρα ἀνιχνεύσεως τῶν ιδεῶν τους εἶναι ἀναγκασμένη νὰ στηριχθῇ σὲ ἔμμεσες μαρτυρίες, καὶ κυρίως σ' ἐκείνες ποὺ μᾶς παραδίδει ὁ Πλάτων, εἰδικὰ στοὺς νεανικοὺς διαλόγους του. Οἱ μαρτυρίες αὐτὲς εἶναι, ἀτυχῶς, ἐξαιρετικὰ ἐπισηφαλεῖς. Ὁ Πλάτων μᾶς παρουσιάζει πολλὰς ὁψεις καὶ ἀπόψεις τῶν Σοφιστῶν, ὡς ἀτόμων καὶ ὡς τάξεως, ἀλλὰ εἶναι ἀνάγκη νὰ ἐρευνᾶται πάντοτε ἂν οἱ μαρτυρίες αὐτὲς εἶναι ἱστορικὰ ἀσφαλεῖς, δεδομένου ὅτι ὁ Πλάτων, ἀνεξάρτητα πρὸς τὶς ἄλλες του ἀντιλήψεις, ὑπῆρξε βαθεὶ ἐχθρικός πρὸς αὐτοὺς. Γιὰ τὴν περίπτωση τοῦ Σωκράτη ὁ Πλάτων ἀποτελεῖ πάλι τὴ σημαντικώτερη πηγή, συμπληρούμενη ἀπὸ τὸν Ξενοφῶντα καὶ τὸν Ἀριστοτέλη. Ὁ Σωκράτης, ποὺ δὲν ἔγραψε τίποτε, ἐμφανίζεται σ' ὅλους σχεδὸν τοὺς πλατωνικοὺς διαλόγους, καὶ ἐπομένως τὸ ζήτημα τῆς αὐθεντικότητος τῶν ιδεῶν του εἶναι ἀκόμη πιὸ ὀξὺ σὲ σύγκριση μὲ τὴν περίπτωση τῶν Σοφιστῶν. Ἐπὶ πλέον τὸ πρόβλημα περιπλέκεται περισσότερο ἀπὸ τὴν συμπεριφορὰ τοῦ Πλάτωνος: ἡ ἐχθρότητά του ἐναντὶ τῶν Σοφιστῶν εἶναι παράλληλη πρὸς τὸν σεβασμὸ του πρὸς τὸν Σωκράτη.

Οἱ Σοφιστὲς ἦταν οὐσιαστικὰ διδάσκαλοι, ποὺ πρόσφεραν παιδεία τελειῶς νέου τύπου. Τὸ γεγονὸς ὅτι ὁ Πρωταγόρας, π.χ., δίδασκε *πολιτικὴν τέχνην*, τὴν τέχνη τοῦ νὰ εἶναι κανεὶς *πολίτης*, ἐξυπακούει ἀφ' ἑαυτοῦ τὴν ἀναλυτικὴν του τοποθέτηση ἐναντὶ τῆς πόλεως· καὶ φαίνεται ὅτι ὑπάρχει σαφὴς σχέση μεταξὺ τῆς δράσεως τῶν Σοφιστῶν ὡς διδασκάλων καὶ τῶν προσπαθειῶν τους νὰ προσφέρουν μιὰ θεωρητικὴ ἀντίληψη γιὰ τὴ φύση τῆς πόλεως. Ἄν ἔπρεπε νὰ προσελκύσουν μαθητὲς ποὺ θὰ ἤθελαν νὰ πληρώσουν γιὰ νὰ ἐκπαιδευθοῦν κοντὰ τους, θὰ ἔπρεπε καὶ νὰ προσφέρουν κάποια καινούργια, συστηματοποιημένη καὶ ἐμπεριστατωμένη γνώση τῶν πολιτικῶν ὑποθέσεων. Ἔως τότε οἱ νέοι εἶχαν ἄτυπους καὶ ἀκαθόριστους δεσμοὺς μὲ τοὺς ἐνήλικες συμπολίτες τους, συνήθως τοὺς συγγενεῖς καὶ τοὺς οἰκογενειακοὺς φίλους. Ἡ σοφιστικὴ παιδεία περιελάμβανε ἕνα διπλῆς σημασίας νεωτερισμὸ: τὴν τυπικὴ θεωρητικὴ ἐκπαίδευση ἀπὸ ἀνθρώπους ποὺ δὲν ἦταν συμπολίτες τους. Ἡ ἐχθρότητα ποὺ ἐπέσυραν οἱ Σοφιστὲς, μπορεῖ νὰ κατανοηθῇ ὡς ἀντίδραση γιὰ τὴ διπλὴ αὐτὴ παρέκκλιση ἀπὸ τὴν παράδοση.

Θεμελιώδεις χαρακτηριστικὸ τῆς σοφιστικῆς θεωρίας ἦταν ἡ δημιουργία τῆς ρητορικῆς — ἀναλύσεως τῶν τρόπων ἐπιχειρηματολογίας ἐνώπιον τῆς ἐκκλησίας τοῦ δήμου καὶ τῶν δικαστηρίων — καὶ ἡ συμπερίληψή της μεταξὺ τῶν διδασκομένων ἀπ' αὐτοὺς μαθημάτων⁽¹⁾. Πέραν αὐτοῦ οἱ Σοφιστὲς ἐνδιαφέρονταν νὰ προσφέρουν τὴν ἀ-

(1) Ἡ ἀνακοίνωση τοῦ Πρωταγόρα γιὰ τοὺς «διττοὺς λόγους» (ὅτι δηλ. γιὰ κάθε ζήτημα ὑπάρχουν ἐπιχειρήματα γιὰ δύο ἀντίθετες ἐκδοχές) πρέπει νὰ ἔγινε κατὰ τὴ διάρκεια μιᾶς ρητορικῆς ἀσκήσεως· μπορεῖ βέβαια νὰ θεωρηθῇ καὶ ὡς τεχνικὴ τῆς πολιτικῆς καὶ δικανικῆς πρακτικῆς.

νάλωση τῶν ἀντιλήψεων πού εἶχαν ἑνσωματωθῇ στὴν ἰδεολογία τῆς πόλεως καί, στὴν περίπτωση τοῦ Πρωταγόρα τουλάχιστον, τὴν κατανόηση τῆς πόλεως ὡς συνόλου. Οἱ προσπάθειες αὐτές — καὶ τοῦτο δὲν πρέπει νὰ ἐκπλήσσει — ἀποτελοῦσαν ἐκδηλώσεις ἀσυνέπειας ἢ ἀνομοιότητος σὲ σχέση μὲ προηγούμενες προσεγγίσεις, ὅπως π.χ. τὴ συζήτηση γιὰ τὴν ἰδέα τοῦ νόμου μεταξὺ τοῦ Ἀλκιβιάδη καὶ τοῦ Περικλῆ (Ξενοφώντας, *Ἀπομνημονεύματα*, 1.2.40 κ. ἐξ.). Δὲν εἶναι ἐπίσης ἐκπληκτικὸ τὸ γεγονός ὅτι ἡ προσπάθεια αὐτὴ ἐπέσυρε τὴν συκοφάντησή της: τὰ μέλη τῶν κοινοτήτων, πού δροῦσαν μέσα στὰ πλαίσια τοῦ ἔλλογου πολιτικοῦ ἀγῶνος, δὲν μπορούσαν εὐκόλα νὰ ἀποδεχθοῦν τὴν παρείσφρηση παραλογισμῶν στὸν ἰδεολογικὸ σκελετό, μέσα στὰ πλαίσια τοῦ ὁποίου πολιτεύονταν. Ὁ Πρωταγόρας λ.χ. ἐμφανίζεται καλὰ ἐνημερωμένος γιὰ τὴν ἐχθρική αὐτὴ ἀντίδραση (Πλάτωνος, *Πρωταγόρας*, 316c-d), πού ἐνισχύονταν καὶ ἀπὸ τὴν οἰκονομικὴ σχέση μεταξὺ Σοφιστοῦ καὶ μαθητοῦ [...].

Ἡ κρίσιμη θέση τῆς *Πολιτείας* τοῦ Πλάτωνος, ὅτι «ἐὰν μὴ ἡ οἱ φιλόσοφοι βασιλεύσωσιν ἐν ταῖς πόλεσιν ἢ οἱ βασιλεῖς τε νῦν λεγόμενοι καὶ δυνάσται φιλοσοφῶσι γνησίως τε καὶ ἱκανῶς, καὶ τοῦτο εἰς ταὐτὸν συμπέσῃ, δυνάμεις τε πολιτικὴ καὶ φιλοσοφία, τῶν δὲ νῦν πορευομένων χωρὶς ἐφ' ἑκάτερον αἱ πολλαὶ φύσεις ἐξ ἀνάγκης ἀποκλεισθῶσιν, οὐκ ἔστι κακῶν παῦλα ταῖς πόλεσι, δοκῶ δ' οὐδὲ τῷ ἀνθρωπίνῳ γένει», προκύπτει στὸ τέλος τοῦ 5ου βιβλίου, στὸ μέσον περίπου τοῦ ἔργου. Ὁ Σωκράτης προβάλλει τὴν ἀποψη αὐτῇ, ἀπαντῶντας στὸ ἐρώτημα πῶς ἡ ἰδανικὴ πόλις, πού σκιαγραφήθηκε στὰ 2ο-5ο βιβλία, μπορεῖ νὰ γίνῃ πράξη. Ἡ ὑλοποίηση τῆς ἰδανικῆς πόλεως εἶχε ὑποδηλωθῇ σὲ προγενέστερους ὑπαινιγμούς τοῦ Σωκράτη ὅτι ἡ ἰδανικὴ πόλις ἴσως διευκολύνῃ τὴν προσπάθεια νὰ αἰτιολογηθῇ ὁ ἰσχυρισμὸς τοῦ ὅτι ἡ *δικαιοσύνη* (πού συμβατικὰ ἀλλ' ἀνεπιτυχῶς ἀποδίδεται στὴν ἀγγλικὴ ὡς *righteousness*) ἀποτελεῖ ἓνα καλὸ *per se* καὶ ὅτι ἡ φύση τῆς γίνεται εὐκολώτερα ἀντιληπτὴ ἂν κανεῖς τὴν ἀναζητήση ὅχι στὰ ἄτομα ἀλλὰ στὴν πόλιν. Εἶχε τότε κατασκευάσει μία ἰδανικὴ πόλιν ἀποτελούμενη ἀπὸ τρία στοιχεῖα: τοὺς *ἄρχοντας*, τοὺς *φύλακας* καὶ τοὺς *τεχνίτας*. Ἐφ' ὅσον ἡ πόλις εἶναι θεωρητικὰ καλὴ, θὰ στηριχθῇ στὶς συμφωνηθεῖσες τέσσερες ἀρετές: *σοφίαν*, *ἀνδρείαν*, *σωφροσύνην* καὶ *δικαιοσύνην*. Κάθε μία ἀπὸ τὶς τρεῖς πρώτες ἀντιστοιχεῖ στοὺς *ἄρχοντας*, τοὺς *φύλακας* καὶ τοὺς *τεχνίτας*· ἡ *δικαιοσύνη* θὰ παραμείνῃ ἀδιάθετη. Ἡ ἐπιφυλακτικότητα αὐτῇ τοῦ Σωκράτη σημαίνει ὅτι ἡ *δικαιοσύνη* ὑπάρχει ὅταν πράττει κανεῖς σύμφωνα μὲ τὴ φύση του: ἡ ἰδανικὴ πόλις ἀφήνει τὴ *δικαιοσύνη* στὴ διάθεση κάθε τάξεως πού ἐκτελεῖ τὸν κατάλληλο γι' αὐτὴν ρόλο.

Ἡ ἀνάλυση αὐτὴ τῆς πόλεως γίνεται σὲ συσχετισμὸ μὲ τὴν ἀτομικὴ *δικαιοσύνη*: Ὁ Σωκράτης ὑποστηρίζει ὅτι γίνεται: ἡ ἀτομικὴ *ψυχὴ* περιέχει τρία στοιχεῖα ἀνάλογα πρὸς τὰ τρία στοιχεῖα τῆς πόλεως, τὸ *βουλευτικόν*, τὸ *θυμοειδές* καὶ τὸ *ἐπιθυμητικόν*: ἡ *δικαιοσύνη* πάλι συμμετέχει σὲ καθένα ἀπὸ τὰ στοιχεῖα αὐτά, καθὼς παίζει τὸ ρόλο τους. Ἐφ' ὅσον ὁ ρόλος τοῦ *βουλευτικοῦ* εἶναι νὰ κυβερνᾷ, ὁ καθορισμὸς αὐτὸς σημαίνει ὅτι ἡ *δικαιοσύνη* στὴ *ψυχὴ* ὑφίσταται μόνο ὅταν τὸ *βουλευτικόν* κυβερνᾷ τὰ δύο ἄλλα στοιχεῖα· ὁμοίως στὴν πόλιν, ἡ *δικαιοσύνη* ὑπάρχει μόνον ὅταν ἡ τάξη πού διαθέτει τὸ *βουλευτικόν* κυβερνᾷ τὶς δύο ἄλλες. Ἀλλὰ εἶναι κρίσιμο, ἡ σχέση μεταξὺ κυβερνῶντων καὶ κυβερνωμένων νὰ ἀποτελῇ ἓνα εἶδος τρυφερῆς ἁρμονίας· σὲ ἀντίθεση πρὸς ὅλες τὶς γνωστὲς πόλεις, μέσα στὶς ὁποῖες ὑπάρχουν πράγματι δύο τουλάχιστον πόλεις, ἐκείνη τῶν πλουσίων καὶ ἐκείνη τῶν πτωχῶν, ἐχθρευόμενες ἢ μία τὴν ἄλλη, ἡ ἰδανικὴ πόλις χαρακτηρίζεται ἀπὸ τὴν ἐκούσια ὑποταγὴ τῶν δύο κατωτέρων τάξεων καὶ ἀπὸ τὴν φιλόλληλη ἀσκήση τῆς ἀρχῆς ἐκ μέρους τῶν κυβερνῶντων, τῶν ὁποίων τὸ ἐνδιαφέρον γιὰ τὸ καλὸ δὲν περιορίζεται στὴν τάξη τους ἀλλὰ ἐκτείνεται στὸ σύνολο. Ἡ ὑποχρέωση αὐτὴ ἐνισχύεται ἀπὸ τὴν κατάργηση τῶν δύο κυριωτέρων δυνάμεων πού караδοκοῦν γιὰ νὰ καταχρασθοῦν τὴν δύναμη· γιὰ τοὺς κυβερνῶντες ἀπαγορεύεται ἡ ἰδιοκτησία καὶ ἡ δημιουργία οἰκογένειας.

Ἡ ἀναλογία πόλεως καὶ *ψυχῆς* ἀποτελεῖ κεντρικὸ στοιχεῖο τῆς θέσεως τοῦ διαλόγου αὐτοῦ ἐν τῷ συνόλῳ του. Οἱ δυσκολίες πού ἀνακύπτουν δὲν θὰ ἐρευνηθοῦν ἐδῶ: ἀνακύπτουν κυρίως ἀπὸ τὸ γεγονός ὅτι τὸ ἓνα μέρος τῆς ἀναλογίας, ἡ *ψυχὴ*, ἀποτελεῖ καθ' ἑαυτὸ οὐσιώδες στοιχεῖο τοῦ ἄλλου, τῆς πόλεως. Τὰ προβλήματα πού δημιουργοῦνται εἶναι πιθανῶς ὀξύτερα γιὰ τὴν περίπτωση τῆς τρίτης τάξεως· ἓνας λόγος γιὰ

τόν ὅποιον τὰ τελευταῖα δὲν ἀντιμετωπίσθηκαν ἴσως τὸ ἴδιο ἔντονα ἀπὸ τὸν Πλάτωνα, εἶναι ὅτι τὸ ἐνδιαφέρον του σαφῶς εἶναι συγκεντρωμένο στὶς δύο ἀνώτερες τάξεις καὶ πρὸ συγκεκριμένα στὴν ἀνώτατη, πού τώρα πιά ἔχει ὀρισθῇ ὡς *βασιλεῖς - φιλόσοφοι*. Ἡ ἔρευνα τοῦ Πλάτωνος γιὰ τὴν τάξη αὐτὴ ρίχνει τὸ κέντρο βάρους τῆς στὸ ζήτημα τῆς ἐκπαιδεύσεώς τους. Ἡ *Πολιτεία* δὲν ἔχει νὰ μᾶς πῇ τίποτε γιὰ τοὺς πολιτικούς θεσμούς, μὲ τὴ στενὴ ἔννοια τοῦ ὄρου· ὁ Πλάτων περιστασιακὰ ἀναφέρεται στοὺς νόμους, τὴ θέσπιση τῶν ὁποίων οἱ κυβερνῶντες πρέπει νὰ κρίνουν ἀναγκαῖα, ἀλλὰ σαφῶς δὲν ἐνδιαφέρεται γιὰ τὴν ἐπεξεργασία ἑνὸς σκελετοῦ Συντάγματος. Τοῦτο εἶναι κατανοητό, ἐφ' ὅσον ἕνα τέτοιο Σύνταγμα δὲν χρειάζεται στὴν ἰδανικὴ πόλιν· δὲν εἶναι δυνατόν ν' ἀνακύπτουν ἰδεολογικὲς ἢ οἰκονομικὲς συγκρούσεις μεταξὺ τῶν συστατικῶν τῆς ομάδων. Ἡ σύγκρουση μεταξὺ ρητορικῆς καὶ φιλοσοφίας ὀφείλεται στὴν ἐπιδίωξη μιᾶς κοινωνίας, τῆς ὁποίας βάση εἶναι ἡ ρητορικὴ καὶ στὴν ὁποία ἡ ρητορικὴ δὲν μπορεῖ νὰ παίξει πιά ρόλο.

Οἱ μεταγενέστεροι διάλογοι τοῦ Πλάτωνος χαρακτηρίζονται ἀπὸ μεγαλύτερη εἰδίκευση σ' ὅ,τι ἀφορᾷ τὸ ἄτομο· δύο ἀπ' αὐτοὺς ἀναφέρονται σὲ πολιτικὰ θέματα, ὁ *Πολιτικός* καὶ οἱ *Νόμοι*. Ὁ πρῶτος εἶναι στὸ σύνολό του ἕνας ἀπὸ τοὺς πρὸ ξηροῦς διαλόγους τοῦ Πλάτωνος, μολονότι ζωντανεῖ ἀπὸ μιὰ θαυμάσια σαρδόνεια ἀνάλυση τῆς πολιτικῆς, ὅπως ἐφαρμοζόταν τότε. Ἐκμεταλλευόμενος τὴν προαναφερθεῖσα ἀναλογία, πού ἐμφανίζεται συχνὰ στὰ πολιτικὰ του ἔργα, ὁ Πλάτων ἀναπαριστᾷ μιὰ πόλιν, τῆς ὁποίας οἱ πολῖτες ἀρνοῦνται ν' ἀναγνωρίσουν τὴν αὐθεντία ἐκείνων πού κατέχουν ἀξιώματα καὶ ἐπιμένουν στὴν αὐθεντία τοῦ νόμου, πού δὲν εἶναι τίποτ' ἄλλο ἀπὸ ἐκδήλωση τῆς λαϊκῆς ἀγνοίας. Αὐτὴ εἶναι ἡ μοῖρα τοῦ ἀληθινοῦ ἡγέτη στὶς σύγχρονη πόλιν· δὲν ἀναφέρεται συγκεκριμένα ποιά εἶναι ἡ πόλη αὐτή, ἀλλὰ δὲν μπορεῖ νὰ ὑπάρξῃ ἀμφιβολία ὅτι ὁ Πλάτων ἐννοοῦσε τὴν Ἀθήνα. Ἡ κριτικὴ αὐτὴ ἀσκεῖται στὸ τμήμα ἐκεῖνο τοῦ διαλόγου, ὅπου ὑποστηρίζεται ὅτι ὁ ἰδανικὸς ἡγέτης μπορεῖ νὰ συγκροῦται μὲ τὸν γραπτὸ νόμο· καὶ τὸ κύριο ἐνδιαφέρον τοῦ *Πολιτικοῦ* γιὰ τὴ μελέτη τῆς πλατωνικῆς πολιτικῆς σκέψεως ἔγκειται στὶς ἀποσαφηνίσεις πού κάνει ὁ Πλάτων, ἐπιμένοντας ἀκόμη στὴν πεποιθήσή του γιὰ τὸ ἰδεώδες τοῦ ἀπόλυτου φιλοσόφου - βασιλέως.

Ἀναφέρεται, ὅτι ὁ Πλάτων κατέβαλε ἰδιαίτερη φροντίδα γιὰ νὰ βρῇ τὴν ἐναρκτήρια φράση τῆς *Πολιτείας*. Δὲν ὑπάρχει παρόμοια πληροφορία γιὰ τοὺς *Νόμους*, ἀλλὰ εἶναι βέβαιον ὅτι ἡ ἐναρκτήρια λέξη τοῦ τεράστιου αὐτοῦ ἔργου (τοῦ πολὺ μεγαλύτερου ἀπ' ὅλα τ' ἄλλα ἔργα τοῦ Πλάτωνος) εἶναι ἡ λέξη *θεός*. Τρεῖς γέροντες, ἕνας Κρητικός, ἕνας Σπαρτιάτης καὶ ἕνας Ἀθηναῖος, μεταβαίνουν ἀπὸ τὴν Κνωσσὸ στὸ βωμὸ τοῦ Διὸς, στὸ ὄρος Δίκη, καὶ διεξάγουν μιὰ κατάλληλη γιὰ τὴν περίπτωσή συζήτηση. Στὸ τέλος τοῦ 3ου βιβλίου ἀποκαλύπτεται, ὅτι ὁ Κρητικός εἶναι μέλος μιᾶς ἐπιτροπῆς πού ἀσχολεῖται μὲ τὴ σύνταξη τῶν νόμων μιᾶς νέας πόλεως, πού πρόκειται νὰ ἰδρυθῇ. Προτείνει νὰ τὸν βοηθήσουν οἱ συνοδοιπόροι του στὴ σύνταξη τῆς νομοθεσίας, καθὼς θὰ συνεχίσουν τὴν ὁδοιπορίαν τους. Τὸ ὑπόλοιπο ἔργο ἀποτελεῖ τὴ συζήτηση αὐτή.

Τὴ συζήτηση διευθύνει ὁ Ἀθηναῖος· ἀκόμη καὶ τὸ πρόσχημα τοῦ διαλόγου ἐγκαταλείπεται σὲ ὀρισμένα σημεῖα. Ὁ Ἀθηναῖος συγκεκριμένα μονολογεῖ γιὰ τὴ διανομὴ τῆς γῆς (πού πρέπει νὰ διαιρεθῇ ἐφ' ἅπαξ σὲ 5.040 κλήρους), τὸ δικαίωμα τῆς ὑπηκοότητος, τὴν οἰκογένεια, τὴν παιδεία, τὰ πολιτικὰ καὶ δικαστικὰ ὄργανα καὶ κυρίως τὴ νομοθεσία τῆς νέας πόλεως. Ἡ ἀντίθεση πρὸς τὴν *Πολιτεία* εἶναι προφανής. Ἐνὼ στὴν τελευταία ἀγνοοῦνται οἱ συνταγματικὲς λεπτομέρειες, στοὺς *Νόμους* ἀναπτύσσονται ἐξαντλητικὰ (μολονότι τοῦτο δὲν συμβαίνει, κατ' ἐξάφρην, γιὰ τὸ κρίσιμον θέμα ἂν θὰ ἔχουν ὅλοι οἱ πολῖτες τὸ δικαίωμα ν' ἀγορεύουν ἐνώπιον τῆς συνελεύσεως). Ὑπεράνω ὅλων, ὁ Πλάτων στὸ ἔργο αὐτὸ ἀρνεῖται τὸ ἰδεώδες τοῦ φιλοσόφου - βασιλέως. Παραδέχεται, ὅτι δὲν ὑπάρχει ἀνθρώπινο πλάσμα πού νὰ μπορῇ νὰ παραμένῃ ἀνεπηρέαστο, ὅταν συκροῦνται τὴν ἀπόλυτη ἐξουσία· ὁ νόμος, καθὼς ἐνσαρκώνεται στὸ Σύνταγμα καὶ τὴ νομοθεσία τῆς πόλεως, ἀντικαθιστᾷ τὴ φιλοσοφία ὡς βάση τῆς κοινωνίας· ἡ ρητορικὴ ἀποκαθίσταται ὡς οὐσιώδες στοιχεῖο τῆς νομοθεσίας — σὲ κάθε νόμο πρέπει νὰ προτάσσεται ἕνα προοίμιο, πού ν' ἀποσκοπῇ στὸ νὰ πείσῃ τοὺς πολῖτες ὅτι πρέπει ν' ὑπακούουν σ' αὐτόν. Ἡ κεντρικὴ θέση τῶν *Νόμων* εἶναι, ὅτι ὁ νό-

μος ὑποστασιοποιεῖ τὸν λόγο· ὁ νόμος ἀποτελεῖ ἀνθρώπινη ἐκκράση τοῦ θεοῦ /λογου, ποὺ κυβερνᾷ τὸ σύμπαν. Ἡ παραδοσιακὴ ἑλληνικὴ θρησκεία δὲν νομιμοποιεῖ πνευματικά μιά τέτοια θέση· ὁ Πλάτων παρουσιάζει τὴ θέση τοῦ αὐτοῦ στο 10ο βιβλίο, ἀντιτάσσοντάς τὴν σ' αὐτοὺς ποὺ ἐπιμένουν ὅτι οἱ ἄνθρωποι νόμοι ἀποτελοῦν ἀπλῶς ἀνθρώπινα δημιουργήματα. «*Χρημάτων πάντων μέτρον θεός*» κι ὄχι, ὅπως λένε, ἄνθρωπος (716 c).

Οἱ *Νόμοι* ἐκ πρώτης ὄψεως εἶναι ἓνα πολὺ ἀπαισιόδοξο ἔργο· ὄχι ἀπλῶς γιατί ἐκφράζει τὴν ἐκ μέρους τοῦ Πλάτωνος ἐγκατάλειψη ὡς ἐξωπραγματικοῦ τοῦ ιδεώδους τοῦ φιλοσόφου - βασιλέως, ἀλλὰ καὶ λόγω τῆς ἀντιλήψεως περὶ ἀνθρωπίνου βίου ποὺ τὸ διαπότίζει. Οἱ ἄνθρωποι δὲν εἶναι τίποτ' ἄλλο ἀπὸ παίγνια τῶν θεῶν· τὰ ἀνθρώπεια δὲν ἔχουν ἰδιαίτερη σημασία — μολονότι ἀποτελεῖ ἀνάγκη δική μας νὰ τὰ ἀντιμετωπίζουμε σὰν νὰ εἶχαν (830b). Πάντως θὰ ἀποτελοῦσε λάθος νὰ θεωρηθοῦν οἱ ἰδέες ποὺ ἐκθέτει ὁ Πλάτων στοὺς *Νόμους* ὡς περιφρόνηση τοῦ κόσμου. Ἡ ἐκ μέρους τοῦ ἀναγνώριση τῆς ἀκαταλλήλότητος τοῦ παλαιότερου πολιτικοῦ τοῦ ιδεώδους δὲν σημαίνει παραίτηση, ἀλλὰ προσφορά ἐνὸς ἀκόμη γιγάντιου ἔργου, ποὺ θεμελιώνει μιὰ πιὸ βιώσιμη ἐναλλακτικὴ λύση. Ἡ φιλοσοφία δὲν πρέπει πιά νὰ κυβερνᾷ· ἀλλὰ ἡ ἀνθρώπινη λογικὴ παραμένει ἀναγκαῖα καὶ ζωτικὴ γιὰ τὶς πολιτικὲς ὑποθέσεις: ἡ προσπάθεια τοῦ νομοθέτη ἐντοπιζεται στὸ νὰ καθορίσῃ τὰ καλύτερα καὶ συμφερότερα γιὰ τὸ σύνολο τῆς πόλεως, ἀντιτιθέμενος ἐν μέσῳ τῆς διαφθορᾶς τῶν ἀνθρωπίνων ψυχῶν στὶς προκλήσεις τῶν ἰσχυρῶν καὶ ἔχοντας σὰν βοηθὸ τοῦ ὄχι τὸν ἄνθρωπο, ἀλλὰ μόνο τὸν ἑαυτὸ τοῦ καὶ τὴ λογικὴ (835c) [...].

Ὁ Ἀριστοτέλης ἀντιπροσωπεύει τὴν στενότερη προσέγγιση πρὸς τὸν πολιτικὸ ἐπιστήμονα — κατὰ τὸ μέτρο ποὺ ἡ πολιτικὴ ἐπιστῆμη περιγράφει τὴ λειτουργία τῆς διοικήσεως — ἀπ' ὅσες παρουσίασε ὁ ἀρχαῖος κόσμος⁽²⁾. Ὁ ἴδιος πάντως ὁ Ἀριστοτέλης θὰ προτιμοῦσε τὸν τίτλο «πολιτικὸς φιλόσοφος»: «*Δεῖ δὲ μικρῷ διὰ μικροτέρων εἰπεῖν τίς ἐκάστη τούτων πολιτειῶν ἐστίν· καὶ γὰρ ἔχει τινὰς ἀπορίας, τῷ δὲ περὶ ἐκάστην μέθοδον φιλοσοφοῦντι καὶ μὴ μόνον ἀποβλέποντι πρὸς τὸ πράττειν οἰκεῖόν ἐστι τὸ μὴ παρορᾶν μηδὲ τι καταλείπειν ἀλλὰ δηλοῦν τὴν περὶ ἕκαστον ἀλήθειαν*» (*Πολιτικά*, 1279 b 11-16). Ὁ Ἀριστοτέλης ἐδῶ δίνει ἓνα στοιχειώδη ὅρισμό τῆς ἀπορρητικῆς μεθόδου, ἡ ὁποία ἅπτεται τῶν ἀνακυπτουσῶν δυσκολιῶν (*ἀποριῶν*) ποὺ σχετίζονται μὲ τὶς σημαντικότερες ἰδέες τῆς πολιτικῆς θεωρίας. Ἡ πρόοδος αὐτὴ σημειώνεται σαφῶς στο 7ο βιβλίο τῶν *Ἠθικῶν Νικομαχείων*. Πρῶτο βῆμα ἀποτελεῖ ἡ κατανόηση τῶν *φαινομένων*, δεῦτερο ἡ ἀνάκυψη τῶν *ἀποριῶν*, τρίτο ἡ λύση τους, εἰ δυνατόν μὲ τὸν συνυπολογισμό ὅλων τῶν γνωμῶν (τῶν *ἐνδόξων*) ἢ τουλάχιστον τῶν περισσοτέρων καὶ πλέον αὐθεντικῶν ἐξ αὐτῶν. Γιατί, ἂν ἀντικρουθοῦν οἱ ἀντιρρήσεις καὶ μείνῃ ἀτάραχη ἡ κοινὴ γνώμη, θὰ ἔχη λυθῇ ἐπαρκῶς τὸ πρόβλημα (1145 b1-7). Ἡ μέθοδος αὐτὴ ἄμεσα τείνει νὰ ὑπονομεύσῃ τὴν σωκρατικὴ (καὶ πλατωνικὴ) ἐξήγηση τῆς πλάνης ποὺ χαρακτηρίζει τὴν ἀνθρώπινη συμπεριφορά, λόγω λογικῆς ἀνεπάρκειας μᾶλλον παρὰ ἠθικῆς ἀδυναμίας. Ἡ ἐξήγηση αὐτὴ, ὑποστηρίζει ὁ Ἀριστοτέλης, εἶναι καταφανῶς ἀσυμβίβαστη πρὸς τὰ γεγονότα (1145 b 28).

Ἡ ἴδια μέθοδος προβάλλεται στὴν ἀντίληψή του περὶ δικαιοσύνης, ὅπως ἐκτίθεται στὰ *Πολιτικά*. Δὲν ἐπικρίνεται ἀνοιχτὰ ὁ Πλάτων, ἀλλὰ ὁ βασικὸς καθορισμὸς τῆς δικαιοσύνης ὡς στοιχείου τῆς πόλεως καὶ τῆς ψυχῆς, μὲ τὴν ἐννοια τοῦ κατάλληλου συντονισμοῦ τῶν δύο συστατικῶν τους μορίων, ἀπορρίπτεται χωρὶς περιστροφές, ὡς χαλαρὰ συσχετιζόμενος μόνο μὲ τὴ συνήθη γλωσσικὴ χρῆση καὶ τὶς ἀνθρώπινες ἰδιότητες. Ὁ Ἀριστοτέλης, ἀντίθετα, ἀρχίζει μὲ τὴν κοινότοπη ἰδέα τῆς δικαιοσύνης ὡς ἰσότητος καὶ «δικαίου» (1280 a 12). Τὸ κρίσιμο ἐρώτημα εἶναι, πῶς πρέπει νὰ ἐκληφθῇ ἡ ἰσότης. Ὁ Ἀριστοτέλης δίνει τὴν πιὸ ἰσχυρὴ ἀπάντηση, μολονότι ὄχι πάντοτε συμπαθητικὴ. Ἡ δημοκρατικὴ πίστις στὴν ἴση συμμετοχὴ ὅλων τῶν πολιτῶν ἀπορρίπτεται ἀμέσως, γιατί συγκρούεται πρὸς τὴ βασικὴ ἀριστοτελικὴ ἀντίληψη ὅτι οἱ ἄν-

(2) Πρβλ. τὴ μελέτη τῶν 158 πολιτειῶν, ποὺ ἔφερε εἰς πέρας ὁ ἴδιος ἢ ἡ σχολὴ του. Τὸ μόνον τμῆμα τοῦ μεγάλου καὶ ἀσυνήθους αὐτοῦ ἔργου, ποὺ ἔφθασε ἕως ἐμᾶς, εἶναι ἡ *Ἀθηναίων Πολιτεία*.

θρωποι είναι ήθικά άνισοι. Γίνεται δεκτό τὸ άριστοκρατικό έπιχείρημα ὅτι ἐκείνοι ποὺ συμμετέχουν περισσότερο στὰ κοινά, δικαιούνται καὶ περισσότερων εὐεργετημάτων. Ἄλλ' ὅταν ἀνακύπτῃ ζήτημα τοῦ τρόπου καθορισμοῦ τοῦ ὕψους συμμετοχῆς στὰ κοινά, ὁ Ἀριστοτέλης ἀπορρίπτει τὸν πλοῦτο, τὴν εὐγένεια τῆς καταγωγῆς καὶ τὴν ιδιότητα τοῦ ἐκ γενετῆς ἐλευθέρου πολίτη (τὶς τρεῖς αὐτὲς βάσεις τῆς ὀλιγαρχίας, τῆς ἀριστοκρατίας καὶ τῆς δημοκρατίας ἀντίστοιχα) δεχόμενος ἀντ' αὐτῶν τὶς εὐγενεῖς πράξεις. Ἡ *πολιτεία*⁽³⁾ τοῦ Ἀριστοτέλους εἶναι *δικαιοτέρα* τῶν ἄλλων πολιτευμάτων, διότι σ' αὐτὴν ἐκείνοι ποὺ πλεονεκτοῦν ὡς πρὸς τὴν διανομὴ τῶν ἀγαθῶν καὶ τὴν ἀπονομὴ τῶν τιμῶν εἶναι ἄνθρωποι ὑψηλῆς ἀρετῆς, τῶν ὁποίων ἡ ζωὴ ἐναρμονίζεται πρὸς τὸν ὀρθὸ προορισμὸ τοῦ κράτους.

Μολονότι ἐδῶ εἰσάγεται ἡ τελεολογικὴ ἀρχὴ καὶ τὸ δόγμα τῆς *ἐννοίας* ὅπως ὑποστηριχθοῦν ταυτόχρονα ἡ προτίμησή του πρὸς τὴν *πολιτείαν* καὶ ὁ ὁρισμὸς του τῆς *δικαιοσύνης*, ὅμως στὴν περίπτωσιν αὕτῃ ὁ Ἀριστοτέλης δὲν δράττεται τῆς εὐκαιρίας γιὰ νὰ προσδῶσθαι σ' αὐτὴν ιδιαίτερη βαρύτητα. Στὴν περίπτωσιν ποὺ οὔτε ἡ ἀτομικὴ ἢ ἡ κληρονομικὴ ἀξία οὔτε ἔνας ἰσχυρὸς ὁργανισμὸς ἐναρέτων ἀνδρῶν εἶναι δυνατόν νὰ ἐξευρεθοῦν, ἔχει ἔτοιμες δευτερογενεῖς ἢ τριτογενεῖς λύσεις. Ὁ ὀρθὸς τύπος τοῦ πολιτεύματος θὰ ἐπιβάλλῃ ὅπως ἡ ἀρετὴ, ὁ πλοῦτος, ἡ εὐγένεια τῆς καταγωγῆς καὶ ἡ ιδιότητα τοῦ ἐκ γενετῆς ἐλευθέρου — ποὺ ὅλα αὐτὰ κατ' ἀνάγκην συμμετέχουν στὴν *πόλιν* — κατανέμονται μεταξὺ τῶν μελῶν τῆς κοινότητος. Κάθε πολίτευμα δὲν εἶναι κατάλληλο γιὰ ὅλες τὶς περιπτώσεις. Πολὺ περισσότερο, ἡ *δικαιοσύνη* πρέπει νὰ χαρακτηρίζῃ ὅλα τὰ ὀρθὰ πολιτεύματα, οὕτως ὥστε ἡ ἐκτελεστικὴ ἐξουσία νὰ κυβερνᾷ σύμφωνα μὲ τὸ κοινὸ συμφέρον. Ὑπάρχει ἐπομένως μιὰ ἀντίληψη, σύμφωνα μὲ τὴν ὁποία ἡ *ἀπορρητικὴ* μέθοδος καταλήγει σὲ κάτι ποὺ δὲν ἀποτελεῖ λύση κατάλληλη γιὰ ὅλες τὶς περιπτώσεις, ἀλλ' ἴσως τὸ ἀδιέξοδο μιᾶς ὀλοκληρωτικῆς *ἀπορίας*, μὲ τὴ σωκρατικὴ ἐννοια τοῦ λογικοῦ ἀδιεξόδου.

Ἀπομένει νὰ ὑπογραμμισθεῖ ἡ πολυμορφία τῶν ἀριστοτελικῶν μεθόδων καὶ συμπερασμάτων γιὰ τὸν καθορισμὸ τοῦ καταλλήλου ἀντικειμένου καὶ τῆς λειτουργίας τῆς πολιτικῆς θεωρίας. Π.χ. ὁ Ἀριστοτέλης συνδυάζει τὸ ἐνδιαφέρον του γιὰ τὸ ἰδανικὸ πολίτευμα μὲ τὴν ἀνάλυσιν συγχρόνων του τύπων διακυβερνήσεως καὶ μὲ τὴν παροχὴ πρακτικῶν πολιτικῶν συμβουλῶν· ἡ θεωρία του περὶ *φύσεως* εἶναι καθοριστικὴ, ἀλλὰ ρέπει καὶ πρὸς τὴν παραδοχὴ τῆς *γνώμης*· δείχνει προτίμησιν πρὸς τὶς καθαρὰ θεωρητικὰς ἐρμηνείας, ἀλλὰ ἀναγνωρίζει καὶ σημαντικὸ ρόλο στὴν κοινὴ γνώμη· ἔχει ξεκάθαρες ἀντιλήψεις γιὰ ὀρισμένες ἀξίες καὶ ἰδέες τῆς *πόλεως*, ἀλλὰ εἶναι καὶ ἀριστα προετοιμασμένος γιὰ ν' ἀντιμετώπισῃ ἄλυτες δυσχέρειες· ἐν τέλει, γιὰ νὰ ποῦμε κάτι ποὺ ὀδισσὴν δὲν θὰ παραδεχόταν, ἀποδέχεται ἠθικὰ κριτήρια, ὅπως τὴ *δικαιοσύνη* τὴν *ἀρετὴν*, τὸ *εὐ ζῆν*, ἐνῶ ἀναγνωρίζει καὶ τὸ πιὸ ρεαλιστικὸ κριτήριον ποὺ μπορεῖ νὰ ὑπάρξῃ, τὸ *συμφέρον*. Οἱ ἀντιφάσεις αὐτὲς βοηθοῦν στὸ νὰ καθορίσουμε τὸν εἰδικὸ χαρακτῆρα τῶν *Πολιτικῶν* του.

Ἡ πρώτη ἐλληνιστικὴ ἐποχὴ⁽⁴⁾ ὑπῆρξε περίοδος ἔντονης φιλοσοφικῆς δραστηριότητος, εἰδικὰ στὴν Ἀθήνα, ἡ ὁποία διατήρησε τὸ ρόλο τῆς ὡς σημείου συναντήσεως καὶ κέντρου τῶν φιλοσόφων ὀλοκληροῦ τοῦ ἐλληνόφωνου κόσμου. Γιὰ τὴν πολιτικὴν φιλοσοφίαν πάντως ἦταν περίοδος ἀπισχνάνσεως. Οἱ γνώσεις μας γι' αὐτὴν εἶναι σημαντικὰ περιορισμένες, λόγῳ τῆς ἀποσπασματικῆς ὕψης τῶν φιλολογικῶν εἰδήσεων ποὺ ἔφθασαν ὡς ἡμᾶς· ἀλλὰ φαίνεται, ὅτι εἶναι ἀλήθεια, ὅτι καμμιὰ ἀπὸ τὶς χιλιάδες φιλοσοφικὰς πραγματεῖες ποὺ γράφτηκαν μετὰ τὸν Ἀριστοτέλη καὶ μέχρι τὸν Κικέρω-

(3) Ἡ *πολιτεία* καθορίζεται ὡς ἓνα ἀπὸ τὰ τρία ὀρθὰ πολιτεύματα (*βασιλεία*, *ἀριστοκρατία*, *πολιτεία*), τῶν ὁποίων ἡ τυραννία, ἡ ὀλιγαρχία καὶ ἡ δημοκρατία ἀποτελοῦν τὶς ἐκφυλισμένες μορφές. Στὸ σημεῖο αὐτὸ ὁ Ἀριστοτέλης ἐξετάζει, πῶς εἶναι καὶ πῶς λειτουργεῖ ἡ *πολιτεία*. Βλ. 1293b-32 - 94 α 25 (κράμα ὀλιγαρχίας - δημοκρατίας), 1295 α 25 - 96 α 22 (ἐξουσία τῆς μέσης τάξεως).

(4) Μετὰ τὸ θάνατο τοῦ Μ. Ἀλεξάνδρου οἱ Ἕλληνες φιλόσοφοι πιέζονταν ὅλο καὶ περισσότερο ἀπὸ τὴ σκιά τῆς Ρώμης, μὲ συνέπεια νὰ χάσουν τὴν ἀνεξαρτησία καὶ τὴ ζωτικότητα τους.

να (μόνον ὁ στωϊκὸς Χρύσιππος φέρεται ὅτι ἔγραψε περισσότερα ἀπὸ 750 βιβλία) δὲν ἀναφέρεται ὅτι προσέθετε οὐσιώδη πράγματα στὸ πρόβλημα τῆς φύσεως τῆς πόλεως καὶ τῶν ιδεῶν πού σχετίζονται μ' αὐτήν. Ἡ *Πολιτεία* τοῦ Ζήνωνος καὶ τὸ ὁμώνυμο ἔργο τοῦ Χρύσιππου, πού ἀπὸ τοὺς τίτλους τοὺς θά μπορούσαν νὰ θεωρηθοῦν ὡς σημαντικές καὶ συστηματικές πολιτικές πραγματείες, δὲν ἦταν τέτοιες. Τὰ *Πολιτικά* τοῦ Ἀριστοτέλους δὲν ἀπέκτησαν διάδοχο. Καὶ τὸ ἔργο αὐτὸ ἐξαφανίσθηκε ἀπὸ τὴν παράδοση τῶν πολιτικῶν σπουδῶν, μέχρι ν' ἀνακαλυφθῇ ἐκ νέου στὴν Ἰταλία καὶ τὴ Γαλλία τοῦ 19 αἰ. [...].

Ἡ πτωχεία τῆς ἑλληνιστικῆς πολιτικῆς θεωρίας ἀποτελεῖ ἀναμφισβήτητο γεγονός. Ἡ ἐξήγηση τοῦ γεγονότος αὐτοῦ πρέπει νὰ ξεκινᾷ ἀπὸ τὸ πολιτικὸ πλαίσιο τῆς ἐποχῆς. Ἡ ἐπανεμφάνιση τῆς ἐνδοστρεφοῦς φιλοσοφίας, πού ὑπογραμμίζει τὴν εὐτυχία τοῦ ἀτόμου καὶ τὴν αὐτάρκεια τῆς ἀρετῆς ἀνεξάρτητα ἀπὸ τίς ἐξωτερικὲς συνθήκες, ἀποτελοῦσε πρωταρχικὰ ἀντίδραση πρὸς τὴν ἐμφάνιση τοῦ γεωγραφικὰ ἐκτεταμένου κράτους καὶ τὸν θάνατο τῆς ἐλευθέρως πόλεως. Διαφορετικὴ ἀλλ' ἐξ ἴσου χαρακτηριστικὴ ἀντίδραση στίς μεταβολὲς αὐτὲς ὑπῆρξεν ἡ ἐνασχόληση τῶν φιλοσοφικῶν πολιτικῶν πραγματειῶν μὲ τὴ βασιλεία. Πρόκειται γιὰ ἔργα κολακευτικά, γιὰ μὴ σοβαρὰς ἀναλύσεις — πού, πάντως, δὲν γράφονταν σύμφωνα μὲ τὸ πνεῦμα τοῦ Ἀριστοτέλους. Ἡ πιὸ σοβαρὴ θεωρία περὶ βασιλείας προῆλθε ἀπὸ τοὺς Νεοπυθαγορείους — ἂν μπορῇ νὰ ἀποτελέσῃ τέτοιαν τὸ βασικὸ περιεχόμενον τῶν ἔργων τοῦ Διοτογένη, τοῦ Ἐκφάντου καὶ τοῦ Σθενίδα (πού συνέγραψαν κατὰ τὴν περίοδο τῆς ρωμαϊκῆς αὐτοκρατορίας), τῶν ὁποίων ἔχουμε οὐσιαστικὰ ἀποσπάσματα, στηριζόμενα σὲ προγενέστερα ἔργα, πού γράφτηκαν κατὰ τὴν ἑλληνιστικὴν περίοδο· πρόκειται περὶ ἀκραίας θεωρίας, πού φθάνει μέχρι τὸ δόγμα τῆς ταυτίσεως τοῦ βασιλέως μὲ τὸ νόμο (*νόμος ἐμψυχος* ἢ *lex animata*), μὲ τὴν ἔννοια τῆς ἀναλογίας κόσμου καὶ πολιτικῆς κοινωνίας. Τρεῖς τουλάχιστον ἀπὸ τοὺς πρώτους Στωϊκοὺς, ὁ Κλεάνθης, ὁ Περσεύς καὶ ὁ Σφαῖρος, ἔγραψαν πραγματείες γιὰ τὴ βασιλεία, ἀπὸ τίς ὁποῖες δὲν σώζεται καμμία. Εἶναι ἀπίθανο, ὅτι οἱ θέσεις τῶν ἔργων αὐτῶν ἦσαν ἀρνητικές. Ὁ Περσεύς καὶ ὁ Σφαῖρος χρημάτισαν σύμβουλοι βασιλέων, ὁ δεῦτερος ἀντὶ τοῦ διδασκάλου τοῦ Κλεάνθη καὶ τοῦ μαθητῆ - ὁπαδοῦ τοῦ Χρύσιππου, πού δὲν δέχθηκαν τὴν πρόσκληση τοῦ βασιλέως τῆς Αἰγύπτου. Ἀλλὰ καὶ ὁ Χρύσιππος φρονοῦσε, ὅτι ὁ σοφὸς ἄνδρας πρέπει νὰ γίνεται βασιλεὺς καὶ σύμβουλος βασιλέως (*SVF*, iii 691), καὶ ἄλλοι ἐμφανίζεται ὅτι θεωροῦσε τὴν βασιλικὴν ἐξουσία ὡς ἀκατανόητη (Διογένης Λαέρτιος, 7, 122), ἀδιαφορώντας προφανῶς γιὰ τὴν ἀριστοτελικὴν διάκριση μεταξὺ συνταγματικῆς καὶ ἀπόλυτης μοναρχίας. Ὁ Ἐπίκουρος, πού συνέγραψε ἐπίσης πραγματεία περὶ βασιλείας (ἀπὸ τὸ κείμενον τῆς ὁποίας τίποτα δὲν εἶναι γνωστὸ σὲ μᾶς), ἴσως κρατᾷ μιὰ ἐλαφρῶς κριτικώτερη στάση. Ἐν πάσῃ περιπτώσει λέγεται, ὅτι συμβούλευε δσους ἐπεδίωκαν τὴν «*συμβίωσιν*» μὲ τοὺς βασιλεῖς, νὰ μὴν τὸ πράττουν (ἀπ. 6) [...].

Οἱ Ἕλληνες δημιούργησαν μιὰ νέα διδασκαλία, τὴν πολιτικὴν φιλοσοφίαν, πλουτίζοντάς τὴν μὲ κατὰλληλο γλωσσάρι, φάσμα ιδεῶν καὶ ἀντικείμενον, καὶ συνδυάζοντας σ' αὐτὴν συστηματικὰ τὴν διαλεκτικότητα, τὴν παιδαγωγικὴ σκοπιμότητα καὶ τὴν λογοτεχνικὴ μορφή. Πέραν αὐτοῦ, τὸ ἰσχυρὸ *corpus* λογοτεχνίας πού παρήγαγαν, περιλαμβάνει δύο τουλάχιστον ἔργα πού ἀναγνωρίσθηκαν ὡς κλασσικά, τὴν *Πολιτεία* τοῦ Πλάτωνος καὶ τὰ *Πολιτικά* τοῦ Ἀριστοτέλη. Ἡ ἐπίδραση τῶν ἔργων αὐτῶν καὶ τῆς ἑλληνικῆς πολιτικῆς θεωρίας ὡς συνόλου διὰ μέσου τῶν αἰώνων μπορεῖ βάσιμα νὰ θεωρηθῇ τεράστια. Στὴν ἱστορία τῆς εὐρωπαϊκῆς φιλοσοφικῆς καὶ θεολογικῆς σκέψεως ὁ Πλατωνισμὸς προσεγγίζει πρακτικὰ τὴν πλατωνικὴν μεταφυσικὴν καὶ τὰ ποικίλα συστήματα πού ἀπέρρευσαν καὶ ἐμπνεύσθηκαν ἀπὸ τὸ πρωτότυπο. Μετὰ τὴν ὕστερη ἀρχαιότητα τὰ πολιτικὰ θέματα τῆς *Πολιτείας* ἄσκησαν μεγάλη ἐπίδραση στοὺς φιλοσόφους καὶ πολιτικοὺς διανοητὲς δύο περιόδων: τῆς Ἀναγεννήσεως — ὅποτε ἐπέβαλαν τὴ σφραγίδα τους· στὰ ἔργα τῶν ἀνθρωπιστῶν, ὅπως τοῦ Ἑρασμου, τοῦ Βωδίνου καὶ τοῦ Μώρου — καὶ τῆς δικῆς μας ἐποχῆς, στὸ πλαίσιο τῆς σύγχρονης συγκρούσεως μεταξὺ τῶν δημοκρατικῶν καὶ τῶν ὀλοκληρωτικῶν ιδεολογιῶν καὶ συστημάτων. Ἡ τεράστια σημασία πού ἔχουν γιὰ τὴ σύγκρουση αὐτὴ οἱ προσωπικὲς ἐπιλογές τοῦ Πλά-

τωνος, στο μέτρο που μπορούν ν' απομονωθούν μέσα σ' ένα έργο που πάνω απ' όλα έχει έντονα ούτοπικό χαρακτήρα, αποτελεί άφ' έαυτης απόδειξη τής αυθεντίας του άνδρος και ταυτόχρονα εξέγηση του γεγονότος ότι τὸ έργο του κατέχει τήν πρώτη θέση στα πανεπιστημιακά διδακτικά προγράμματα.

Πολύ σημαντικό επίσης υπήρξε τὸ ενδιαφέρον που αναπτύχθηκε κατά τήν ύστερη μεσαιωνική περίοδο γιά τήν άριστοτελική πολιτική θεωρία. Τά μόλις ανακαλυφθέντα τότε *Πολιτικά* άποτελοῦσαν σημαντικό έργο στα χέρια του Βορειοϊταλῶν ρεπουμπλικανῶν, στὸν άγώνα τους νά υπερασπίσουν τήν αὐτονομία τῶν πόλεων τους έναντι τῶν παρεμβάσεων τής Έκκλησίας. Γενικώτερα, ἡ νεκρανάσταση τῶν *Πολιτικῶν* ανάμεσα σ' άλλα άπωλεσθέντα έργα του Άριστοτέλους ὀδήγησε στήν ανάπτυξη μιᾶς ἐγκόσμιας ἀντιλήψεως περί κοινωνίας, πού θ' ἀνταγωνίζοταν καί τελικά θ' ἀνέτρεπε τήν κυρίαρχη χριστιανική θεωρία. Μετά τήν Ἀναγέννηση, τὰ *Πολιτικά*, ὅπως καί ἡ *Πολιτεία*, μπορεί νά θεωρηθῇ ότι διαβάζονταν σέ εὐρεία ἑκταση στοὺς κύκλους τῶν διανοουμένων, ἀλλ' ἡ άμεση ἐπιρροή τους στήν ανάπτυξη τής νεώτερης πολιτικῆς φιλοσοφίας ἦταν μικρή — μόνον ἱστορικό ενδιαφέρον παρουσιάζει τὸ γεγονός ότι ὁ Μάρξ θαύμαζε τὸν Άριστοτέλη (καί ὁ Λούθηρος τὸν ἐβριζε). Ἐν πάσῃ περιπτώσει ὁ Άριστοτέλης ἐκ παραδόσεως ἔχαιρε θαυμασμοῦ ἢ ἦταν ἀντικείμενο άγριας κριτικῆς γιά τίς θέσεις του στήν ἐπιστήμη καί τή λογική μᾶλλον, παρά γιά τήν πολιτική του φιλοσοφία.

Όπωςδήποτε, θέματα ὅπως ἡ δικαιοσύνη, ὁ νόμος, ἡ φύση τοῦ ἀνθρώπου, οἱ ἀρχές καί οἱ σκοποὶ τοῦ κράτους ἢ τὰ πολιτεύματα καί ἡ παρακμή τους υπήρξαν πάντοτε μέρη τοῦ ἀντικειμένου τής πολιτικῆς φιλοσοφίας, ἐνῶ ἄλλα, πού ἐφελκύουν τὸ ενδιαφέρον τῶν νεωτέρων φιλοσόφων, δὲν ἀπασχόλησαν τοὺς Ἑλληνες. Π.χ. τὰ δικαιώματα τοῦ αὐτοῦ ἀπουσιάζουν ἀπὸ τήν ἑλληνική σκέψη*. Ἀντίθετα οἱ πολιτικὲς ὑποχρεώσεις καί τὸ καθήκον ὑπάρχουν σέ ἐμβρυώδη μορφή. Γενικά τὸ περιγραφικὸ στοιχείο εἶναι ἰσχνὸ στήν ἑλληνική πολιτική φιλοσοφία. Ὁ ὀρισμὸς τοῦ Πλάτωνα γιά τήν δικαιοσύνη ὡς *ὕγιαν ψυχῆς* ἀναστέλλει κάθε διάθεση νά ἐπιδιώξη κανεὶς νά τήν ὑλοποιήσῃ· ὁ Άριστοτέλης, ἄλλωστε, θεωρεῖ, ότι θά θέλαμε νά ἀντιληφθοῦμε τοὺς σκοποὺς πού καθορίζει ἡ φύση, γιὰ τὸ τοῦτο θ' ἀπέβαινε πρὸς τὸ συμφέρον μας· καί ἡ στωική φιλοσοφία μέσω τής ιδέας τοῦ *καθήκοντος* μᾶς προτρέπει ἐντονα νά ἀκολουθήσουμε τή φύση, γιά νά ἐκπληρώσουμε τὸ ρόλο πού μᾶς ἔχει ἀναθέσει ἡ θεία Πρόνοια. Ἡ σχετική παραμέληση ἐκ μέρους τής ἑλληνικῆς πολιτικῆς θεωρίας τῶν θεμάτων πού προαναφέραμε ἀντανაკλᾷ τήν ἀπόσταση πού οἱ μεταγενέστεροι διανοητὲς διήνυσαν ξεκινώντας ἀπὸ τίς ἀντιλήψεις αὐτὲς καί μεθόδους τῶν ἀρχαίων ὁμολόγων τους, ἀπόσταση πού, ἐξ ἄλλου, ἀντανაკλᾷ καί τίς διαφορὲς μεταξύ ἀρχαίας καί νεώτερης κοινωνίας.

[Μετάφραση: ΔΗΜ. Ι. ΛΑΜΠΡΟΥ]

* Οἱ Ἑλληνες θεωροῦσαν τὸ αὐτομικὸ δικαίωμα ὡς αὐτονόητη αὐτομική ὑπόθεση κι ὄχι πολιτική [σ. «Δ»].

ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΒΛΑΧΟΣ*

Τι ζῇ καὶ τι πέθανε ἀπὸ τὴν πολιτικὴ τοῦ Ἀριστοτέλη

Ἀποτολμώντας νὰ ἐξετάσω τὸν Ἀριστοτέλη ἀπὸ τὴν ταπεινὴ θέσιν μου σὰν ὑπέρτερου τῆς πολιτικῆς ἐπιστήμης, διακινδυνεύω ἀναμφίβολα νὰ φανῶ τολμηρὸς ἀπὸ δύο ἀπόψεις: Θὰ μπορούσε κανεὶς νὰ τολμήσει ἀπὸ μιὰ βάση τόσο χαμηλὴ νὰ ὑψώσει τὸ βλέμμα του στὸ μέγεθος τοῦ γιγάντιου αὐτοῦ ἀναστήματος, ποῦ, ἀπὸ πρώτη ματιὰ, ἐπικαλύπτει ὅλη τὴν τεράστια ἔκτασιν τῆς φιλοσοφίας καὶ τῆς ἐπιστήμης, καὶ νὰ μὴ σκεφθεῖ, στὴν συνέλευσιν αὐτῇ, ὅπου, τόσο ἡ φιλοσοφία ὅσο καὶ ἡ ἐπιστήμη σ' ὅλο τὸν πλοῦτον τῶν καρπῶν τοὺς ἀντιπροσωπεύονται ἀπὸ τοὺς πιὸ προικισμένους ἀνθρώπους — πῶς νὰ μὴ σκεφθεῖ κανεὶς ὅτι μιὰ ἀναγκαστικὰ μερικὴ καὶ ἀνολοκλήρωτη θέασις τοῦ οἰκοδομήματος δὲν μπορεῖ παρὰ νὰ ἐγείρει ἀναρίθμητες ἐρωτήσεις καὶ ἀντιρρήσεις;

Καὶ ὁμως μιὰ καὶ ὁ Ἀριστοτέλης χαρακτηρίζει τὴν πολιτικὴ ἐπιστήμην σὰν τὴν ὑψιστὴ τέχνην ἢ σὰν τὴν ἀρχιτεκτονικὴν τέχνην, μᾶς παρασύρει νὰ ἐπιχειρήσουμε μόνοι μας αὐτὸ τὸ βῆμα. Θὰ τὸ πραγματοποιήσω μὲ τὴ σεμνότητα ποὺ ἐπιβάλλεται καὶ παίρνοντας ὅλες τὰς προφυλάξεις γιὰ νὰ μὴ διαταράξω τὴν ὑψηλὴν ἁρμονίαν. Θὰ πορευθῶ ἀπὸ διαδοχικὰς ὀριοθετήσεις καὶ θὰ συγκεντρώσω τὸ ἐνδιαφέρον μου σ' ἓνα μικρὸ ἀριθμὸ σημείων, πρόσφορων νὰ δικαιολογήσουν τὴν χρησιμότητα μιᾶς λογικῆς συζητήσεως. Μοῦ φαίνεται θεμιτὸ νὰ διακρίνω μεθοδικά, πάνω στὴν πολιτικὴ σκέψιν τοῦ Ἀριστοτέλη, δύο ἐπίπεδα σπουδῆς κάπως ἀνεξάρτητα τὸ ἓνα ἀπὸ τὸ ἄλλο.

Στὸ πρῶτον ἐπίπεδον σκιαγραφοῦνται τὰ μεγάλα προβλήματα τοῦ καιροῦ τοῦ ὅπως ἡ δουλεία ἢ ἡ ἀναταραχὴ ποὺ προκάλεσε στὰ πνεύματα ἢ παρέμβασις στὴν ἐπίζησιν αὐτόνομον ζωὴν τῶν πόλεων-κρατῶν, τοῦ μακεδονικοῦ κολοσσοῦ. Δὲν θὰ μακρηγορήσω στὰ προβλήματα αὐτά, ἀλλὰ θὰ τὰ χειρισθῶ παρεμπιπτόντως καὶ στὸ αὐστηρὸ μέτρο ποὺ καθίσταται ἀπαραίτητον γιὰ τὴν ἀρτιότερην διευκρίνισιν τοῦ βάθους τῆς πολιτικῆς σκέψεως τοῦ φιλοσόφου πέρα ἀπὸ τὰ ὅρια τοῦ καιροῦ του.

Τὸ δεῦτερον ἐπίπεδον ἔρευνας πρόκειται νὰ περιγράψῃ ἓνα Ἀριστοτέλη ποὺ ἀποσπασμένος ἀπὸ τὸ ἄμεσον ἱστορικὸν του πλαίσιον, ἔφθασε μέχρι σήμερον μέσα ἀπὸ μιὰ σειρά ἀναγεννήσεων, δηλαδὴ στὴν πραγματικότητά μέσα ἀπὸ σειρά μεταμορφώσεων.

Θὰ διεξέλθω σιωπηλὰ — ὅπως ἀποφάσισα — τὸ εἶδος τῆς πολιτικῆς σκέψεως μέσα ἀπὸ τοὺς διαδόχους τῆς περιπατητικῆς Σχολῆς ὅπως καὶ τὴν ἑκλειψὴν του ἢ τὰς μεταγενέστερας ἐπανεμφανίσεις του στὸν βυζαντινὸν καὶ τὸν ἀραβικὸν κόσμον. Ὅπως ἔδειξε ἀρκετὰ καλὰ ὁ Ἀριστοτέλης ποὺ ἔφθασε μέχρι τῶν ἡμερῶν μας, εἶναι ὁ ἴδιος ποῦ, ἀφοῦ βοήθησε τὸν Σαῖντ Τόμας νὰ ἐπιβεβαιώσῃ τὴν κυριαρχίαν τοῦ νόμου, διέκρινε τὸν τύραννον ἀπὸ τὸν βασιλιὰ καὶ ἀναγνώρισε τὴν ἰκανότητα τοῦ λαοῦ νὰ ἐκλέγῃ τοὺς ἀντιπροσώπους του, ἔμεινε ἄθικτος στὴ συνέχειαν στὰ μεταρρυθμιστικὰ ρεύματα, γιὰ νὰ δώσῃ στὸ τέλος μαζί με τὸν Χοῦκερ, τὸν Λόκ καὶ τὸν Μπέρκ, ποῦ σ' αὐτοὺς θὰ ἤθελα νὰ προσθέσω συγγραφεῖς ἄλλων καιρῶν ὅπως τὸν Ντέιβιντ Χιούμ καὶ Μοντεσκιέ, αὐτὸ ποῦ θὰ ὀνομασθεῖ ἀργότερον μὲ τὴν συμπληρωματικὴν προσθήκην τοῦ χωρισμοῦ τῶν δυνάμεων, σύγχρονη συνταγματικὴ ἰδέα. Ἀλλὰ θὰ μοῦ ἐπιτρέψετε ἐπίσης νὰ ὑπενθυμίσω ὅτι τὸν Ἀριστοτέλη ὀφείλομε ἐξίσου πρὸς τὴν φορὰ ἐνὸς οὐμανιστικοῦ ρεύματος ἐκτεινόμενου ἀπὸ τὸν Μαρσίλιο μέχρι τὸν Ρουσσώ, τὸ δόγμα τῆς λαϊκῆς κυριαρχίας.

---

* Ἡ ἀνακοίνωσις αὕτη τοῦ Ἀκαδημαϊκοῦ κ. Γ. Βλάχου ἐγένετο γαλλιστὶ στὴν Ἀκαδημίαν Ἡθικῶν καὶ Πολιτικῶν Ἐπιστημῶν τῆς Γαλλίας στίς 9-4-84 καὶ ἐδῶ παρουσιάζεται — τὸ πρῶτον μέρος τῆς — γιὰ πρώτη φορὰ στὴν ἐλληνικὴν, σὲ μετάφρασιν τοῦ συνεργάτη τοῦ «Δ» κ. ΜΑΝΩΛΗ ΜΑΡΚΑΚΗ.

χίας, με τὸ ὅποιο ἀκόμη εἶναι ἐμποτισμένοι οἱ θεσμοὶ μας.

Θὰ ἔπρεπε ἀκόμη νὰ σημειώναμε ὅτι στίς ἀπολήξεις τῆς φύσεως αὐτῆς τῶν οἰκειότητων μας με τὸν Ἀριστοτέλη, ἐπιτρέπονται ἄλλο τόσο ρήγματα με τὴν ἑλληνικὴ σκέψη καὶ ἰδιαίτερα με τὴ σκέψη τοῦ ἰδίου τοῦ Σταγειρίτη. Οἱ συγγραφεῖς ποὺ θ' ἀναφερθῶ, ὅπως καὶ ἡ πρακτικὴ ποὺ καθιερώθηκε ἐδῶ καὶ καιρὸ στὴν Εὐρώπη, ἀντιπαραθέτουν, πράγματι στὸ σύνολό τους, στίς μικρὲς δημοκρατίες τῆς ἀρχαιότητος τὸ μεγάλο ἐδαφικὸ κράτος καὶ στὴν ἄμεση δημοκρατία (δηλαδὴ τίς «λαϊκὲς δημοκρατίες» σύμφωνα με τὴ γλῶσσα ποὺ χρησιμοποίησε τὸ 18ο αἶώνα) τὴν ἀντιπροσωπευτικὴ κυβέρνηση.

Στίς ἐπιφυλάξεις αὐτὲς καὶ στίς ἀντιθέσεις θὰ ἐπιστρατευθεῖ με τὸν καιρὸ ἓνας δογματικὸς καὶ πρακτικὸς διαχωρισμός, ὅλο καὶ περισσότερο διαυγής, μεταξὺ τῆς ἰδιωτικῆς κοινωνίας καὶ τοῦ κράτους, ἓνας διαχωρισμός ἐνισχυμένος ἀπὸ μιὰ λίγὴ ἢ πολὺ αὐστηρὴ διάκριση μεταξὺ δικαίου καὶ ἠθικῆς, διάκριση ποὺ ἐναντίον τῆς ὁ Ἀριστοτέλης θὰ εἶχε διαμαρτυρηθεῖ με ὅλες του τίς δυνάμεις. Με λίγα λόγια, καθὼς κατὰ γεται, στὸ ἐπίπεδο τοῦ δόγματος, ἀπὸ ἓνα ἀνανεωμένο ἀριστοτελισμό, ἢ συνταγματικὴ ἰδέα ἀποκρούεται σὲ περισσότερα ἀπὸ ἓνα σημεῖα. Ὁ συγγραφέας τῶν «Πολιτικῶν» θὰ μπορούσε ἔτσι νὰ ἐμφανισθεῖ σὺν νὰ εἶχε ξεπεράσει τὴν ἴδια τὴν ἀλκὴ ποὺ εἶχε παρακινήσει τὴ σκέψη του στὰ πρῶτα στάδια ἀνάπτυξης τῆς σύγχρονης πολιτικῆς φιλοσοφίας.

Καὶ ὅμως θὰ ἦταν ἐπίσης ἀληθινὸ ὅτι ὁ Ἀριστοτέλης θὰ ἀποσύρετο, γιὰ νὰ ποῦμε ἔτσι, ἀπὸ τὸ προσκήνιο τῆς πολιτικῆς, στὸ σημεῖο ἀκριβῶς ὅπου ἡ πολιτικὴ ἐπιστῆμη, ποὺ σ' αὐτὴν εἶχε δώσει τ' ὄνομά του καὶ τοὺς κανόνες του, παραχωροῦσε τὴν θέση τῆς με τὸν ὀλοκληρωτικὸ θρίαμβο τοῦ φιλελευθερισμοῦ σὲ νέους κλάδους, ποὺ βλασταίνουν ἀπὸ τὸ δημόσιο δίκαιο καὶ τὴν πολιτικὴ οἰκονομία. Θὰ ἔπρεπε ἡ πολιτικὴ ἐπιστῆμη, αὐτόνομος κλάδος καθὼς εἶναι τῆς γνώσης, νὰ ἐπανεμφανισθεῖ στίς ἡμέρες μας, γιὰ ν' ἀποκτήσει ὁ συγγραφέας τῶν *Πολιτικῶν* — ὅχι ἀλήθεια καὶ χωρὶς δυσκολίες — τὴ θέση του μεταξὺ τῶν μεγάλων θεμελιωτῶν. Στὴν ἀποκατάσταση αὐτὴ συνέβαλε ἀναμφίβολα ἡ πλούσια συγκομιδὴ τῶν ἀριστοτελικῶν σπουδῶν στὸ ἐπίπεδο τῆς ὀντολογίας, τῆς ἐπιστημολογίας, τῆς λογικῆς καὶ τῆς ἠθικῆς.

Δὲν ἀμφιβάλλω ὅτι τὰ ψήγματα τῆς ἀριστοτελικῆς πολιτικῆς σκέψης ποὺ ἐνσωματώθηκαν στὸν αὐθεντικὸ μας πολιτικὸ πολιτισμὸ με τὴ λέξη συνταγματισμός, προορίζονται νὰ ἐκλείψουν ἀμέσως πίσω ἀπὸ τὴν ἀκολουθία ποὺ ἐπιβάλλουν οἱ ταρχώδεις τεχνολογίες καὶ οἱ ἰδεολογίες τῆς ἐποχῆς μας. Ἀλλὰ μοῦ φαίνεται, ὅτι, ἂν ὁ Ἀριστοτέλης εἰσέρχεται καὶ πάλι στὸν στρόβιλο τῶν ἰδεῶν τοῦ παρόντος, τὸ κάνει εἰς τὸ ἑξῆς με μιὰ πρόφαση αἰσθητὰ διαφορετικὴ ἀπὸ ἐκείνη ποὺ τοῦ ἐπεδίκασαν οἱ προκατοχοὶ του.

Ὁ συνταγματισμός — ποὺ ἀναφέρεται ὁ Μπάρκερ στὴν παρουσίαση ποὺ ἔκανε στὸν Ἀριστοτέλη — ταυτίζεται πράγματι με τὴν τυπικὴ πολιτικὴ δημοκρατία, θεμελιωμένη οὐσιαστικὰ στίς βάσεις τοῦ ἀτομικισμοῦ καὶ σὲ ἐλευθερίες ἀρνητικῆς φύσης. Ἡ, με τὴν γενίκευση τοῦ δικαιώματος ψήφου, με τὴν προκήρυξη νέων κοινωνικῶν δικαιωμάτων καὶ τὴν ἐξομάλυνση τῆς προγενέστερης διάκρισης ἰδιωτικῆς καὶ πολιτικῆς κοινωνίας, ἡ ἔννοια τῆς τυπικῆς πολιτικῆς δημοκρατίας φαίνεται σήμερα σχεδὸν παντοῦ ξεπερασμένη. Στὴν δικαστικὴ τυπολατρία τῆς Ἑξηγητικῆς Σχολῆς ὑποκαθίσταται, με τὴ μεσολάβηση μιᾶς αὐθεντικῆς ἐρμηνευτικῆς, ἢ ἔρευνα τῆς οὐσιαστικῆς καὶ τῆς συγκεκριμένης δικαιοσύνης· στὴν ποσοτικὴ ἀνάπτυξη, ὑποκαθίσταται «ἡ ποιότητα τῆς ζωῆς»· ὁ ἀτομικισμός καταπολεμεῖται ἀπὸ προσωποπαγεῖς καὶ πλουραλιστικὲς ἰδεολογίες.

Ἡ ἀντιπροσωπευτικὴ ἰδέα, ὁ ἀκρογωνιαίος αὐτὸς λίθος τοῦ πολιτικοκοινωνικοῦ οἰκοδομήματος τοῦ χθές, φαίνεται ὅτι ἔχει βαθύτατα μεταποιηθεῖ ἀπὸ τὴν θεσμοθέτηση

τῶν πολιτικῶν κομμάτων καὶ ἀκόμα περισσότερο ἀπὸ τὴν προπαγάνδα καὶ τὴν παράλογη ἐπιρροή. Τέλος ἡ ἰδεολογία τοῦ μεγάλου ἐνοποιημένου Κράτους προσκρούει στὰ κινήματα ἀποκέντρωσης καὶ ὁμοσπονδιοποίησης.

Σ' ὅλα αὐτὰ τὰ σημεῖα, ἀλλὰ καὶ σὲ ἄλλα, ἡ ἐποχή μας θὰ μπορούσε νὰ βρεῖ γραμμές ἐπαφῆς μὲ τὶς ἀληθινὲς ἀντιστοιχίες τῆς σκέψης τοῦ Ἀριστοτέλη μὲ τὶς ἐμπειρίες ποὺ παρουσιάζονται στὰ ἔργα του. Ἐπειδὴ δὲ μπορῶ νὰ τὶς καταγράψω ἐδῶ, θὰ προσπαθῶ νὰ δώσω μιὰ βραχεῖα περιγραφή προσηλωμένος ὅσο τὸ δυνατόν σαφέστερα σ' ἓνα ἰδιαίτερο σημεῖο τοῦ ἔργου του, δηλαδὴ ἐκεῖνο τῶν «ἠθικῶν αἰτιῶν» σὲ συνδυασμὸ μὲ τὸ πρόβλημα τοῦ οἰκονομικοῦ καθορισμοῦ τῶν πολιτικῶν φαινομένων. Ἀπὸ τὴ σκοπιά αὐτὴ παρατήρησης θὰ ἦταν εὐκολότερο νὰ διαμορφώσει κανεὶς μιὰ κρίση στὸν ἐπίκαιρο χαρακτήρα ποὺ ἔχει τὸ ἔργο τοῦ Ἀριστοτέλη γιὰ τὰ πολιτικὰ θέματα.

Μιλώντας γιὰ «αἰτίες» ὑποθέτομε, ὅτι ὁ Ἀριστοτέλης δὲν τέρπεται μόνο (σὰν τάση κάποτε τῆς σκέψης) νὰ περιγράψει καὶ νὰ ταξινομήσει τὰ καθεστῶτα καὶ τοὺς πολιτικούς θεσμούς. Θέλησε ἐξίσου καὶ κυρίως νὰ τὰ κατανοήσῃ καὶ νὰ τὰ ἐρμηνεύσῃ. Ὅποιες καὶ νὰναι οἱ διακρίσεις ποὺ καθιέρωσε ὁ ἴδιος στὸ γνωσιολογικὸ καὶ στὸ ἐπιστημολογικὸ ἐπίπεδο μεταξὺ τῶν θεωρητικῶν καὶ τῶν πρακτικῶν ἐπιστημῶν — ὅπου συμμετέχει ἡ πολιτικὴ — ἐπιτρέπεται κατὰ συνέπεια νὰ μιλήσουμε, στὸ πλαίσιο τῆς ἐρμηνευτικῆς αὐτῆς προσπάθειας, γιὰ πολιτικὲς αἰτίες, γιὰ «ἠθικὲς αἰτίες» *par excellence*, ὅπως καὶ γιὰ «φυσικὲς αἰτίες».

Ἀξίζει νὰ ποῦμε μιὰ λέξη γιὰ τὶς τελευταῖες, στὸ μέτρο ποὺ θὰ μᾶς βοηθήσουν νὰ διευκρινίσουμε τὰ ἀνθρωπολογικὰ καὶ τὰ γεωπολιτικὰ περιγράμματα τῆς πολιτειολογικῆς ἀριστοτελικῆς ἐρευνας. Πράγματι, ὅπως κρίνεται, καὶ στὴν πολιτικὴ ἀναχωρώντας ἀπὸ τὴν ἀφηρημένη ἀντίληψη τοῦ «ἀνθρώπου» γενικά, ὁ φιλόσοφος ἀνοίγει δρόμο, ἐπινοώντας μιὰ ποικιλία σημαντικῶν διακρίσεων. Πρῶτα πρῶτα, ἡ διάκριση μεταξὺ ἐλεύθερου καὶ δούλου «ἐκ φύσεως». Ὑστερα μεταξὺ φυσικῆς δουλείας καὶ πολιτικῆς δουλείας, συνδεόμενη μὲ τὴ γεωγραφικὴ καὶ κλιματολογικὴ διαίρεση τοῦ ἀνθρώπινου πληθυσμοῦ. Τέλος ἐκεῖνη ποὺ συγκεντρώνει κυρίως τὴν προσοχὴ τοῦ φιλοσόφου στὸν τομέα τῆς πολιτειολογικῆς ἐρευνας, γιὰ νὰ ποῦμε ἔτσι, εἶναι τὸ τμῆμα τοῦ ἑλληνικοῦ κόσμου, ποὺ ἀπὸ ἓνα εὐτυχεῖ συνδυασμὸ φυσικῶν παραγόντων καὶ αἰτιῶν καθαρὰ ἱστορικῶν, φθάνει στὸν τύπο τῆς ἀνθρώπινης κοινότητος ποὺ ἀποκαλοῦμε *πόλιν*, καὶ τὴν ἰδιαίτερη ἐκεῖνη ἔννοια τοῦ ἐλεύθερου ἀνθρώπου ποὺ ἀποδίδεται μὲ τὸ ὄνομα τοῦ *πολίτη*.

Ταίριαζει ὅμως νὰ παρατηρήσουμε ὅτι τὸ ἀντιπροσωπευτικὸ μοντέλο ποὺ μελέτησε βαθύτατα ὁ Ἀριστοτέλης — ἐκεῖνο τοῦ Ἑλλήνα ἀνθρώπου ποὺ ἔφθασε στὸ προχωρημένο στάδιο τῆς πόλης - κράτους — εἶναι κάπως ἀντιπροσωπευτικὸ καὶ τοῦ ἀνθρώπου γενικά ποὺ ἔφθασε σ' ἓνα ἐπίπεδο ἀνάπτυξης τῶν φυσικῶν ἱκανοτήτων του. Στὸ ὑψηλὸ αὐτὸ στάδιο ὁ ἄνθρωπος εἶναι ταυτόχρονα «ἐλεύθερος ἄνθρωπος» καὶ «πολίτης», ἐνεργὸ μέλος μιᾶς κοινότητος ποὺ τὴν χαρακτήρισε «πολιτικὴ», στὸ μέτρο ἀκριβῶς ποὺ ἐνσαρκώνει τὴν ἰδέα τῆς συνολικῆς αὐτῆς ἀνάπτυξης. Ἡ, ἡ ἐξέλιξη πρὸς τὸν τύπο αὐτὸν τῆς κοινότητος συμμορφώνεται ἐξ ἴσου πρὸς τὴν δημιουργία κοινοτήτων μερικῶς ποὺ δὲν ἐξαφανίζονται ἀλλὰ ἐνσωματώνονται ἀντίθετα στὴν σφαιρικὴ πολιτικὴ κοινωνία, δηλαδὴ στὴν *πόλιν*.

Εἶναι λοιπὸν φυσικὸ ὅτι οἱ μερικὲς κοινότητες καθορίζουν τὴν τελευταία καὶ καθορίζονται ἐπίσης ἀπὸ αὐτήν. Μεταξὺ τῶν κοινοτήτων αὐτῶν, ἡ οἰκιακὴ κοινότητα καταλαμβάνει μιὰ ἐξοχή θέση, καθὼς περιλαμβάνει τὴν οἰκογένεια καὶ τὶς οἰκονομικὲς δραστηριότητες βάσης. Κι ἄλλες ἀκόμη δραστηριότητες τῆς ἴδιας φύσης, ἀλλὰ καὶ κατηγορίες ἢ ἀντίστοιχες ομάδες, θὰ προστεθοῦν κατὰ τὴν διάρκεια ἢ μετὰ τὸν σχηματισμὸ τῆς πόλεως.

ΜΑΝΩΛΗΣ ΜΑΡΚΑΚΗΣ

Ὁ Ἀκρίτας

ΑΚΡΙΤΑΣ: Παιδιά, ἀγάντα καὶ οἱ κορφὲς τοῦ Ἀραράτ χαθῆκαν,
ἢ πάνω ἀντιστάθηκε στὸν οὐρανὸ σὰν δόντι,
πρὶν νὰ χαθεῖ ὁ θάνατος στὴν κυματοπλημμύρα.
Ζωὴ γλυκεῖα στριμώχτη ὀρθή στὸ ξύλινο σκαρί μας,
ζῶα, φυτά, ὁ ἐλπίδας, ὁ πόνος, ὁ αἰώνας
βοήθεια, κρᾶζουν, σῶστε μας, κάμετε τόπο, ἀδέρφια,
μαζί σας στ' ἄγριο κάλεσμα τὴν λευτεριά ζητώντας.
Ναῦα γερή, κρατεῖ ζωὴ καὶ πέρ' ἀντιβιγλίζει,
νοτιὰ δὲν ἔχει καὶ βοριὰ, τ' ἀθάνατα σημεῖα
καρφώνουν βλέμμα σύντρομα, θεριὰ ξερνοῦν τὰ βύθη
μὲ τ' ἀφρισμένα στόματα ἀμέγεθ, τὰ βρῦα
κρατοῦν μασέλες τοῦ βυθοῦ, οἱ ρούθουνες ν' ἀχνίζουν.
— Ὅρθοί, τὰ φρένα, κουπαστὴ καρφώσετε τὰ νύχια,
πάνω πατοῦμε θάνατο καὶ σιγοτραγουδοῦμε.
Θολά, χαθῆκαν οἱ βυθοί, ἐσβήσαν οἱ πατρίδες,
θηρσκεῖες, ξεφαντώματα, πολέμιοι βασιλιάδες,
ὁ σίδερος καὶ ὁ χαλκός, ὁ μπροῦντζος καὶ ἡ πέτρα,
στὴ νύχτα μόνοι πλέομε, σκοπός μας ἡ Ἑλλάδα.
Κουπιὰ δὲν ἔχω, ἀγκυρες, ἄλμπουρα κι αἰτάντες,
ὀλη ἡ ζωὴ ἀπάνω μας, λαχτάρεις, οἱ προγόνοι
κι ἓνα πουλί, Ἀνάμνηση, τὸ κρᾶζω καὶ δακρύζει.
Ἀδελφία, ὁμπρὸς τὰ σύνορα, χτυποῦνε οἱ καμπάνες
κι ἂν φοβηθῶ, τὴν μαύρη αὐγὴ μὴ ἀλαξοπιστεῖτε,
στὸ μέγα δέστε με σφιχτὰ κατάρτι νὰ μὴ πέσω.

(Ἀπόσπασμα)

ΦΑΙΔΩΝΑΣ ΘΕΟΦΙΛΟΥ

Παρατήρηση

Ἔσπασε τὸ φῶς
ἀπ' τίς διεμβολὲς τῶν κιόνων,
τῶν ἥρωισμῶν
καὶ τῆς ἀνεπάρκειας.
Ἔσβησε τὸ φῶς
ὑπὸ τὰ χειροκροτήματα
πλαστικῶν προσωπικοτήτων.
Δὲν ὑπάρχει διέξοδος
γιά τοὺς παλμοὺς τοῦ γόνιμου ἐδάφους.
Ξύπνα! φωνάζει
ἡ σοφία τῆς γύρης τῶν ἀνθέων,
βαδίζοντας
στὰ χλωμὰ κεκλιμένα ἐπίπεδα.
Γρήγορα!
Ἐνα γραμματόσημο γιὰ τὴ φρέσκια κανάτα,
ποὺ θὰ ταξιδέψει στὸν ἥλιο.

Γ.Δ. ΔΑΣΚΑΛΑΚΗΣ

Συμμετοχή και αποτελεσματικότητα στην 'Αρχαία 'Ελλάδα και σήμερα

Ι. Με την αντίθεση των άρχων *συμμετοχής* και *αποτελεσματικότητας* στην αρχαία 'Ελλάδα, πού άποτελεί ένα ειδικό-μερικό πρόβλημα της αντιπαράθεσης «ισότητας και δικαιοσύνης», άπαντώ στο έρώτημά σας*. 'Η συμμετοχή των πολιτών στα δημόσια, είτε ως άρχόντων είτε ως άρχομένων, συνιστά μιá μορφή ισότητας, όταν γίνεται χωριστά και χωρίς διακρίσεις κι όταν θεμελιώνεται σε κοινωνικούς ή νομικούς κανόνες. 'Η άποτελεσματικότητα, πάλι, ενός πολιτειακού θεσμού, ως βαθμός επιτυχίας και ικανότητας παροχής, έμφανίζεται σαν μιá έκφραση δικαιοσύνης, δηλαδή ως άπαιτηση «σωστής» (δηλαδή δίκαιης με την έννοια του John Rawls) λειτουργίας. 'Η αντίθεσή τους, όπως π.χ. μεγαλύτερη συμμετοχή ή καλύτερη άποδοτικότητα, ύποδηλώνει ένα βασικό πρόβλημα στην δομή και στην λειτουργία του κράτους-πόλεως στην 'Αρχαία 'Ελλάδα. 'Ανάλογο πρόβλημα και με αύξημένη κάπως οξύτητα παρουσιάζεται και στην εποχή μας — της βιομηχανικής ή μεταβιομηχανικής κοινωνίας — και ιδιαίτερα μετά την «έξέγερση των νέων» του 1968 με τὰ έπίμονα και άπό πολλές πλευρές — κοινωνικές και πολιτικές — εκδηλωνόμενα αίτήματα για μεγαλύτερη συμμετοχή ή για καθολική δημοκρατικοποίηση, δηλαδή για την είσαγωγή δημοκρατικών δομών και διαδικασιών στην πολιτική και στην κοινωνική (π.χ. σχολείο, εκκλησία, κράτος, οικονομία) ζωή. Τό πρόβλημα έντοπίζεται κατ' έξοχήν στις δημοκρατικά οργανωμένες πολιτείες και στις πλουραλιστικές κοινωνίες.

Τό ότι δυό τόσο άπομακρυσμένα χρονικά πολιτικά συστήματα και τόσο διαφορετικές κοινωνικές και πολιτιστικές δομές έχουν ν' αντιμετώπισουν «κοινά» προβλήματα, μπορεί νά όφείλεται σε άνθρωπολογικά ή όντολογικά αίτια ή και άπλως στην ιστορική διαπίστωση, ότι τὰ προβλήματα του κράτους και του πολιτικού συστήματος παραμένουν τὰ «ίδια», χωρίς την δυνατότητα νά έξηγηθεί τό γιατί. Αυτό όμως δέν σημαίνει ότι και οί λύσεις πού δίδονται κάθε φορά είναι «όμοιες». Και θεωρητικά - αναλυτικά και με έμπειρικές έρευνες έχει άποδειχθεί, ότι οί λύσεις πού έχουν δοθεί μπορεί νά είναι εκ διαμέτρου αντίθετες για νά οδηγούν σε τελείως διαφορετικά άποτελέσματα.

'Ιδού γιατί ή διατύπωση «άναλογιών» ή ύποθέσεων για «σύγκριση» των τρόπων αντιμετώπισης των προβλημάτων είναι πολύ έπισφαλής και ή θεμελίωσή τους, σχεδόν, άκατόρθωτη, τουλάχιστο με τὰ σημερινά έπιστημονικά δεδομένα.

Στό άθηναϊκό «κράτος-πόλιν», για νά περιοριστούμε στο πιο άντιπροσωπευτικό παράδειγμα, ύστερα άπό τις μεταρρυθμίσεις πού πραγματοποιήσαν οί Κλεισθένης, 'Εφιάλτης και Περικλής, τό πολίτευμα έγινε άναμφισβήτητα «πιο» δημοκρατικό. Την «πάτρια πολιτεία», την άριστοκρατική δηλαδή δημοκρατία του Σόλωνα, άντικατέστησε ένα πολίτευμα με βάση την «λαϊκή κυριαρχία», για νά χρησιμοποιήσωμε ένα σύγχρονον όρο. Τό κράτος-πόλις δέν είναι πιά, σύμφωνα με την έλληνική παράδοση, ό χώρος πού άσκείται ή «πολιτική έξουσία», αλλά, όπως άργότερα τό διατύπωσε έπιγραμματικά ό 'Αριστοτέλης: «ή γάρ πόλις πολιτών πλῆθος έστίν», δηλαδή έλεύθερων και ίσων ανθρώπων. Στα πλαίσια της «όρθοδίκαιης» πόλης, ή ίσονομία (δηλαδή ίσα πολιτικά δικαιώματα) επικρατεί στην σολωνική ισότητα ύποχρεώσεων («θεσμούς όμοίους τῷ κακῷ τε κ' αγαθῷ... έγραψα») και έκφράζεται με μιá πλατειά πολιτική συμμετοχή. Οί πολίτες είναι ίσοι στο άρχειν και άρχεσθαι, πράγμα πού σημαίνει «παναρμοδιότητα» και μιá γενική ικανότητα νά καταλάβουν και νά διαχειρισθούν κάθε κρατικό άξίωμα ή λειτουργία. Τό μέσον έπιλογής: «κλήρωση» συμβολίζει χαρακτηριστικά τό μέγεθος αυτής της πολιτικής πίστεως και την έκταση της συμμετοχής πού έχει άποσυνδεθεί άπό κάθε άλλο «ουσιαστικό» προσόν εκτός άπό την «προνομιακή» ιδιότητα του πολίτη. Οί σχετικώς λίγοι στον άριθμό πολίτες και μόνον αυτοί έχουν την *νομική δυνατότητα* και την ουσιαστική (θεωρητικά) *ικανότητα*, για νά μετέχουν σύμφωνα με την συνταγματική και δικαιακή τάξη στα κύρια όργανα του δημοκρατικού κράτους.

* Τό έρώτημα πού είχε θέσει ό «Δαυλός» στον Καθηγητή κ. Γ. Δασκαλάκη ύφορούσε στη διάκριση μεταξύ δικαιοσύνης και ισότητας πού χαρακτήριζε την αρχαία έλληνική πολιτική σκέψη και πρακτική σε αντιπαράθεση προς τις σχετικές άντιλήψεις πού επικρατούν σήμερα.

Έτσι μετέχουν στην νομοθετική λειτουργία (π.χ. στις συνελεύσεις, «ἀγορά δήμου», ἐκκλησίαις), στην δικαστική (π.χ. Ἀρειος Πάγος), στην ἐκτελεστική (π.χ. στρατηγοί) καὶ μποροῦν χωρὶς δυσκολία νὰ ἐναλλάσσουν ρόλους καὶ θέσεις. Ἀλλὰ καὶ στὶς ἐκδηλώσεις τῆς κοινωνικῆς ζωῆς ἰσχύουν τὰ ἴδια. Ἐνα χαρακτηριστικὸ παράδειγμα προσφέρει ἡ τραγωδία, ποὺ ἰδίως στὴν ἐποχὴ τοῦ Αἰσχύλου εἶχε καὶ πολιτικὸ νόημα. Συγγραφεῖς, σκηνοθέτες, ὑποκριτές, θεατὲς ἦσαν ὅλοι πολῖτες καὶ ὅλοι τους εἶχαν τὴν δυνατότητα νὰ παίρνουν διαφορετικὸ μέρος σὰν συντελεστὲς τῆς παραστάσεως καὶ σὰν κριτὲς τοῦ ἔργου, χωρὶς ξεχωριστὴ «προπαρασκευὴ» ἢ εἰδικευμένη γνώση.

Παρ' ὅλα αὐτά, καὶ στὴν ἀρχαία Ἑλλάδα, ἐκ τῶν πραγμάτων, ὁρισμένες κρατικές ἢ κοινωνικὲς λειτουργίες, γιὰ νὰ εἶναι ἐπιτυχημένες ἢ ἀποδοτικές, ἔπρεπε νὰ ἐπαιδρωθοῦν μὲ πρόσωπα ποὺ διέθεταν εἰδικευμένη γνώση ἢ ἐμπειρία, *εἰδικούς* ἢ τεχνοκράτες στὴν σύγχρονη ὁρολογία. Ἀπὸ τίς λειτουργίες αὐτὲς οἱ πολῖτες, σὲ διαφορετικὸ κάθε φορὰ βαθμὸ ἦντασαν, προσδοκοῦσαν τὴν ἀποτελεσματικὴν ἱκανοποίησιν τῶν ἀναγκῶν ἢ τῶν ἐπιθυμιῶν τους. Στούς ἀττικοὺς ρήτορες καὶ τραγωδοὺς βρίσκει κανένας πολλὰ παράπονα καὶ ἐπικρίσεις γιὰ τὴν ἀναποτελεσματικότητα τῶν κρατικῶν δραστηριοτήτων. Πολλὲς φορές μάλιστα ὑπῆρχαν καὶ ἄδικες ἢ δίκαιες, τραγικὲς μάλιστα, κυρώσεις. Στὴν ναυμαχία τῶν Ἀργινουσῶν (406 π.Χ.) θανατώθηκαν οἱ διαπρεπεῖς νικητὲς, ναυάρχοι τῶν Ἀθηνῶν, γιὰτὶ ἔθεωρήθησαν ὑπαίτιοι - ἀνίκανοι νὰ περισυλλέξουν, λόγῳ τῆς μεγάλης τρικυμίας, τοὺς νεκροὺς μαχητὲς. Ἐνα χρόνο ἀργότερα, στὴν ναυμαχία τῶν Αἰγὸς Ποταμῶν, ἀνίκανοι ναυάρχοι ὁδήγησαν στὴν ἥττα, ποὺ ἐσήμαινε γιὰ τοὺς Ἀθηναίους τὴν μεγάλη καταστροφὴ καὶ τὴν ἀρχὴ τῆς πολιτικῆς ἐξαφάνισις τῆς ἀθηναϊκῆς ἡγεμονίας.

Ἀπὸ τὰ παραπάνω παραδείγματα, ποὺ θὰ μποροῦσαν εὐκολὰ θὰ πολλαπλασιασθοῦν, γίνεται φανερό ὅτι ἕνας σύγχρονος καὶ γενικὰ ἀποδεκτὸς ὁρισμὸς τῆς ἀποτελεσματικότητος τοῦ κράτους καὶ τοῦ πολιτικοῦ συστήματος θὰ μποροῦσε νὰ ἰσχύσει καὶ γιὰ τὴν ἀρχαία Ἑλλάδα. Ἀναφέρομαι στὸν ὁρισμὸ τοῦ S.M. Lipset, σύμφωνα μὲ τὸν ὁποῖο «ἀποτελεσματικότητα (*efficiency - effectivitate*) εἶναι ἡ ἱκανότητα γιὰ τὴν ἐκπλήρωσιν τῶν βασικῶν λειτουργιῶν τοῦ κράτους κατὰ τὴν ἀποψη τῶν περισσότερων μελῶν τῆς κοινωνίας».

Καὶ χωρὶς ἰδιαίτερη ἀνάλυση γίνεται φανερό ὅτι ἡ ἀρχὴ τῆς ἀποτελεσματικότητος δύσκολα, ἂν μὴ χωρὶς ἐλπίδα, θὰ μποροῦσε νὰ συμβιβασθεῖ ἢ νὰ συνυπάρξει μὲ τὴν ἀρχὴ τῆς συμμετοχῆς, ὅπως τὴν ἐκθέσαμε παραπάνω. Ἄν λάβει κανεὶς ὑπ' ὄψιν ὅτι καὶ στὰ αἰρετὰ ἀξιώματα, ὅπως π.χ. τοῦ στρατηγοῦ ἢ τοῦ στρατηγοῦ αὐτοκράτορα, ἡ ἐκλογὴ (χειροτονία) ἦταν πράξις πολιτικὴ, ἡ ἐπιλογὴ ἀξίων καὶ ἱκανῶν προσώπων ἀφῆνονταν στὴν... θεία πρόνοια, ποὺ θὰ καθοδηγοῦσε τοὺς πολῖτες, ὅπως κατηύθυνε καὶ τὴν κλήρωσις...

II. Ἡ σημερινὴ ἔννοια τῆς συμμετοχῆς, ὡς μιᾶς γενικῆς πολιτειακῆς ἀρχῆς ἐπιδιώκεται νὰ θεμελιωθεῖ στὴν ἔννοια τῆς δημοκρατίας, ὡς πολιτεύματος, τὸ ὁποῖο παρέχει δικαιώματα συν-δράσεως (συν-ἐπιδράσεως καὶ συνεργασίας) ὅλων τῶν πολιτῶν του. Ἰδιαίτερα ἡ συμμετοχὴ τείνει νὰ ἐξισωθεῖ μὲ τὴν ἔννοια τῆς ἀξίας τοῦ ἀνθρώπου, καθὼς καὶ μὲ τὸ ἀξίωμα τῆς αὐτοδιαθέσεώς του. «Ἡ πολιτικὴ συμμετοχὴ ταυτίζεται μὲ τὴν αὐτοδιάθεσιν» (J. Habermas). Τοῦλάχιστο ὡς «συν-διάθεσις» (συναπόφασις, δηλαδὴ μαζί μὲ ἄλλους ἐνέργεια) τείνει νὰ προσεγγίζει τὴν αὐτοδιάθεσιν. Τὰ ὅρια πάντως τῆς συμμετοχῆς τῆς σύγχρονης περίπλοκης κοινωνίας φαίνονται περιορισμένα. Ἡ ἀρχὴ τῆς πλειοψηφίας ἰσχύει γιὰ ὅλες τίς συλλογικὲς ἀποφάσεις καὶ καθιστᾷ τὴν συμμετοχὴν, ποὺ ἐκφράζεται π.χ. στὴν μειοψηφία, ἰσοδύναμη μὲ ἄρνησιν τῆς αὐτοδιαθέσεως. Ἡ σύγχρονη ἐπιστήμη καὶ τεχνολογία τῆς ἐποχῆς μας, καθὼς καὶ οἱ μέγιστες γραφειοκρατικὲς ὁργανώσεις, ἀναθέτουν τὸν σχεδιασμὸ, τὴν ἐπεξεργασία καὶ τὴν προπαρασκευὴ τῶν κρατικῶν ἀποφάσεων σὲ εἰδικούς-τεχνοκράτες. Ἡ συμμετοχὴ, καὶ στὴν ἀμεση δημοκρατία ἀκόμη, ἀφορᾷ λίγες σχετικὰ ἀποφάσεις καὶ ἐκφράζεται μ' ἕνα ναὶ ἢ ὄχι, π.χ. σ' ἕνα δημοψήφισμα, χωρὶς πολλὰς φορές ὁ πολίτης νὰ εἶναι σὲ θέσιν νὰ γνωρίζῃ ὑπεύθυνα τί σημαίνει ἢ ἀπόφασή του καὶ ποιὲς εἶναι οἱ συνέπειές της. Δὲν πρέπει

ἄλλωστε νὰ ξεχνιέται καὶ τὸ λεγόμενο «παράδοξο τῆς συμμετοχῆς», κατὰ τὸ ὁποῖο «ἡ ἀτομικὴ ἐπίδραση μειώνεται στὶς συλλογικὲς ἀποφάσεις, τόσο ὅσοι περισσότεροι πολῖτες μετέχουν στὴν ψηφοφορία» (R.A. Rhinow).

Ἀκόμη ἡ πολιτικὴ συμμετοχὴ μπορεῖ νὰ μὴν ἐνδιαφέρει κάποιον, ὅπως π.χ. ἡ δουλειὰ ἢ τὰ σπόρ· ἡ προετοιμασία γιὰ αὐτὴν ν' ἀπαιτεῖ κόπους, χρόνο καὶ δαπάνες· ἡ συνείδηση τῆς μικρῆς ἢ τῆς χωρὶς ἀποτελέσματα προσπάθειας (efficacy) ν' ἀπογοητεύει καὶ τὸ αἶσθημα εὐθύνης γιὰ «ἀνακάτωμα» σὲ πράγματα ποὺ δὲν ξέρεי νὰ φεβίζει. Κάποτε ἡ ἔλλειψη συμμετοχῆς, π.χ. σὲ ἐκλογές, μπορεῖ νὰ σημαίνει ἐκδήλωση ἐμπιστοσύνης στὸ σύστημα ἢ στοὺς προσωπικοὺς φορεῖς του. — Ἀπέχω· ὅλα πᾶν καλά.

Τέλος, ду «μοντέρνες» μορφές συμμετοχῆς, ἐκεῖνη τῆς λεγόμενης δημοκρατίας τῶν θιγομένων (Demokratie der Betroffenen) ποὺ ἀπαιτεῖ ἀποφασιστικὴ καὶ κατὰ προτίμηση συμμετοχὴ στὴν λήψη τῶν ἀποφάσεων ἐκείνων τῶν πολιτῶν ποὺ ἐνδιαφέρονται «ὅλως σημαντικὰ» γιὰ ἓνα μέτρο· καὶ ἐκεῖνη τῆς «χωρὶς ὅρια δημοκρατικοποίησης» — ν' ἀποφασίζουν ὅλοι γιὰ ὅλα, π.χ. οἱ μεταφορεῖς τῶν ἀρρώστων γιὰ τὸ ἂν θὰ γίνεи μιὰ ἐγχείριση καὶ οἱ ἀνήλικοι μαθητὲς γιὰ τὸ πρόγραμμα διδασκαλίας. —τόσο θεωρητικὰ ὅσο καὶ πρακτικὰ ἀντιμετωπίζουν τόσες ἀνυπέρβλητες δυσχέρειες, ὥστε νὰ χαρακτηρίζονται, τοῦλάχιστο, σὺν οὐτοπίες.

Συμπέρασμα, σὲ παράφραση τοῦ E. Renan: *en plébicité de tous les jours et des toutes les choses* εἶναι ἀδύνατο. Ἐπίσης εἶναι ἀνέφικτο γιὰ τὸ σύγχρονο κράτος νὰ ὑπάρξει ἢ νὰ ἐπιζήσει χωρὶς ἓνα πολὺ μεγάλο βαθμὸ ἀποτελεσματικότητος τοῦ πολιτικοῦ του συστήματος, γιατί πέρα ἀπ' ὅσα προβλήματα ἐγνώριζαν σχεδὸν ὅλα τὰ προβιομηχανικὰ δημοκρατικὰ πολιτικὰ συστήματα, ἀντιμετωπίζει καὶ τὸ μέγιστο, ἄλυτο πρόβλημα τῆς ἀκυβερνησίας μὲ τὴν ἔννοια τῆς ἀνικανότητος ἐκπλήρωσης τοῦ κυβερνητικοῦ ἔργου (non governability - Unregierbarkeit, δηλαδὴ ἀν-αρχία) καὶ τῆς ἀδυναμίας ἀπὸ τὸν κρατικὸ μηχανισμό ν' ἀνταποκριθεῖ στὶς ἀνάγκες καὶ στὶς προσδοκίες τῶν πολιτῶν του.

Ὅπως εἶναι φανερό καὶ ἀπὸ τὰ προηγούμενα, τόσο ἡ συμμετοχὴ ὅσο καὶ ἡ ἀποτελεσματικότης ἀποτελοῦν λόγους γιὰ τὴν νομιμοποίησιν τῆς πολιτικῆς ἐξουσίας, τῶν θεσμῶν, τῶν κυβερνώντων καὶ τῶν ἀποφάσεων τους. Ἡ νομιμοποίησις π.χ. τοῦ πολιτικοῦ συστήματος ἀπαντᾷ στὸ ἐρώτημα: γιατί τὸ ἀναγνωρίζω, τὸ ἀποδέχομαι καὶ ὑπακούω σ' αὐτό; ὑπακούω, γιατί π.χ. εἶναι δημιούργημα τῆς λαϊκῆς θελήσεως, γιατί ὠφελεῖ τὸ κοινωνικὸ σύνολο ἢ ἐμένα προσωπικὰ ἢ γιατί συμβολικὰ ταυτίζομαι μὲ τὴν δημοκρατικὴ καὶ συνεπὲς καὶ μ' αὐτὸ ὡς Ἕλληνα πολίτη.

Ἡ νομιμοποίησις (legimitit) σὺν μιᾷ ἀρχῇ κάθε δημοκρατικοῦ κράτους θὰ μπορούσε νὰ ὀριστεῖ ἀκριβέστερα ὡς «ἡ ἰκανότητα τοῦ συστήματος νὰ δημιουργεῖ καὶ νὰ διατηρεῖ τὴν πίστη ὅτι οἱ ὑπάρχοντες πολιτικοὶ θεσμοὶ εἶναι οἱ καλύτεροι δυνατοὶ γιὰ τὴν κοινωνία» (S.M. Lipset). Ἡ ἰκανότητα ἐξ ἄλλου ν' ἀναγνωρίζεται συναίνεση καὶ νὰ διατηρεῖται ἡ πεποίθησις στοὺς πολῖτες ὅτι ἡ ἐξουσία εἶναι δικαιολογημένη ἀπὸ κάποιο λόγο (θρησκευτικὸ, νομικὸ, παραδοσιακὸ, ἰδεολογικὸ, φιλοσοφικόν, ἐπιτυχίας κτλ.) ἀποτελοῦν προϋποθέσεις γιὰ τὴν διατηρησιμότητα (persistence εἶναι ὁ προτιμότερος καὶ ἀξιολογικὰ οὐδέτερος ὅρος ἀπὸ τὸν stability, δηλαδὴ σταθερότητα) ἐνὸς συστήματος ἢ μιᾶς ἐξουσίας. Οἱ πολῖτες λοιπὸν ὑποστηρίζουν τὸ σύστημα εἴτε γενικὰ ὡς ἀξία καὶ ἀνεξάρτητα ἀπὸ τίς καθ' ἑκάστα πραγματοποιήσεις του — ἰδίως τίς κοινωνικο-οικονομικὰς — εἴτε εἰδικὰ γιὰ τίς προσφορὰς ἱκανοποίησης ποὺ παρέχει σ' αὐτοὺς. Πρόκειται, γιὰ νὰ χρησιμοποιήσω τοὺς ὅρους τοῦ D. Easton, στὴν πρώτη περίπτωσιν γιὰ διάχυτη (diffuse) ὑποστήριξη, ἐνῶ στὴν δεύτερη γιὰ εἰδική (specific support).

Ἡ πολιτικὴ νομιμοποίησις, ποὺ στηρίζεται στὴν συμμετοχὴ καὶ ἡ ἀπὸ παροχῆς νομιμοποίησις, ποὺ ὀφείλεται στὴν ἀποτελεσματικότητά, ἀλληλοεξαρτῶνται, σὲ κάποιο βαθμὸ, καὶ μὲ τὴ σειρά τους ἐπηρεάζουν τὴν διατηρησιμότητα τοῦ πολιτικοῦ συστήματος. Ἐλλείμματα πολιτικῆς νομιμοποίησης μπορεῖ νὰ καλύπτονται ἀπὸ περισσεύματα νομιμοποίησης ἀπὸ παροχὰς καθὼς καὶ ἀντιστρόφως· περισσεύματα ἀπὸ πολιτικὴ νομιμοποίησιν, ποὺ καλύπτονται τὰ ἐλλείμματα ἀπὸ παροχὰς. Αὐτὸ ἰσχύει βραχυπρόθεσμα. Ἀντιθέτως μακροπρόθεσμα ἡ διατηρησιμότητα ἐνὸς πολιτικοῦ συστήματος ἐξαρτᾶται ἀπὸ τὴν συνύπαρξιν πολιτικῆς νομιμοποίησης καὶ νομιμοποίησης ἀπὸ παροχὰς.

Βραχυπρόθεσμα μιὰ διάχυτη υποστήριξη ή και μιὰ ειδική άκόμη, μπορούν ν' άρκοϋν· μακροπρόθεσμα όμως άπαιτούνται και οί δύο. Οί υποθέσεις αυτές *ισχύουν*, όπως έχουν *αναλυτικά* υποστηρίξει και θεμελιώσει οί P. Kevenhoerster, E. Zimmermann και άλλοι, γιά τὸ σύγχρονο *δημοκρατικό* κράτος, πράγμα πού και *εμπειρικά* επιβεβαιώνεται από πολύτιμες, επιλεκτικές πρόσφατες έρευνες, όπως μεταξύ άλλων τού T.R. Gurr, A.H. Miller και τού E.N. Muller.

Χωρίς άναφορά σέ ειδικευμένες περιπτώσεις πρέπει γενικά νά σημειώσω, ότι οί πλούσιες άγγλοσαξωνικές δημοκρατίες με την μακρά τους πολιτική σταθερότητα ξεπέρασαν και ξεπερνούν όλες τις οικονομικές κρίσεις, από τὸ 1927 έως σήμερα, χωρίς κανένα κλονισμό τού πολιτικού τους συστήματος και μάλιστα με σημαντική ενίσχυσή του, ύστερα από τὸ έπιτυχημένο ξεπέρασμα κάθε κοινωνικής - οικονομικής κρίσεως (π.χ. οί Η.Π.Α. σήμερα). Χαρακτηριστικό παράδειγμα έπίσης προσφέρουν οί πρόσφατες ευεργετικές κρίσεις τής δεκαετίας τού 1970, πού απέδειξαν ότι τὸ πολιτικό σύστημα *όλων* τών δημοκρατιών άντειχε σ' αυτές μ' έπιτυχία και ότι ή «πίστωση έμπιστοσύνης» τών πολιτῶν τού τὸ έβοήθησε στὸ ν' άποκαταστήσει, σέ σημαντικό μάλιστα βαθμό, και την νομιμοποίησή του από παροχές, ιδίως μετά τὸ 1984, με χαρακτηριστική, μοναδική, περίπτωση τής «νέας» δημοκρατίας τής όμοσπονδιακής Γερμανίας παρά την ύπαρξη και τών ισχυρῶν κοινωνικῶν κινημάτων σ' αυτή.

Στην περίπτωση πού ή πολιτική νομιμοποίηση ήταν έλλειμματική, όπως στην 'Ιταλία ή στην Γερμανία, μετά τὸν πρώτο παγκόσμιο πόλεμο, τὸ πολιτικό δημοκρατικό σύστημα κατέρρευσε, γιατί έλλειψε τελείως ή νομιμοποίησή του από παροχές λόγω τής οικονομικής έξαθλιώσεως και τού κοινωνικού χάους, πού έπεκράτησε μετά τὸν πόλεμο. Με κάποια υπερβολική διατύπωση, «άπό εκεί γεννήθηκε ό φασισμός και ό έθνικοσοσιαλισμός».

Αντίθετα από τις παραπάνω υποθέσεις εμφανίζονται τὰ δημοκρατικά πολιτεύματα τών αρχαίων *έλληνικῶν πόλεων*. Παρά την πολύ μεγάλη πολιτική νομιμοποίησή τους από την «καθολική» συμμετοχή, ή διατηρησιμότητά τους ήταν πολύ περιορισμένη. Αυτό θεμελιώνει την υπόθεση ότι ή μικρή νομιμοποίησή τους από παροχές, δηλαδή ή έλλειψη, σχεδόν, άποδοτικότητας, δέν μπορούσε ν' άναπληρωθεί ή νά καλυφθεί από τὰ περισσεύματα της πολιτικής νομιμοποίησης.

Στην πολιτική αυτή πραγματικότητα τής μικρής διατηρησιμότητας τών αρχαίων πολιτικῶν συστημάτων όφείλονται, νομίζω, και οί θεωρητικές προσπάθειες έξήγησής τους τού 'Αριστοτέλη καί τού Πολυβίου. 'Η διάκριση σέ καλά ή κακά πολιτικά συστήματα (πολιτεύματα) και ή διαδοχή τών μὲν από τὰ δέ, καθώς και ή πολιτική άνακύκληση και ή άναζήτηση τού άρίστου πολιτεύματος, δείχνουν με σαφήνεια την προσπάθειά νά έξηγηθούν οί μεταβολές τών πολιτικῶν συστημάτων άποκλειστικά σχεδόν από κρίσεις τής πολιτικής νομιμοποίησης και όχι από την έλλειψη νομιμοποίησης από παροχές ή την μικρή ή άνύπαρκτη άποδοτικότητα.

Από την προσπάθεια ανάλυσεως πού έπιχειρήσαμε φαίνεται, νομίζω, ή σημασία τών άρχῶν τής συμμετοχής και τής άποδοτικότητας γιά κάθε πολιτικό σύστημα όπως και οί διαφορετικές συνέπειές τους, πού είναι όμως σύμφωνες με τὰ ιστορικά δεδομένα κάθε έποχής.

ΓΡΗΓ. ΦΙΛ. ΚΩΣΤΑΡΑΣ

Βαθμίδες συνειδήσεως στὸν Πλάτωνα (ἀπὸ τὴν μεταφυσικὴν στὴν ἐθνικὴ συνείδηση)

1. Ἡ πολυμορφία τοῦ πλατωνικοῦ λόγου

Ὁ λόγος τοῦ Πλάτωνα ἔχει ἐκπληκτικὴ πολυεδρικότητα καὶ κινητικότητα¹. Εἶναι λόγος φιλοσοφικός, ἐπιστημονικός, πολιτικός, κοινωνικός, πολιτειακός, οἰκονομικός, θρησκευτικός, αἰσθητικός, ἠθικός, ψυχολογικός, παιδαγωγικός, ἀνθρωπολογικός· εἶναι πολύφωνος καὶ πολύπλευρος καὶ ὅπωςδήποτε *διαιώνιος* λόγος. Δίχως μάλιστα τὸ θεουργικὸν λόγο τοῦ Πλάτωνα ἡ ἀνθρωπότητα θὰ εἶχε μείνει βυθισμένη μέσα σ' ἓνα βαθὺ πνευματικὸν ζόφον. Ὅμως ἡ πολυεδρικότητα αὐτὴ τοῦ πλατωνικοῦ ἔργου δυσχεραίνει τὴν σύλληψιν καὶ συνολικὴν θεώρησιν καὶ ἐρμηνείαν του. Εἶναι ἀκόμη καὶ ἡ αἰχμαλωτίζουσα σαγήνη τῆς διαλεκτικῆς τοῦ Πλάτωνα ἐκεῖνη ποὺ κάποιες φορές ἀναγκάζει τοὺς μελετητὰς νὰ ἀκίνητοποιοῦνται καὶ νὰ ἀσχολοῦνται μὲ τὴν κατανόησιν μιᾶς μόνον ὀψης τοῦ ὑπέροχου οἰκοδομήματός του. Διατυπώνονται ἔτσι μονομερεῖς ἀπόψεις, δὲν ἀξιολογοῦνται στὸν ἴδιον βαθμὸν ἄλλες πτυχὲς καὶ τὸ ὅλον παραποιεῖται εὐκόλως. Μόνο μιὰ συνθετικὴ παρουσίαση καὶ ἐνιαία ἀναπαράστασις τοῦ πλατωνικοῦ λόγου θὰ φανέρωνε ἴσως τὸ ἀπύθμενον φιλοσοφικὸν — θεωρητικὸν καὶ πρακτικὸν του — βάθος, τὸ ἀπροσμάχητον κάλλος, τὴν ἐσωτερικὴν του κίνησιν, τὴν μουσικότητα καὶ πλαστικότητα, τὴν ἰσορροπὴν ἁρμονίαν, μὲ μιὰ λέξιν: τὴν ἀθάνατον Ἀρετὴν αὐτοῦ τοῦ ὑψίστου ζωτικοῦ Λόγου.

2. Ἡ φιλοσοφικὴ πυραμίδα

Ὁ θεμέλιος λίθος του εἶναι ἡ Μεταφυσικὴ ἢ ἡ Ὄντολογία. Ἡ ὁποία ἀποτελεῖ τὴν βάση τῆς πλατωνικῆς φιλοσοφικῆς πυραμίδας. Αὐτὴ ἔχει προτεραιότητα καὶ περιέχει ἀρχὲς καὶ ἐννοιες ποὺ ἐμφανίζονται ἀμετάβλητες σὲ ὅλους τοὺς ἄλλους φιλοσοφικοὺς κλάδους: στὴ Γνωσιολογίαν, τὴν Ἠθικὴν, τὴν Αἰσθητικὴν, τὴν Ψυχολογίαν, τὴν Φιλοσοφίαν τῆς φύσεως, τὴν Φιλοσοφίαν τῆς θρησκείας, τὴν Φιλοσοφίαν τῆς ἱστορίας. Ἡ διάκρισις τοῦ κόσμου λ.χ. σὲ *ἰδεατόν*, ποῦ εἶναι ἀνώλεθρος, ἀναρχόν, αἰώνιον καὶ ὁ μόνος ἀληθινός, καὶ σὲ *αἰσθητόν*, ποῦ εἶναι εἶδωλον, ἔκτυπον, ἀπείκασμα, «εἰκὼν» τοῦ ἰδεατοῦ συνιστᾷ ἀρχήν, ἡ ὁποία διαποτίζει καὶ προσδιορίζει τὴν σύνολον κοσμοθεωρητικὴν καὶ βιοθεωρητικὴν ἀντίληψιν τοῦ Πλάτωνα.

Στὴν κορυφὴν ὅμως αὐτῆς τῆς φιλοσοφικῆς πυραμίδας βρίσκεται ἡ Πολιτικὴ τοῦ Φιλοσοφία². Ἐκδιπλώνεται ἐδῶ μιὰ πολιτικὴ σκέψις τόσο βαθεῖα καὶ συστηματικὴ, ὥστε νὰ φαίνονται μπροστὰ τῆς ἀστεῖαν μερικὰ συγγράμματα, σύγχρονα, πολιτικῆς ἐπιστήμης φορτωμένα μὲ δυσκολοχώνευτη, ὀθνεῖαν βαρβαρικὴν ὀρολογία καὶ πολλὴν ἀσάφειαν. Ὁ Πλάτων προσεγγίζει μεθοδικὰ τὸ φαινόμενον τῆς ἀνθρώπινης - ἀτομικῆς καὶ ὁμοδικῆς - πολιτικῆς συμπεριφορᾶς, ἰδιαίτερα στοὺς διαλόγους «*Πρωταγόρας*», «*Ἀπολογία*», «*Κρίτων*», «*Γοργίας*», «*Μενέξενος*», «*Πολιτεία*», «*Πολιτικός*», «*Κριτίας*», «*Ζ'* *Ἐπιστολή*», «*Νόμοι*». Ὡστόσο ὅλοι οἱ διάλογοι θίγουν προβλήματα ἠθικῆς, δηλ. πρακτικῆς φιλοσοφίας.

3. Ἡ πολιτικὴ συνείδησις

Αὐτὸ σημαίνει πῶς αὐτὸς ὁ γιγάντειος θεωρητικὸς μόχθος τοῦ Πλάτωνα ἀποβλέπει στὴ θεμελίωσιν τῆς ὀρθῆς πολιτικῆς πράξεως· ἡ ζήτησις, ἡ μελέτη, ἡ θεωρία ἀποτελοῦν τὴν ἀναγκαίαν προϋπόθεσιν, τὸν ὁρὸν καθεπρακτικῆς δραστηριότητος: «... *κρίνομεν γε ἢ ἐνθυμούμεθα ὀρθῶς τὰ πράγματα, οὐ τοὺς λόγους τοῖς ἔργοις βλάβην ἡγούμενοι, ἀλλὰ μὴ προδιδαχθῆναι μᾶλλον λόγῳ πρότερον ἢ ἐπὶ ᾧ δεῖ ἔργῳ ἔλθειν*»³.

Ἔτσι ἡ Λογικὴ ὡς μελέτη τῆς ιδεώδους μεθόδου στὴν σκέψιν καὶ στὴν ἐρευναν, ἡ Αἰσθητικὴ ὡς σπουδὴ τῆς ιδεώδους μορφῆς - τοῦ ἰδανικοῦ κάλλους ἢ ἡ Ἠθικὴ ὡς ζήτησις τῆς ιδεώδους ἀνθρώπινης διαγωγῆς ἐκβάλλουν στὴν *Πολιτικὴν*. Ἡ ὁποία δὲν εἶναι

ή τέχνη και ή γνώση για την κατάληψη ή ύφανση της εξουσίας, αλλά ή επιστήμη της ιδεώδους οργανώσεως της κοινωνίας. Ή πολιτική επιστήμη μπορεί να αποκαλύψει τη δυνατότητα να συσταθεί ένα εϋρυθμο κράτος και να ευδοκιμήσει έδω μιá ζωή με ποιότητα, αϋτάρκεια και έλευθερία. Ίσονομία, εϋνομία, ίσοκρατία, ίσηγορία, ίσοτέλεια και εϋθυνα αποτελούν την σπονδυλική στήλη μιás καλά οργανωμένης πολιτείας και αναβαθμίζουν τον τρόπο ζωής τών πολιτών⁴.

Ή ακόμη και αϋτή ή Μεταφυσική του Πλάτωνα ως σύλληψη της μιás, αρχέτυπης, έσχατης, αμετάβλητης και αληθινής πραγματικότητας, ως σπουδή του καθαρού και αιώνιου Είναι — πού είναι ή πηγή, ή πρωταρχή, ή αρχέγονη αίτια του άέναου Γίγνεσθαι και Μεταβάλλεσθαι — βρίσκει την πρακτική της έκφραση στην ιδεώδη Πολιτεία, όπου κυβερνούν, ύστερα από μακρόχρονη παιδεία και αϋστηρή έπιλογή, οί άριστοι· όπου λειτουργεί «χάριν του κοινού συμφέροντος» ή δικαιοσύνη, ή αξιοκρατία και ή έλλογη έλευθερία και όπου αποκλείεται από τά δημόσια αξιώματα ή φαυλότητα, ή ανικανότητα και ή πλεονεξία. Μέσα τώρα σε μιá τέτοια πολιτεία μόνον είναι δυνατό να έχει έμπρακτη απάντηση τó σοβαρώτερο έρώτημα κάθε πνευματικού ανθρώπου: «*περί του όντινα τρόπον χρή ζήν*»⁵.

4. Ή πατριωτική συνείδηση

Ή άκοίμητη έγνοια του φιλοσόφου «για τον καλύτερο τρόπο ζωής» και ή έπιμοχθη φροντίδα του «για τó άριστο πολίτευμα» δείχνουν τον Πλάτωνα πατέρα ενός γνήσιου ανθρώπισμού. Τό πολιτειακό του όραμα, έξ άλλου, τó έβλεπε περίπου σαρκούμενο στην καινοτόμο αθηναϊκή δημοκρατία, ή οποία τότε εξασφάλιζε τον καλύτερο τρόπο ζωής και έτσι ικανοποιούσε τις πολιτικές του αξιώσεις. Γι' αϋτό την άποκαλεί, όσο κι αν αϋτή ύπηρεξεν απέναντί του δύσπιστη και σκληρή, τροφό και μητέρα: «*πολιτεία γάρ τροφή ανθρώπων έστιν*»⁶.

Στην αντίληψη του αϋτή, πού αποτελεί και την πνευματική του διαθήκη, αποκαλύπτεται μιá άλλη, βαρυσήμαντη πλευρά του δημιουργικού του στοχασμού: ή *πατριωτική του συνείδηση*. Ή οποία τρέφεται από την ευδαίμονα έλξη πού άσκει στο φιλόσοφο ή γενέθλια αθηναϊκή γη και γίνεται βαθειά και άρρηκτη ψυχική σχέση και ένότητα. Βέβαια ή αγάπη του Πλάτωνα προς την πατρίδα του είναι πολύμορφη. Στην «*Άπολογία*», στον «*Κρίτωνα*» ή στον «*Γοργία*», σχεδόν σε κάθε διάλογο, έμφανίζεται μιá από τις άκτινοβόλες όψεις της. Έτσι την σεβάσμια φωνή του Σωκράτη μέσα από τó ύγρό και σκοτεινό κελλί της φυλακής του πού έφθέγγετο πώς «... *άπάντων τιμώτερόν έστιν ή πατρίς και σεμνότερον και άγικότερον και έν μείζονι μοίρα και θεοίς και παρ' ανθρώποις τοίς νούν έχουσι*»⁷ άκούνε με συγκίνηση και δέος όλοι οί αιώνες.

Ή όξεϊα έξ άλλου κριτική του Πλάτωνα για την Άθήνα και τó πολίτευμά της, άκόμη και ή άξιοπρεπής απογοήτευσή του — όπως αϋτά εκφράζονται στην περίφημη *Ζ' Έπιστολή* του — για τον τρόπο λειτουργίας της δημοκρατίας, πρέπει να έρμηνευθούν ως φανερώσεις του ώριμου πατριωτισμού του. Και δέν είναι τάχα ή «*Πολιτεία*» του έργο ζωής, με διαρκή αναφορά προς την αθηναϊκή πόλη οίκοδομημένη; Αϋτής κυρίως τίσκιερές πλευρές θέλει να φωτίσει ό θεόπνευστος κήρυκας της έλευθερίας και της άρετής.

Στον «*Μενέξενο*» όμως, κάλλιστο κείμενο πού δρασκέλισε τά σύνορα της οικουμένης⁸, ή πατριωτική συνείδηση του Πλάτωνα πυρακτώνεται. Ή αγάπη της χθονός μετουσιώνεται έδω σε πατριωτικό πύρ φλέγον. Ό συγκρατημένος, άλλοτε, πατριωτισμός του εκδηλώνεται ως δυσήνιο πάθος, τó πάθος της ιερής γής της Παλλάδας. Ό φιλόσοφος ύψώνει ύμνητικό κύπελλο και άνυψώνει την Άθήνα στον άκήρατο κόσμο της έλληνικής ιδέας. Ό στοχαστής γίνεται μυσταγωγός. Έγκωμιάζει την ευγένια, την ανατροφή, την παιδεία. Δοξολογεί τó αρχέγονο πνεύμα, τó θεϊκό, της άττικής γής. Έπαινει τη μεγάλη γενιά τών Περσομάχων. Και ύπερφανεύεται ότι οί άλλοι έλληνες «έγιναν μαθηταί τών Μαραθώνι» μαχητών: «*Έστι δέ άξία ή χώρα και ύπό πάντων ανθρώπων επαιείσθαι*». Γιατί ή Άθήνα είναι ή πόλη πού με την έλευθερία της κάνει τούς ανθρώπους της ευδαίμονες. Ή πολεμική τους τόλμη είναι συνειδητή και της

θυσίας τους ἔχουν βαθεῖα ἐπίγνωση οἱ ἀγωνιζόμενοι. Ἔτσι ἔδειξαν ὅτι «πᾶν πλῆθος καὶ πᾶς πλοῦτος ἀρετῇ ὑπέκεινται». Ἡ βία καὶ ἡ ποσοτική της ἀπειλὴ διαλύεται ἀπὸ τὴν ὁρμὴ τοῦ πνεύματος.

Ὁ Πλάτων ἀπηχεῖ στὸν «Μενέξενο» στίχους τοῦ Ὀμήρου: «εἰς οἴωνός ᾄριστος», «οὐδὲν γλύκιον πατρίδος»⁹, τοῦ Καλλίνου, τοῦ Τυρταίου, τοῦ Θεόγνι, τοῦ Πινδάρου ἢ τῶν Τραγικῶν: «... ὦ παῖδες ἐλλήνων, ἴτε ἐλευθεροῦτε πατρίδα...»¹⁰ καὶ δείχνεται ὡς ἡ πλέον περισκεμμένη καὶ ἡ πλέον φωτεινὴ πατριωτικὴ συνείδηση.

5. Ἡ ἐθνικὴ συνείδηση

Ἡ συνείδηση αὐτὴ ἀνήσυχη καὶ ἐταστικὴ εἰχωρεῖ στὸ βάθος τοῦ ἐλληνικοῦ παρελθόντος, παρατηρεῖ τὶς καθημαγμένες ἐλληνικὲς ἐποχές — τὶς σπαραγμένες ἀπὸ τὶς ἐμφύλιες διαμάχες — καὶ διαπιστώνει, στὴν «Πολιτεία» του πιά τὸ ἔτος 374 — 12 χρόνια δηλ. ὕστερα ἀπὸ τὸν «Μενέξενο» —, πὺς μόνο μὴ πανελλήνια ὁμοσπονδία — ἐνωσι Κρατῶν θὰ σώσει τὸ γένος, ὥστε νὰ μὴν πέσει «ὑπὸ τῶν βαρβάρων δουλείαν»¹¹. Ἡ συνείδηση τοῦ Πλάτωνα ἀνεβαίνει τὴν ἐσχατὴ βαθμίδα τῆς: Γίνεται ἐθνικὴ συνείδηση.

Στὴν «Πολιτεία» του ἐπίσης βρίσκουμε ἓνα ἀπὸ τὰ πολλὰ χωρία ποῦ θὰ ἔπρεπε νὰ εἶχε γίνεῖ ὁ κανόνας τοῦ Νεοελληνισμοῦ καὶ τοῦ ἐλληνικοῦ βίου: Ἡ μέγιστη συμφορὰ γιὰ ἓνα κράτος εἶναι ἐκεῖνη ποῦ τὸ διαιρεῖ καὶ τὸ κομματιάζει καὶ τὸ ὑψιστὸ ἀγαθὸ ἐκεῖνο ποῦ τὸ συσπειρώνει καὶ τὸ ἐνώνει: «ἐχομεν οὖν τι μείζον κακὸν πόλει ἢ ἐκεῖνο ὃ ἂν διασπᾷ καὶ ποιῇ πολλὰς ἀντὶ μῖας; ἢ μείζον ἀγαθὸν τοῦ ὃ ἂν συνδῇ τε καὶ ποιῇ μίαν;»¹². Καὶ οἱ βάρβαροι ἦταν πάντοτε πρὸ τῶν πυλῶν τῆς Ἑλλάδας! Καθὼς ἀναλογίζεται τὴν ἐπαίσχυντη γιὰ τὶς ἄλλες ἐλληνικὲς πόλεις Ἀνταλκίδειο εἰρήνην, ἡ ἀγωνία του γιὰ τὴν Ἀθήνα γίνεται ἀγώνας γιὰ ὁλόκληρὴ τὴν ἐλληνικὴ φυλὴ. Ἔτσι θεωρεῖ θανάσιμη τὴ μείωσι τῆς ἀγάπης πρὸς τὴν ἐλευθερίαν καὶ ἐπιθυμεῖ νὰ ὑπογραμμίσαι ὅτι «οἱ ἄνθρωποι, ποῦ εἶναι προορισμένοι νὰ ζοῦν ἐλεύθεροι, φοβοῦνται τὴ σκλαβιά περισσότερον ἀπὸ τὸ θάνατον»¹³.

Ὁ λόγος αὐτὸς τοῦ Πλάτωνα μᾶς ξενοδοχεῖ στὴν πανάρχαια οὐσία τοῦ ἐλληνισμοῦ: τὸν ἔρωτα γιὰ τὴν ἐλευθερίαν καὶ διαστέλλει τοῦ ἑλληνες ἀπὸ τοὺς βαρβάρους. Οἱ ὅποιοι δυναστεύονταν ἀπὸ τὸν ἡγεμόνα, τελοῦσαν ὑπὸ καθολικὴ δουλεία καὶ πολιτικὴ τυραννία καὶ δὲν εἶχαν δικαστικὴ ὀργάνωση. Ἐτερόχθονες καὶ ἀπαιδευτοὶ ἀποτελοῦσαν ὕλικὸ γιὰ δεσπότη. Ἡ ἐθνικὴ συνείδηση τοῦ Πλάτωνα κορυφώνεται στὴν εἰδικὸ ἱστορικὸ βάρος φράση του: «βεβαιῶνω ὅτι ὅλοι ὅσοι ἀνέκουν στὸ ἐλληνικὸ ἔθνος εἶναι μεταξύ τους οἰκεῖοι καὶ συγγενεῖς, ἐνῶ οἱ βάρβαροι ἄσχετοι καὶ ξένοι»¹⁴. Μὲ τὰ βαρυσήμαντα αὐτὰ ρήματα ὁ φιλόσοφος ἐπικυρώνει καὶ συγχρόνως ἀπαλύνει δύο σκληροὺς στίχους τοῦ Εὐριπίδη: «Βαρβάρων Ἑλλήνας ἄρχειν εἰκός, ἀλλ' οὐ βάρβαρους, Μῆτερ, Ἑλλήνων· τὸ μὲν γάρ δούλον, οἱ δ' ἐλεύθεροι!»

Τὸ πνεῦμα τοῦ Πλάτωνα εἶναι πολὺφωτο. Οἱ ἀκτίνες του εἰσδύουν καὶ στὸν ἴδιον βαθμὸ θερμαίνουν τὰ ἀνήλιαγα βάθη τοῦ ὄντος, τῆς ἱστορίας καὶ τοῦ Ἀνθρώπου.

Σημειώσεις

1. Ν. Θεοδωρακόπουλου, *Εἰσαγωγή στὸν Πλάτωνα*, Ἀθῆναι 1964, σ. σ. 53 κ' ὕστ.
2. Κων. Τσάτσου, *Ἡ κοινωνικὴ φιλοσοφία τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων*, Ἀθῆναι 1962.
3. Θουκυδ. II, 40.
4. Τ. Α. Sinclair, *Ἱστορία τῆς ἐλληνικῆς πολιτικῆς σκέψεως*, Ἀθῆναι 1969 (μετάφρασις ὑπὸ τὴν Ἀγγλική).
5. Πλάτων, *Πολιτ.* Α 352 d 6-7.
6. Πλάτων, *Μενέξεν.* 240 C.
7. Πλάτ. *Κρίτ.* 50 e.
8. Ὁ διάλογος «Μενέξενος» εἶναι ὑπὸ τὰ λιμνρότερα κείμενα τοῦ Πλάτωνα. Ἀπορεῖ κανεὶς πὺς δὲν διδᾷσκειται στὴν Μ. Ἐκπαιδευσι τὸ μνημεῖο τοῦτο τοῦ ἐθνικοῦ φρονηματισμοῦ. Λιαιολογημένο ὃ Ἑρμογένης (*Ἰδεῶν* Β. 10) ὑπογραμμίζει: «Ὁ τε γὰρ κάλλιστος πανηγυρικὸν λόγων ἐστὶ ὁ Πλατωνικός». Πρβ. καὶ Ν. Κορκοφίγκα, *Πλάτωνος Μενέξενος*, Ἀθῆναι 1951, ὅπου μετάφραση τῆς εἰσαγωγῆς τοῦ Κ. Hildebrand.

9. Όμηρ. Ίλ. Μ 243 καὶ Όδύσσ. ι 27.
10. Αἰσχύλ. «Πέρσαι», 402-405. Βλ. Εὐριπ. Ίφιγ. Αὐλ. 1551.
11. Πλάτ. Πολιτ. Ε 469 c 1-2.
12. Πλάτ., ὁ.π., 462 a 9 - b 1-2.
13. Ό. π., ΙΙΙ 378 b 5-6.
14. Πλάτ. Πολιτ. Ε 470 c 1-3: «Φημί γάρ τὸ μὲν ἑλληνικὸν γένος αὐτὸ αὐτῷ οἰκεῖον εἶναι καὶ συγγενές, τῷ δὲ βαρβαρικῷ ὀθνεῖόν τε καὶ ἀλλότριον».
15. Εὐριπ. Ίφ. Αὐλ., 1400-1401.

ΕΥΓΕΝΙΑ ΓΕΡΟΥΜΑΤΟΥ

Κατευθύνσεις καὶ ὅρια

*Ρίγησε ἡ κορυφή τοῦ κοσμογονικοῦ πλάτανου
στὸ ἄγγισμα τῆς ζεστῆς φτερούγας τοῦ κορυδαλλοῦ.*

*Τὰ πενταδάκτυλα ζωντανὰ φύλλα σάλευαν ὀρθάνοιχτα,
παλάμιζαν ὄρκους, στῆς ἀπεραντοσύνης γαλάζιο εὐαγγέλιο.*

*Χῶμα ἀπὸ θεμελιωτικὲς ρίζες καὶ τρεχούμενο νερό
καλοῦπωσαν, θηκάρι καὶ χούγιαξε ζωή, ἀδιερεύνητη δημιουργία.*

*Στὰ στεγανὰ χώρεσαν πολὺπλοκα συστήματα αἰσθημάτων,
θεωρητικῶν προσθαφαιρέσεων ἀσχήμιας καὶ κάλλους.*

*Λύγισαν μὲ συναίσθημα μητρικὸ οἱ γονικοὶ κλῶνοι
στὸ карабάνι τῶν ἐποίκων, δώρισαν κατοικία.*

*Τώρα ὁ Πᾶν, ἀρνητὴς παρελθόντων, ἡσύχασε ἀπὸ πιεστικά ἐνστικά,
ἤσυχα καὶ ἀμόλυντα κυλᾷ ἡ πηγὴ, περιττὴ ἡ κάθαρση.*

*Τῶν Νυμφῶν ἡ φυγὴ ἀφήνει ἀσάλευτη τὴν ὑδάτινη ἐπιφάνεια,
ἀπὸ πάντα ἡ πηγὴ ἀνήκει στὸν Ἀσκητή, πρὶν τὸν χορὸ τῆς Σαλώμης.*

*Δίκαιος κρυστάλλινος καθρέφτης ἱστορεῖ πτόση εἰδώλων,
πὼς θὰ τολμήσει τὴν ἀπεικόνιση ἀφτιασίδωτης ἀλήθειας.*

*Τὸ δέκαθλο λάξεψε στὴν πέτρα τὴν πορεία τῆς ὑπαρξῆς.
Τάχτηκα ν' ἀκολουθῶ χαραγμένα μονοπάτια στὶς περιπλανήσεις μου.*

*Τόσες ρήσεις, τόσες ἐντολές, τόσες θυσίες, μὰ πάντα ἄκαρποι
καὶ πάντα ἀρνητὲς τῆς ταυτότητας.*

*Ἀσκούμενοι στὸν μετασχηματισμὸ θέσεων καὶ τάξεων
στὶς ζυμώσεις τῆς ζωῆς, ἀρνιόμαστε τὴν μαγιά τοῦ Λόγου.*

*Ἀνανεωνόμαστε αὐτοσχεδιάζοντας στὴν σκηνὴ δράσης καὶ σχέσης,
ὁ ἀλέκτωρ ἐπαγρυπνεῖ σύντροφος στὶς ἐπαναλαμβανόμενες προδοσίες.*

Μ Ε Τ Ε Ω Ρ Ι Σ Μ Ο Ι

Ἐνώπιόν μας αὐτὴν τὴν στιγμή δὲν θὰ ἔπρεπε νὰ ὑπάρχουν μόνο οἱ πολιτικές ἐπιλογές τοῦ σοσιαλισμοῦ, τοῦ νεοφιλελευθερισμοῦ ἢ τῆς σοσιαλδημοκρατίας. Δὲν θὰ ἔπρεπε νὰ ξανοίγονται μόνον οἱ προοπτικές τοῦ ἰσχυροῦ κρατικισμοῦ, τοῦ ἀσθενοῦς ἀντικρατικισμοῦ ἢ τῆς ἀναρχίας. Αὐτὰ ὅλα ἀποτελοῦν κοσμοθερίες δυτικές — ἀποδοτικές κάτω ἀπὸ ὠρισμένες προϋποθέσεις —, μὰ ἀσχετες μὲ τὸν ψυχισμὸ τῶν Ἑλλήνων. Ἀσχετες καὶ μὲ τὸ πολιτισμικὸ των παρελθόν.

Ἐνώπιόν μας αὐτὴν τὴν στιγμή θὰ ἔπρεπε νὰ ὑπάρχει καὶ μιὰ τέταρτη πολιτικὴ ἐπιλογή — ἀποκλειστικῶς ἑλληνική. Στὸ ἐν συνεχείᾳ κείμενο προτείνεται κάτι τέτοιο μὲ ἐλάχιστα λόγια. Διευκρινίζεται ἀμέσως, ὅτι ὡς ἑλληνικὴ πολιτικὴ ἐπιλογή ἐννοεῖται ἐκείνη ποὺ ἐκπορεύεται ἀπὸ τὴν πρακτικὴ τῆς ἀμεσης δημοκρατίας στὴν ἀρχαία πόλη, τῆς χριστιανικῆς ἐκκλησίας τῶν πρώτων αἰώνων καὶ τῆς δημογεροντίας κατὰ τὴν Τουρκοκρατίᾳ. Τοῦτο σημαίνει πὼς ἡ τέταρτη αὕτὴ πολιτικὴ ἐπιλογή ὑπαγορεύεται ἀπὸ τὴν πρόσληψη τῆς κοινωνίας ὡς μέσου γιὰ τὴν συναισθηματικὴ ἔκφραση, τὴν συνειδησιακὴ ἀνέλιξη καὶ τὴν ὑλικὴ ἀξιοποίηση τῶν δυνατοτήτων τοῦ πολίτη. Δὲν ὑπάρχει ἢ μονάδα γιὰ τὸ σύνολο. Τὸ σύνολο ὑπάρχει γιὰ τὴν μονάδα. Ὁ ἄνθρωπος δὲν εἰσπράττεται ἀφαιρετικὰ ὡς ἰδεολογικὴ γενίκευση μὲ Α κεφαλαῖο. Οὔτε θεωρεῖται ὡς ἰδιαίτεροποίηση τῆς γενίκευσης αὐτῆς μὲ α μικρὸ — δηλαδὴ ὡς ἄτομο. Συλλαμβάνεται ὡς τὸ ἀπολύτως μοναδικό, μεταμορφούμενο καὶ ὑπαρκτὸ συγκεκριμένο πρόσωπο, ἢ ἀντίθεση τοῦ ὁποῖου καθίσταται ἐφικτὴ διὰ

τοῦ συμπολίτου, ὅπως καὶ τοῦ συμπολίτου δι' αὐτοῦ. Οἱ ἄλλοι γίνονται ὁ καθένας ἕνας χωριστὰ — καὶ ἐκείνου ποὺ βρίσκεται πέρα ἀπὸ τὴν χωριστικότητα τοῦ κάθε ἑνός.

Οἱ παρακάτω θεμελιώδεις προτάσεις γιὰ τὴν ἀντιμετώπιση τῆς τρέχουσας οἰκονομικῆς καὶ κοινωνικῆς πραγματικότητας ἀνατρέπουν τὰ θεωρητικὰ καὶ πρακτικὰ ἀδιέξοδα, στὰ ὁποῖα ἔχει περιέλθει ἡ σημερινὴ οἰκονομικὴ καὶ κοινωνικὴ προβληματικὴ. Ἐπίσης εἰσάγουν σὲ νέους ἐντελῶς τρόπους γιὰ τὴν ἀντιμετώπιση τῶν κοινωνικῶν ὑποθέσεων. Τὸ λιγώτερο, εἰσάγουν σὲ μιὰ συζήτηση ποὺ θὰ μπορούσε νὰ ἀποδεχθῇ γόνιμη γιὰ τὴν ἀνεύρεση τῶν καλύτερων τρόπων ἐπίλυσης τῶν πολὺ μεγάλων προβλημάτων, ποὺ ἀντιμετωπίζει τὴν στιγμή αὕτὴ ὁ τόπος σὲ ὅλους σχεδὸν τοὺς τομεῖς.

Πάντως χαρακτηριστικὸ γνῶρισμα αὐτῶν τῶν προτάσεων εἶναι πὼς δὲν ἀπορρίπτουν καμμία ἀπὸ τὶς βασικὰς θέσεις ποὺ ἐνστερνίζονται ὁ σοσιαλισμός, ὁ νεοφιλελευθερισμός καὶ ἡ σοσιαλδημοκρατία. Χρησιμοποιεῖ ὁμως τὶς παραπάνω βασικὰς θέσεις σὲ διαφορετικὰ ἐπίπεδα πρακτικῶν ἐφαρμογῶν, ἱεραρχώντας τις μὲ τέτοιο τρόπο ὥστε νὰ τάσσονται αὐτὲς στὴν ὑπηρεσίᾳ τοῦ ἀνθρωπίνου προσώπου πραγματικὰ καὶ ὄχι πλασματικὰ. Αὕτὴ τούτῃ ἡ διατύπωση τῶν προτάσεων δείχνει ἀμέσως πὼς ἐπαναστοχεύεται ἡ ὅλη κοινωνικὴ δεοντολογία μέσα ἀπὸ τὴν ἑλληνικὴ προσέγγιση. Καὶ συγκεκριμένα:

— Κανένας δὲν ἀμφισβητεῖ πὼς ἡ κοινωνία πρέπει νὰ ὑπηρετῇ τὸν πολίτη. Τὸ θέμα εἶναι, ἂν συμφέρη τελικὰ σ'

αὐτὸν νὰ ἐνισχύεται πρῶτα ἡ θέση τῆς κοινωνίας, ὥστε νὰ μπορεῖ ἐκεῖνη νὰ τὸν ὑπηρετῇ ἢ ἂν πρέπει πρῶτα νὰ ἐνισχύεται ἡ θέση τοῦ ἰδίου, ὥστε νὰ εἶναι εἰς θέσιν ἐκεῖνος νὰ ὑπηρετῇ τὴν κοινωνία — καὶ ἔτσι νὰ καθίσταται ἡ τελευταία ἰκανὴ μὲ τὴν σειρὰ τῆς νὰ ὑπηρετῇ τὸν πολίτη.

— Κανένας δὲν ἀμφισβητεῖ ὅτι αὐτὸ ποὺ προέχει εἶναι ἡ πρόοδος τοῦ ἐν κοινωνία βιοῦντος ἀτόμου. Τὸ θέμα εἶναι ἂν ὁ ἕνας προοδεύῃ διὰ τοῦ συνόλου ἢ τὸ σύνολο διὰ τοῦ ἑνός — ἂν ἡ πρόοδος θεωρῇται διαχρονικὰ ἢ συγχρονικὰ, ὑποκειμενικὰ ἢ ἀντικειμενικὰ.

— Κανένας δὲν ἀμφισβητεῖ τὴν ἀναγκαιότητα τοῦ κράτους — καὶ συνεπῶς τὸ ἐπιβεβλημένο τῆς ὑπαρξῆς κάποιας φορολογικῆς πολιτικῆς. Τὸ θέμα εἶναι, ἂν τὸ κράτος θέλῃ νὰ αὐξάνῃ τὰ ἔσοδά του μὲ αὐξηση τῆς φορολογίας ἢ μὲ τὴν αὐξηση τῆς φορολογητέας ὕλης, λόγω αὐξησης τῆς οἰκονομικῆς δραστηριότητος.

— Κανένας δὲν ἀμφισβητεῖ ὅτι τὸ κράτος πρέπει μερικὲς φορὲς νὰ ἐπεμβαίῃ στὰ τῆς κοινωνίας καὶ τῆς οἰκονομίας. Τὸ θέμα εἶναι, ἂν ἐπεμβαίῃ ὑπὲρ τῆς ιδιωτικῆς πρωτοβουλίας ἢ ἐναντίον τῆς — ἂν ἔχῃ σκοπὸ νὰ καταστήσῃ τὸν πολίτη αὐτενεργὸ ἢ ἐξαρτώμενο.

— Κανένας δὲν ἀμφισβητεῖ τὴν ἀναγκαιότητα τῆς ὑπαρξῆς κεφαλαίου. Τὸ θέμα εἶναι, ἂν τὸ κεφάλαιο ἀξιοποιῇται καλῦτερα ἀπὸ αὐτοὺς ποὺ ξέρουν μόνο πῶς νὰ τὸ διάθετον ἢ ἀπὸ αὐτοὺς ποὺ ξέρουν καὶ πῶς νὰ τὸ δημιουργοῦν.

— Κανένας δὲν ἀμφισβητεῖ τὸ ἐπιβεβλημένο μιᾶς κοινωνικῆς πρόνοιας. Τὸ θέμα εἶναι, ἂν ἡ κοινωνικὴ πρόνοια ἀσκῇται μέσω τῆς οἰκονομικῆς πολιτικῆς ἢ ἂν ἐφαρμόζεται μιὰ οἰκονομικὴ πολιτικὴ ποὺ ἐπιτρέπει τὴν ἄσκηση

κοινωνικῆς πρόνοιας.

— Κανένας δὲν ἀμφισβητεῖ ὅτι ἡ κοινωνικὴ πολιτικὴ πρέπει νὰ ἀποβλέπῃ στὴν ἀνακούφιση τοῦ οἰκονομικῶς ἀδύναμου πολίτη. Τὸ θέμα εἶναι, ἂν ἡ ἀνακούφιση αὐτὴ στοχεύῃ ἀπλῶς στὸ βόλεμά του ἢ ἂν στοχεύῃ στὴν παραγωγικὴ του δραστηριοποίηση.

— Κανένας δὲν ἀμφισβητεῖ τὴν ἀναγκαιότητα τῆς δικαιοσύνης. Τὸ θέμα εἶναι, ἂν ἀφορᾷ αὐτὴ στὴν κατανομὴ τοῦ εἰσοδήματος ἢ στὸ δικαίωμα τῆς δημιουργίας του — ἂν ἐπιφέρῃ τὴν ἰσοπέδωση τῶν ἀτόμων ἢ τὴν ἴση ἀξιοποίηση τῶν διαφορῶν των, περιλαμβανομένης τῆς ἀδιαφορίας των.

— Κανένας δὲν ἀμφισβητεῖ τὴν ἀναγκαιότητα τῶν κοινωνικῶν θεσμῶν ἢ δομῶν. Τὸ θέμα εἶναι, ἂν οἱ θεσμοὶ ἢ οἱ δομὲς ὑπάρχουν γιὰ δικό τους λογαριασμό ἢ γιὰ λογαριασμό τοῦ πολίτη — ἂν στοχεύουν στὴν δικιὰ τους ὀργανικὴ ἐπαύξηση ἢ στὴν ἐπαύξηση τῶν δυνατοτήτων τοῦ πολίτη.

— Κανένας δὲν ἀμφισβητεῖ τὸ ἀπυραίτητο τῆς ὑπαρξῆς οἰκονομικῆς καὶ κοινωνικῆς θεωρίας. Τὸ θέμα εἶναι, ἂν ἡ θεωρία καθορίζεται ἀπὸ τὴν ὑπάρχουσα πρακτικὴ ἢ ἂν ἡ ὑπάρχουσα πρακτικὴ καθορίζεται ἀπὸ τὴν θεωρία — ἂν ἡ πρακτικὴ στοχεύῃ στὸ νὰ ἀποδείξῃ κάποια ἀρχή ἢ ἂν στοχεύῃ ἀπλῶς στὸ νὰ ὑπηρετήσῃ τοὺς ἀνθρώπους.

— Κανένας δὲν ἀμφισβητεῖ πῶς οἱ ὕλικοι στόχοι δὲν εἶναι τὸ πᾶν στὴ ζωὴ. Τὸ θέμα εἶναι, ὅτι ὁ τρόπος μὲ τὸν ὁποῖο ἐπιδιώκει κανεὶς τοὺς ὑλικοὺς στόχους ἐπιτρέπει τὴν πραγματοποίησίν τους σύμφωνα μὲ τὶς ἰκανότητές του μέσα σὲ εὐλόγο χρονικὸ διάστημα (ἔτσι ὥστε νὰ μπορέσῃ κάποτε νὰ τοὺς ξεπεράσῃ) ἢ ἀντίθετα ὁ τρόπος εἶναι τέτοιος ὥστε ἡ ὑλοποίηση μετατίθεται μόνιμα στὸ ἀπώτερο μέλλον (ἔτσι ὥστε ἡ καρ-

διὰ του νὰ μὴ ξεκολλάει ποτὲ ἀπὸ το πάθος τῆς ἐπιδίωξής τών).

Ἡ πεμπτοσύια τῶν παραπάνω ἐλληνικῶν προσεγγίσεων στὴν σημερινὴ οἰκονομικὴ καὶ κοινωνικὴ πραγματικότητα εἶναι: Δὲν ὑπάρχουν καλὰ ἢ κακὰ οἰκονομικὰ πρότυπα· ὑπάρχουν μόνο πρακτικοὶ ἢ μὴ φορεῖς τῆς οἰκονομικῆς δραστηριότητος. Δὲν ὑπάρχει σωστή ἢ ἐσφαλμένη ἱεράρχηση τῶν κοινωνικῶν προτεραιοτήτων· ὑπάρχει μόνον ἰδεοβατοῦσα ἢ μὴ ἰδεοβατοῦσα ἱεράρχηση τῶν ἀνθρωπίνων προσδοκιῶν. Δὲν ὑπάρχουν ἀποτελεσματικοὶ ἢ μὴ ἀποτελεσματικοὶ κοινωνικοὶ θεσμοί· ὑπάρχουν μόνον ἐνδιαφερόμενοι ἢ μὴ ἐνδιαφερόμενοι, προσωπικῶς ὑπεύθυνοι ἢ γραφειοκρατικῶς ἀνεύθυνοι, ἀνθρώπινοι φορεῖς τῶν.

Σὲ τελευταία ἀνάλυση ἡ ἐλληνικὴ προσέγγιση στὴ σημερινὴ κοινωνικὴ

καὶ οἰκονομικὴ πραγματικότητα δὲν ἀντιπροσωπεύει ἓνα σύστημα πρὸς μὴ τοποθετηθῇ ἀπέναντι ἢ δίπλα στὰ ἄλλα. Ἀντιπροσωπεύει ἓνα μὴ -σύστημα, πρὸς ἀποκλείει τὴν ἐδραίωση συστημάτων, μιὰ μὴ - θέση, πρὸς δὲν ἀφήνει χῶρο γιὰ τὴν ἐπιβολὴ θέσεων. Σὰν τέτοια ἡ ἐλληνικὴ ἐπιλογὴ δὲν ἐγγυᾶται μὲ κανένα τρόπο ὅτι ἡ κοινωνία καὶ ἡ οἰκονομία θὰ ἐξελίσσωνται πάντα πρὸς τὴν «σωστή» κατεύθυνση. Ἐγγυᾶται μόνον ὅτι θὰ συνεχίσουν νὰ ἐξελίσσωνται μέσα ἀπὸ μιὰ ἀδογματιστὴ συνειδησιακὴ ἐγρήγορηση — τόσο καὶ ἐφ' ὅσον οἱ πολῖτες εἶναι πρόθυμοι (καὶ ἱκανοί) γιὰ κάτι τέτοιο. Ὁ Ἕλληνας γνωρίζει ὅτι τὰ συστήματα λειτουργοῦν μόνο ὅσο λειτουργοῦν τὰ ἀνθρώπινα πρόσωπα — στὴν ἐνεργοποίησιν τοῦ δυναμικοῦ τῶν ὁποίων καὶ μόνον ἀποβλέπει.

Μετέωρος

Η.Λ. ΤΣΑΤΣΟΜΟΙΡΟΣ

Ἀπὸ τὸν κυκλώπειο οἰκισμὸ τῆς Θεογονίας στὴν πόλιν ἄκρην τῶν ὁμηρικῶν ἐπῶν

1. Ὁ Ἀριστοτέλης στὰ *Πολιτικά* του ἀνατρέχοντας στὴ γέννηση τῆς κοινωνικῆς ἐνώσεως τῶν ἀνθρώπων τὴν θεωρεῖ ἀποτέλεσμα φυσικῆς αἰτίας: «*Διότι δὲ πολιτικὸν ὁ ἀνθρώπος ζῶν πάσης μελίττης καὶ παντὸς ἀγελαίου ζῴου μᾶλλον δῆλον. Οὐδὲν γάρ, ὥς φαμεν, μάτην ἢ φύσιν ποιεῖ*». Πρῶτη μορφή, συνεχίζει, εἶναι «*αἱ ἀποικίαι διὰ τὴν συγγένειαν. Καὶ τοῦτ' ἔστιν ὃ λέγει Ὁμηρὸς "θεμιστεύει δὲ ἕκαστος παίδων ἡδ' ἀλόχων"*».

Ἐχὼ ἀναπτύξει σὲ προηγούμενα τεύχη τοῦ *Δαυλοῦ* (29, 32-33/1984) τὴν ἱστορικὴ ἀρχὴ τῶν ἀνθρώπων τοῦ ἐλληνικοῦ χώρου, ὅπως αὐτὴ προκύπτει ἀπὸ τὰ πανάρχαια κείμενα κατὰ Θεογονίας (ποῦ δημοσιεῖται ἀπλῶς ὁ Ἡσίοδος) καὶ ἀκόμη τοῦ *Ἔργα καὶ Ἡμέραι* τοῦ Ἡσίοδου καὶ τῶν ὁμηρικῶν ἐπῶν. Καὶ ὁ Ἀριστοτέλης θεώρησε σὺν βάση τοῦ κοινωνικοῦ γίνεσθαι στὸν ἐλληνικὸν ὅσον τοὺς κτηνοτρόφους Κύκλωπες. Μᾶς λέγει: «*Σποράδες γάρ καὶ οὕτω τὸ ἀρχαῖον ὥκουν*». Αὐτὴ τὴν πρώτη μορφή ἀποικίας μιᾶς οἰκογένειας τὴν ἀποκαλεῖ «*κώμην*», καὶ γι' αὐτό, συνεχίζει, ὀνομάζονται ἀπὸ μερικοὺς ὁμογάλακτοι οἱ κάτοικοι αὐτῆς. Διότι εἶναι τὰ τέκνα τοῦ οἴκου καὶ τὰ τέκνα τῶν τέκνων του. Ἡ δὲ ἐκ περισσοτέρων κωμῶν κοινωνία σχηματίζει τὴν τέλεια πόλιν. Ἀπὸ αὐτὰ συνάγομε, ὅτι «*φανερὸν τῶν φύσει ἡ πόλις ἐστὶ, καὶ ὅτι ἀνθρώπος φύσει πολιτικὸν ζῶν*». Ὁ Ὁμηρὸς, συνεχίζει ὁ Ἀριστοτέλης, ὀνειδιστικὰ ἀποκαλεῖ τὸν ἀπολιν «*ἀφρήτωρα, ἀθέμιστον, ἀνέστιον*» (*Ἰλ.* I—63), διότι θεωρεῖ ὅτι ἕνας ἀνθρώπος χωρὶς οἰκογένεια, χωρὶς νόμους, χωρὶς ἐστίες εἶναι ἐκ φύσεως πολεμοχαρὴς, καθὼς εἶναι ἐκτὸς ρόλου κοινωνικοῦ, «*ὥσπερ ἐν πεττοῖς*». Αὐτὸ τὸ ἀριστοτελικὸ «*ὥσπερ ἐν πεττοῖς*» θεωρῶ ἀναγκαῖο νὰ ἐρμηνεύσω καὶ ἀναλύσω σὲ νοήματα, διότι ἀποκαλύπτει τὸν βαθύτατο πυρῆνα, τὸ «εἶναι» τοῦ κοινωνικοῦ ὄντος ἀνθρώπου.

Γιὰ τοὺς γνωρίζοντες σκάκι, «*πessoi*» εἶναι τὸ ἐλληνικὸ ὄνομα τῶν πιονίων. (Στὴν Ἀμερικανικὴ Ἐγκυκλοπαίδεια καὶ στὴ λέξη «*chess*» δίνεται ἡ πληροφορία ὅτι τὸ σκάκι ἦταν γνωστὸ ἀπὸ τοὺς χρόνους τοῦ Ὁμήρου. Σχετικὰ βλ. τὴ σπουδαία μελέτη τοῦ Κ. Πλεῦρη «*Περὶ τῆς φύσεως καὶ τῆς ἱστορίας τοῦ Σκακιοῦ*»). Κάθε πεσσὸς (πίονι) ἐκτελεῖ προκαθορισμένη ἀπὸ τοὺς κανόνες τοῦ παιχιδιοῦ κίνηση (π.χ. ἵππος - πύργος κλπ.). Αὐτὸ τὸ ὑποχρεωτικὸ εἶδος κινήσεων τῶν πεσσῶν ἐρμηνεύει ἀφ' ἑνὸς τοὺς «*κατὰ φύσιν λόγους*» γιὰ ἕναν ἀναγκαῖο κοινωνικὸν καταμερισμό, ποὺ σκοπεῖ στὴν ἐπιτυχία, στὸ αἴσιο ἀποτέλεσμα, μέσω τῆς νίκης, τοῦ ἀγῶνος. Ἀφ' ἑτέρου ὁμως μᾶς ἀποκαλύπτει τὴν ἐξάρτηση ὅλων τῶν πεσσῶν, ἀπὸ τοῦ βασιλέως μέχρι τοῦ ἀπλοῦ στρατιώτη, ἀπὸ μία ὑπεράνω αὐτῶν νόηση - βούληση, ποὺ συνεχίζει νὰ ἐπιδιώκει μορφές νοητικώτερες καὶ δι' αὐτῶν τὴν ἐπικράτηση (σ' αὐτὴ τὴν ἀντιμαχίαν) τοῦ νοητικώτερου, ποὺ σημαίνει λιγώτερες θυσίες τοῦ ἰδιοῦ ἀλλὰ καὶ τοῦ ἀντιπάλου. Αὐτὴ ἡ ἀντιμαχία (πόλεμος, καθ' Ἡράκλειτον) ἐκφράζεται ὡς «*φυσικὴ ἐπιλογὴ*» καὶ συνιστᾷ, θὰ ἔλεγα, τὸν οὐσιαστικώτερο παράγοντα, ἂν ὄχι τὸν μοναδικό, στὸ συμπαντικὸ γίνεσθαι.

2. Ἀπὸ τοὺς Κύκλωπες κτηνοτρόφους, ποὺ εἶναι οἱ πρῶτοι θεμελιωτὲς τοῦ μεγάλου καὶ πανάρχαιου πολιτισμοῦ τῶν ἀνθρώπων τοῦ ἐλληνικοῦ χώρου, ξεκινᾷ ἡ ἱστορικὴ μνήμη (ἀλήθεια). Ἐχὼ γράψει περὶ τῶν Κυκλώπων καὶ ἔχω ἐξηγήσει τὰ σχετικὰ μὲ τὸ ὄνομά τους (*Δαυλός*, 32-33/1984)· θεωρῶ ὁμως καθήκον πρὸς τὴν ἱστορικὴ ἀλήθεια, νὰ ἀπαντήσω ἐδῶ στοὺς ἡθελήμενα στρεβλωτὲς τῶν θεμελίων τῆς ἱστορίας τοῦ πολιτισμοῦ ὁλόκληρης τῆς ἀνθρωπότητος. Οἱ Κύκλωπες δὲν ὑπῆρξαν, ὅπως προσπαθήσαν ν' ἀποδείξουν, μυθολογικὰ μονόφθαλμα ἐκτρώματα τῆς φύσης. Οἱ στίχοι 144, 145 τῆς Θεογονίας, ποὺ περιγράφουν διῆθεν τοὺς Κύκλωπες [*Κύκλωπες δ' ὄνομ' ἦσαν ἐπώνυμον, οὐνεκ' ἄρα σφέων κυκλωτερῆς ὀφθαλμὸς εἷς ἐνέκειτο μετώπῳ*] ἔχουν ἀθετηθεῖ ἀπὸ τοὺς μεγαλυτέρους σχολιαστὲς τοῦ Ἡσίοδου ἐργοῦ Goettling καὶ Wolf (βλ. *He-siodi Carmina* τοῦ Aloisius Rzach) καὶ πρέπει νὰ θεωρηθοῖν ὡς πλαστογραφῶν ἐργο.

Θεωρῶ ὁμως ἀκόμη, ὅτι καὶ οἱ ὁμηρικοὶ στίχοι (*Ὀδύς*. I 175-176), ποὺ χαρακτηρίζουν τοὺς Κύκλωπες ὡς ἀγριοὺς, ὕβριστὲς, ἀφιλόξενους, ἄδικους (ὄχι πάντως ἐ-

κτρώματα μονόφθαλμα) — χαρακτηρισμοὶ ποὺ ἐγίναν ἀπὸ τοὺς ἀρπαγεῖς τοῦ Πολύφημου — δὲν δικαιολογοῦνται ἀπὸ τοὺς ἐπόμενους στίχους (Ὁδυσ. I 252-255). Ὁ μονόφθαλμος πράγματι Πολύφημος (ἐξ αὐτοῦ ὅμως δὲν βγαίνει τὸ συμπέρασμα ὅτι ὅλοι οἱ Κύκλωπες ἦσαν μονόφθαλμοι) ἐρωτᾷ τοὺς εἰσβολεῖς καὶ τὸν Ὀδυσσεά: «Τί εἶδους ἀνθρώποι εἴσαστε σεῖς. Ἐχετε ἔρθει ἀπ' τῆ θάλασσα γιὰ κάποιο σκοπὸ ἢ ἄσκοπα τριγυρνᾶτε σὰν τοὺς ληστές, ποὺ ἀδιαφοροῦν βέβαια γιὰ τὴ ζωὴ τους ἀλλὰ φέρνουν σ' ἄγνωστους ἀνθρώπους *τίς συμφορὲς τοῦ πολέμου*». Αὐτὰ περὶ Κυκλώπων ποὺ συμπληρῶνουν τὰ ἤδη δημοσιευθέντα στὸ Δαυλό.

3. Ἀπὸ τὰ «ἐθῆ» (συνήθειες μακροῦ χρόνου) τῆς ζωῆς τῶν κτηνοτρόφων Κυκλώπων πρέπει νὰ δεχθοῦμε ὅτι κάποια περίοδο ἀνεπήδησε ὁ νόμος. Ἡ ρίζα τῆς λέξεως εἶναι νεμ - τοῦ ρήματος *νέμω*, ποὺ σημαίνει διανέμω, μοιράζω. Ἀπὸ τὴν ἴδια ρίζα *νεμ* - παράγονται οἱ λέξεις *νομή* (βοσκή) *νόμισμα*, *νόμος*, *νομεὺς* καὶ ἴσως *νέμεσις*. Θὰ πρέπει νὰ δεχθοῦμε, ὅτι ὁ νόμος ὑπῆρξε ἀναγκαῖο ἀποτέλεσμα, ὅταν ἡ ἀποικία, ἔνεκα πολλαπλασιασμοῦ τῶν μελῶν τῆς, ἀναγκάστηκε ν' ἀντιμετωπίσει τὸ πρόβλημα τῆς διανομῆς τοῦ ζωτικοῦ χώρου. Χάριν λοιπὸν ἀποκτήσεως ἐδάφους βοσκῆς (*νομῆς*) γιὰ τὴν ἱκανοποίησιν τῶν ἀναγκῶν μιᾶς νέας κώμης ἀνεπήδησεν ὁ *Νόμος*. Αὐτὴ ἡ, κατὰ φύσιν ἀνθρώπινη, ἐξελιχθεῖσα σχέση (κτηνοτρόφος - ζωτικὸς χώρος) ἐξηγεῖ καὶ θεμελιώνει τὴν ἰδιοκτησίαν σὰν ἀναγκαῖο γιὰ τὸν ἀνθρώπο ἀγαθὸ (κατοικία - βιοποριστικὸς χώρος), μᾶς δίνει δὲ ταυτόχρονα τὸ ἐκάστοτε εἶδος αὐτῆς τῆς σταθερῆς ἀνάγκης στὸ ἐπίπεδο τοῦ ἀτομικοῦ πολιτιστικοῦ γίνεσθαι. Ἡ σχέση αὐτὴ δὲν προέκυψε αὐτόματα, στηρίχθηκε στὴν ἀντιμαχία θηρευτοῦ καὶ περιβάλλοντος καὶ ἀποτέλεσε τὸ «γέρας» τῆς νίκης τὸν γιὰ τὴν ἱκανότητα ποὺ ἐπέδειξε ὀργανώνοντας τὴ ζωὴ του. Προϋπόθεση αὐτῆς τῆς νίκης δὲν ὑπῆρξε τὸ μέσο κοινὸν ὕψος τῶν προδρόμων θηρευτῶν, ἀλλὰ ἡ ἐπιπόνηση, τὸ ἄγνωστο αὐτὸ αἶτιο ποὺ ἀποτελεῖ διάκριση νοητικὴ καὶ ἀφορὰ τὸν ἀνθρώπο καὶ ὄχι τὴν ὁμάδα. Ὁ ἐπινοῶν θηρευτὴς γίνεται ὁ φορέας τῆς κτηνοτροφίας καὶ ὁ ὁδηγὸς ἡγέτης τῆς πρώτης οἰκογένειας κτηνοτρόφων, ὁ ἰδρυτὴς τῆς *κώμης* καὶ τὸ πρῶτο βῆμα πρὸς τὸν πολιτισμό.

4. Ἀπὸ τοὺς Κύκλωπες βοσκούς περάσαμε στοὺς βουκόλους Κενταύρους (Δαυλός, 32-33), γιὰ νὰ φθάσουμε κάποτε στὴν γεωργία. Προγεωργικὴ περίοδος πρέπει νὰ θεωρηθεῖ ἡ πρὸ τοῦ ἀρότρου. Οἱ κτηνοτρόφοι περιορίζονταν στὴ συγκέντρωση τῶν αὐτοφύων δημητριακῶν καρπῶν, ποὺ ἀφθόνους πρόσφερε ἡ ἐλληνικὴ γῆ (Ὁδύς: I 105-115). Οἱ κτηνοτρόφοι εἶχαν ἐκτιμήσει τὴν θρεπτικὴ ἀξία τῶν καρπῶν τῆς *ἀρουρας* [*μάζα τ' ἀμολγαίη γάλα τ' αἰγῶν* (Ἔργ. Ἡμ., στίχ. 592)], καὶ ἡ σκέψη ν' ἀναπτυχθεῖ αὐτὴ ἡ τροφή γιὰ τοὺς ἀνθρώπους καὶ τὰ ζῶα τοὺς ὁδήγησε ἀσφαλῶς πλησιέστερα πρὸς τοὺς κάμπους καί, γιὰ τὴν ἀσφάλειά τους, στοὺς γειτονικοὺς λόφους.

Στοὺς λόφους ὕψωσαν οἱ Κύκλωπες τείχη καὶ συγκέντρωσαν ἀρχικὰ ἐκεῖ κατὰ τοὺς χειμερινοὺς μῆνες τὰ ποίμνια καὶ τοὺς καρποὺς τῆς ζειδωρῆς ἀρουρας. Πόσες ἀραγε χιλιετίες χρειάστηκαν οἱ κτηνοτρόφοι, γιὰ νὰ παρουσιασθεῖ ὁ ἐπινοητὴς τοῦ ἀρότρου καὶ ξεκινήσει ἡ γεωργία, ποὺ μετέβαλε τὸν περιτειχισμένον λόφον σὲ μόνιμο οἰκισμὸ — σ' αὐτὸ ποὺ ὁ Ὅμηρος ἀποκαλεῖ «*πόλις ἄκρη*» (Ἰλ. Z-88, 257-Y-52); Τὸ ἄροτρο πρέπει νὰ θεωρηθεῖ ἐπιπόνηση ποὺ συνδύασε τὴν δημιουργία ἔργου μὲ τὴν βοήθεια τῆς δυνάμεως τῶν ζώων. Αὐτὸ κατ' ἐμὲ πρέπει νὰ ὀνομασθεῖ «Γεωργικὴ Ἐπανάσταση». Ἐκτοτε ὁ ἀνθρώπος καταφεύγει συνεχῶς στὴ χρησιμοποίησιν νέων φυσικῶν δυνάμεων, ποὺ μεταβάλλουν τίς σχέσεις του πρὸς τὸ ἔργο. Ἔτσι ὁ *αἰπόλος* ἢ *αἰγο-πόλος* γίνεται ὁ πρῶτος οἰκοδόμος ἰδρυτὴς περιτειχισμένων οἰκισμῶν (*πολιζῶ*) καὶ ἀπὸ περιφερόμενος ἀνασκάπτει τελικὰ μὲ τὸ ἄροτρο τὴ γῆ (*πολέω*: καθ' Ἡσύχιον «*πολεῖν*» *νέμειν*, *βόσκειν*)).

«Δὲν πρέπει βέβαια νὰ σχηματίσωμε ἐκ τῆς ὑπάρξεως τῶν τειχῶν τὴν πεποίθησιν ὅτι ἔχομε *πόλιν*...», τὸ θέμα εἶναι ἔαν καὶ οἱ συνοικοῦντες ἔχουν ἐνωθεῖ βάσει ἐνὸς πολιτεύματος» (Ἀριστοτέλης, *Πολιτικά*, Γ 3). Εἶναι ὀρθὸς ἀσφαλῶς οἱ παρατηρήσεις τοῦ Ἀριστοτέλη. Ἡ ἱστορικὴ ὁμως πορεία ἀπὸ τὴν «κώμη» στὸ ἄστυ περνᾷ ἀπὸ ἕνα ἐνδιάμεσο κρίκο, ποὺ εἶναι ἡ «*πόλις ἄκρη*». Θὰ προσθέσω, ὅτι κατὰ τὴ γνώμη μου καὶ ἡ περίοδος τῆς «*πόλεως ἄκρης*» πρέπει νὰ χωρισθεῖ σὲ δύο τουλάχιστον μεγάλες ὑποπερίόδους, προτοῦ φθάσουμε στὸ ἄστυ. Στὴν πρὸ τοῦ Δευκαλίωνος περίοδο καὶ στὴν πε-

ρίοδο τῶν Τρωϊκῶν. Τοὺς λόγους θὰ ἐξηγήσω στὸ τέλος τοῦ ἀρθρου.

Ὁ Ἀριστοτέλης παραλείπει αὐτὸ τὸν ἐνδιάμεσο κρίκο καὶ θεωρεῖ ὅτι ἐκ βασιλευομένων κωμῶν καὶ ἐκ τῆς συνενώσεως αὐτῶν προῆλθεν ἡ πόλις· καὶ γι' αὐτὸ ἐπιλέγει: «Διὸ καὶ τὸ πρῶτον ἐβασίλευοντο αἱ πόλεις, καὶ νῦν ἐστὶ τὰ ἔθνη· ἐκ βασιλευομένων γὰρ συνήλθον· πᾶσα γὰρ οἰκία βασιλεύεται ὑπὸ τοῦ πρεσβυτάτου, ὥστε καὶ αἱ ἀποικίαι διὰ τὴν συγγένειαν» (Πολιτικά Α2). Θεωρεῖ δηλαδή, ὅτι, ἐπειδὴ οἱ κῶμες κυβερνήθηκαν βασιλικά, ἄρα καὶ οἱ πρῶτες πόλεις ποὺ σχηματίσθηκαν ἀπὸ βασιλευόμενες κῶμες πρέπει νὰ κυβερνήθηκαν βασιλικά. Βέβαια αὐτὸ τὸ συμπέρασμα δὲν τὸ θεωρῶ αὐθαίρετο, ἀλλὰ ἐν μέρει ἑλλιπές, ἀφοῦ δὲν μᾶς προσδιορίζει καὶ τὸ εἶδος τῆς βασιλείας. Στὰ Πολιτικά του ὁμοῦς (Γ 14 1285b,5) μιλώντας γιὰ τοὺς ἡρωϊκοὺς χρόνους λέγει: «Τέταρτον δ' εἶδος μοναρχίας βασιλικῆς αἱ κατὰ τοὺς ἡρωϊκοὺς χρόνους ἐκούσiai τε καὶ πάτριαι γιγνόμεναι κατὰ νόμον. Διὰ γὰρ τὸ τοὺς πρῶτους γενέσθαι τοῦ πλήθους εὐεργέτας κατὰ τέχνας ἢ πόλεμον ἢ διὰ τὸ συναγαγεῖν ἢ πορίσαι χώραν ἐγίγνοντο βασιλεῖς ἐκόντων καὶ τοῖς παραλαμβάνουσι πάτριον».

Ἐπειδὴ θεωρῶ, ὅτι ἡ ἀποψη αὐτῆ τοῦ Ἀριστοτέλη εἶναι ἴσως διαφωτιστικὴ μόνο γιὰ τοὺς ὀμηρικοὺς χρόνους καὶ οὐσιαστικὰ ἀντίθετη στὸ «ἡ πόλεμον» τῆς προηγουμένης περιόδου, θὰ προχωρήσω βάσει τῶν ἱστορικῶν κειμένων (Θεογονία - Ἡσίοδος - Ὀμηρος) στὴ συγκέντρωση τῶν στοιχείων ἐκείνων ποὺ ἐκφράζουν ἀρκετὰ τὴ μορφή τῆς διοικήσεως στὴν πόλιν ἀκρῶν, στὰ πρὶν τὸν Δευκαλίων χρόνια, καὶ προλογίζουν τοὺς θεσμοὺς *ὅλης τῆς μετὰ τὴν καταστροφή ἐποχῆς καὶ αὐτῶν ἀκόμῃ τῶν κλασσικῶν χρόνων*. Ἀρχὴ πάντοτε ἡ Θεογονία, ποὺ ἐξιστορεῖ «τοὺς παμπάλαιους χρόνους καὶ πρὸ τῆς νῦν γενέσεως» [Ἀριστ., «Μετὰ τὰ φυσικά» (983b 32-33)]. Στὴ Θεογονία ἡ Εὐρυβίη μὲ τὸν Κρίον «τέκεν ἐν φιλότῃ... μέγαν Πάλλαντα τε διὰ θεάων». Ἀρχίζω τὴν ἀνάλυση ἀπὸ τὸ κρυπτόμενο νόημα τῶν λέξεων.

• Τὴ λέξη *Κρίος* κατὰ τὸν Κ. Σίττλ, σχολιαστὴ τοῦ ἡσίοδου ἔργου (Ἄπαντα Ἡσίοδου, σελ. 420), «ἄλλοι μὲν γράφουσι *Κρεῖον*, οἱ δὲ *Κρίον* ἢ *Κριόν*... Τὴν *Κρεῖον* γραφὴν, διότι βασιλικὸν τι δηλοῖ, καίπερ ἡγούμενοι πιθανωτέραν, ὁμοῦς τοῦτο συνονοματοῦμεν, ὅτι τὸ *Κρίος* ὄνομα ἐν χρήσει ἦν (ἐπιθι ταῖς Ἐπιτυμβίῃ. Ἐπιγ. 3076 καὶ *Kaibel* ἐπιγ. 33)· καὶ ὁ *Sittl* καταλήγει: «... *Κρεῖος* γὰρ οὐδὲν ἄλλο ἂν εἴη ἢ τὸ ἐπικόν «*κρεῖων*», βασιλεύς». Θεωρῶ, ὅτι, εἴτε ἡ γραφὴ *Κρίος* ἔχει προέλθει ἀπὸ τὸν *κριόν* (κριάρι) ποὺ μεταφορικὰ μπορεῖ νὰ θεωρηθεῖ «ὁ μπροστάρης» τῆς ὁμάδας ἀνθρώπων εἴτε προέρχεται ἀπὸ τὴν ρίζα *κρι-* (κρίνω, κριτής, κρίσις κλπ.), δὲν θὰ ἀλλοιωνόταν σὲ καμμιά περίπτωσι τὸ πνεῦμα τοῦ κειμένου.

• Ἡ λέξη «*Εὐρυβίη*» εἶναι σύνθετη ἀπὸ τὸ «*εὐρύς*», ποὺ εἶναι χαρακτηριστικὸ γνώρισμα τοῦ χώρου καὶ «*βίη*», ποὺ σημαίνει ἐν προκειμένῳ τὴν ἰσχὺ ἢ τὴν πράξιν βίας ποὺ ἄσκει ὁ ὥρος, ἄρα τὴν ἐχθρικότητα τοῦ χώρου ἢ περιβάλλοντος ἐν σχέσει πρὸς τὸν ἄνθρωπο.

• Ἡ λέξη «*Πάλλας*» ἔχει ρίζα *πάλ-* ἐκ τῆς ὁποίας παράγονται καὶ οἱ λέξεις *πάλῃ*, *πάλλω*, *παλμός*, *παλάσσω*, ποὺ δείχνουν στενὴ συγγένεια μὲ τὴ λέξη «*σπαίρω*», γιὰ τὴν ὁποία ὁ Ἡσυχίος λέγει: «*σπαίρει*· ἄλλεται, σκιρτᾷ, πηδᾷ, σκορπίζει». Ἐδῶ παρατηροῦμε, ὅτι οἱ λέξεις *σπαίρω* - *Πάλλας* καὶ τὸ «*πολέω*» (ποὺ ἀπόκτησε καὶ τὴ σημασία τοῦ ἀνασκάπτω διὰ τοῦ ἀρότρου τὴν γῆν) ἔχουν ἱστορικὴ σχέση καὶ ὅλες προσδιορίζουν γεγονότα τῆς περιόδου τῆς γεωργίας. Αὐτὸς ὁ Πάλλας (ὁ παλλόμενος γιὰ τὴν κατάκτηση τοῦ ἐχθρικοῦ χώρου), ὁ ξεχωριστός, σμίγει μὲ τὴν Στύγα, ποὺ βδελύσσεται, ἀποστρέφεται, μισεῖ (στυγέω) καὶ αὐτὸ τὸ ἐκδηλώνει ἔντονα εἰς βάρος τῶν συμβαινόντων στοὺς περιτειχισμένους οἰκισμοὺς [«*ποῦ δὲν ἔχουν ἀκόμῃ γίνε πόλεις*» (Ἀριστοτέλης)] καὶ ἐκ τοῦ γάμου αὐτοῦ [Θεογ. 384-85]

«*Ζῆλον καὶ Νίκη καλλίσφυρον ἐν μεγάροισιν
καὶ Κράτος ἢ δὲ Βίην ἀριδείκετα γείνατο τέκνα*»

[= ἡ δημιουργικὴ ἀμύλλα (*Ζῆλον*) καὶ ἡ ἀναγνώριση τῆς ἀξίας (*Νίκη*), ποὺ χαρίζει εὐρυθυμία (Ἡσυχ.: *καλλίσφυρος* - *εὐρυθμός*) σ' ἀνάκτορα καὶ κατοικίες καὶ ἀκόμῃ στηρίζει τὴν ἀνευ δόλου διοίκηση τοῦ ἀριστοῦ (*Κράτος* - *κράτιστος*) καὶ τὴν ἐπιβολὴ τῆς τάξεως (*Βίη*· διότι καὶ ἡ τάξις μπορεῖ ν' ἄσκειται ἐναντίον τῆς θελήσεώς τινος).

5. Αὐτὴ ἡ ἐπιβολὴ ἐνὸς νέου ρυθμοῦ στὴν ἀσχημάτιστη ἀκόμῃ κοινωνικὴ συμβίω-

ση πρέπει νὰ ἐγίνε ἀποδεκτὴ ἀπὸ τοὺς ἀρχηγοὺς τῶν οἰκογενειῶν. Αὐτὴ κατὰ τὴ γνώμη μου ὑπῆρξε ἡ πρώτη *βουληφόρος ἀγορά*, πού σχηματίστηκε ἀπὸ τοὺς γενάρχες τῶν συνενωθεισῶν «*κωμῶν*» καὶ ἀνέδειξε πρῶτο μεταξὺ αὐτῶν τὸν ἑξοχο Πάλλαντα (*διὰ θεάων*) ὡς τὸν ἄριστο, πού θὰ διοικοῦσε ἄνευ δόλου *χαρίζοντας τὴν εὐρυθμίαν* σὲ ἰσχυροὺς καὶ ἀδύναμους. Ὁ Ὅμηρος καταγγέλλει ἀκριβῶς τοὺς Κύκλωπες γι' αὐτὴ τὴν παράλειψη: «*Τοῖσιν δ' οὐτ' ἀγοραὶ βουληφόροι οὔτε θέμιστες*» (Ὀδύς. 1-112) [= αὐτοὶ οὔτε συνελέουσιν κάνουν γιὰ νὰ λαμβάνουν ἀποφάσεις οὔτε θέτουν ἀρχὲς ὑποχρεωτικῆς τηρήσεως ὑφ' ὧν τῶν μελῶν].

Ἐχομε ἤδη τὶς δύο πρῶτες μεγάλες περιόδους, κατὰ τὴ διάρκειαν τῶν ὁποίων ἀπὸ τὸν γενάρχη καὶ ἀρχηγὸ τῆς «ἀποικίας συγγενῶν» (τὴν βασιλευομένη κώμη) εἰσήλαθε κάποτε (ἄγνωστος ὁ χρόνος καὶ τὸ μεσολαβοῦν διάστημα) στὴν ἐκλογὴ τοῦ ἡγέτη τῆς *πόλεως ἄκρης*, μὲ κάποια ἀσφαλῶς διαδικασίαν. Αὐτὸ βέβαιον ἀπὸ τὸν ἄνθρωπον, ὅτι ὁ θεσμὸς τῶν βασιλευομένων κωμῶν ἔπαυσε νὰ ὑπάρχει. Ἡ ἑναρχος τάξις, νόμος συμπαντικὸς τοῦ «*ἀεὶ γίνεσθαι*», μποροῦσε καὶ μπορεῖ νὰ λειτουργεῖ σ' ὅλα τὰ πολιτιστικὰ ἐπίπεδα γιὰ τὴ συνέχιση τοῦ κοινωνικοῦ γίνεσθαι. Οἱ ἄνθρωποι τοῦ ἑλληνικοῦ χώρου εὐρίσκονταν σὲ περισσότερα τοῦ ἐνὸς ἐπίπεδα πολιτισμοῦ. Γι' αὐτὸ καὶ οἱ μορφὲς ἡγεσίας τῶν κοινωνικῶν ὁμάδων, πού ἐφαρμόσθηκαν ἐξ ἀρχῆς, ὑπῆρξαν περισσότερες τῆς μιᾶς. Αὐτὲς οἱ μορφὲς ἡγεσίας, μὲ παραλλαγὰς ἢ συνθέσεις, πρέπει νὰ διατηρήθηκαν καθ' ὅλη τὴν μακρὰ πρό-Διὸς περίοδο τῶν Οὐρανιῶνων *Δαυλός*, τευχ. 371ε. Αὐτὴν τὴν περίοδο, καὶ μάλιστα περὶ τὸ τέλος τῆς, σημειώθηκε ἐκτροπὴ τῶν βασιλείων πρὸς τὴν τυραννίαν. Ὁ Ἡσίοδος συμπληρώνοντας τὴν εἰκόνα τῆς *Θεογονίας*, ἀφοῦ μᾶς ἀφηγήθηκε τὰ ἐπιτεύγματα τῶν «*μερόπων ἀνθρώπων*» στοὺς τομεῖς τῆς ἐπιστήμης καὶ τεχνολογίας (*Δαυλός*, τευχ. 35, 37), μᾶς ἐξιστορεῖ τὸν τρόπο ζωῆς τῶν ἀρχόντων στὰ πρὸ τῆς ἐμφανίσεως τοῦ μεγάλου Δία χρόνια, δίνοντάς μας τὴν εἰκόνα τοῦ τρυφήλου βίου τῶν ἀντλούντων τὴν ἐξουσίαν ἀπὸ τὸν Ὀλύμπο, δηλαδὴ ἀπὸ τὸν κορυφαῖο μεταξὺ τῶν Οὐρανιῶνων. Μᾶς λέγει: «Μὲ τὸ προηγούμενον γένος δὲν ἔμοιαζαν οὔτε κατὰ τὰ φυσικὰ χαρίσματα οὔτε κατὰ τὰ διανοήματα, τὶς ἰδέες, καὶ τοὺ σκοποὺς.

Ἀλλὰ τὰ περισσότερὰ χρόνια τὸ παιδί παρέμενε στὶς φροντίδες τῆς μητέρας του καὶ μεγάλωνε χοροπηδῶντας, παραμένοντας νήπιον στὸ μυαλό, καὶ βέβαιον μέσα στὸ σπῆτι. Ἀλλὰ καὶ νέον σὰν γίνονταν κι' ἔφθαναν τὸ ὄριο πού ἡ ἡβὴ τελειώνει, λίγα ἐξ αὐτῶν τῶν παιδιῶν κατόρθωναν νὰ ἐξασφαλίσουν τὰ πρὸς τὰ ζῆν, βάσανα ἔχοντας ἀπ' τὶς ἀπερισκεψίεις τους. Γιατὶ ἡ αὐθάδεια, ἡ ἀλαζονεία καὶ ἡ προπέτεια, ἀποτελέσματα κοῦφιας περηφάνειας, τὰ ἀνάγκαζε σὲ ἀπομόνωση, ὥστε οὔτε τοὺς σύμφωνα μὲ τοὺς θεσμοὺς θάνατους ἡγέτες νὰ θέλουν νὰ ὑπηρετοῦν οὔτε θυσίαι ἀκόμη νὰ προσφέρουν στὰ ἱερὰ τῶν καλόντων νεκρῶν, ἐπὶ τῶν βωμῶν, ὅπως συνήθεια καὶ οἱ παραδόσεις προστάζουν τοὺς ἀνθρώπους. Κι' αὐτοὺς τοὺς διαδέχθηκαν ἄνθρωποι, πού ἤθελαν ν' ἀπασχολοῦνται σὲ ἔργα πού μονάχα θρήνους φέρνουν· καὶ ἀκόμη μὲ ἔργα πού μειώνουν τὴν ἀνθρώπιν ἀξίαν ἀσχολοῦνταν. Ψωμί δὲν ἤθελαν νὰ τρῶνε, παρὰ μονάχα κρέας. Σκληρὴ σὰν ἀτσάλι ἡ ψυχὴ πού ἔτρεφαν στὰ στήθη τους. Τὴ δύναμή τους τὴν ἐξασφάλιζαν μὲ τὰ ἔργα πού τ' ἀήθητα χέρια ὑψώνουν καὶ πού ἐμφανίζονται στὶς τεράστιες οἰκοδομικὰς πλευρὰς πού ἀπαστράφτουν στὸ φῶς τοῦ ἡλίου στηριγμένες σὲ ἰσχυρὰς βάσεις [*μεγάλῃ δὲ βίῃ καὶ χεῖρες ἀπτοὶ ἐξ ὧμων ἐπέφυκον ἐπὶ στιβαροῖσι μέλεσσι*]. Τὸν ἴδιο στίχο συναντήσαμε στὴ *Θεογονίαν* (*Ἐκατόγχειρες*) στίχ. 151-152: *Δαυλός*, 371... Μὰ στὸ τέλος ἀπ' τὰ ἴδια τὰ ἔργα τοὺς ὁ ἑνας κατὰ τοῦ ἄλλου στράφηκαν, καὶ τὸ ἀποτέλεσμα ἦταν ἡ καταστροφή. Πορεύτηκαν ὅλοι τοὺς στὰ τεράστια παλάτια τῶν παγερῶν Ἀδῆ, χωρὶς ν' ἀφήσουν κανένα ὄνομα στὸν κόσμον αὐτό. Ὁ θάνατος αὐτοὺς τοὺς λαμπεροὺς τοῦ παρόντος τοὺς πῆρε στὸ σκοτάδι κι' ἔτσι ἐξαφανίστηκαν ἀπ' τὸ λαμπρὸ φῶς τοῦ ἡλίου» (*Ἔργ. Ἡμέραι*, στίχ. 127-155).

Ἔτσι, παρ' ὅλον ὅτι ἡ ἐπιστήμη καὶ ἡ τέχνη ἀνέρχονταν συνεχῶς, ἐν τούτοις ἡ δυναμὴ τους, τῶν Τιτάνων, χρησιμοποιήθηκε καὶ τότε, ὅπως καὶ τώρα, γιὰ τὴν ἐξυπηρέτηση τῶν ἐξουσιαστικῶν τους διαθέσεων καὶ ὄχι γιὰ τὴν ἐπικράτηση τῆς ἐνάρχου τάξεως. Ἰδοὺ τί μᾶς λέγει ἡ *Θεογονία* γιὰ τὶς ἐπιπλήξεις τῶν ὑπὸ τοῦ Οὐρανοῦ ταγμένων νὰ κρατοῦν σκῆπτρα *Οὐρανιῶνων*, τῶν γνωστῶν ὡς Τιτάνων: «*Τοὺς δὲ πατὴρ Τιτῆνας ἐπὶ κλησὶν καλέεσκε παῖδας νεικείων μέγας Οὐρανός, οὓς τέκεν αὐτός· φάσκει δὲ τιταί-*

νοντας ἀτασθαλίη μέγα ρέξαι ἔργον, τοιοῦτο δ' ἔπειτα τίσιν μετόπισθεν ἔσσεσθαι» (Θεογ., στίχ. 207-210)

[= αὐτοὺς ποὺ τοὺς ἔταξε νὰ κρατοῦν τὰ σκῆπτρα τῆς ἐξουσίας ὁ μέγας Οὐρανὸς (οὗς τέκεν) τοὺς κάλεσε ὀνομαστί, γιὰ νὰ τοὺς κάνει ὑπομνήσεις καὶ νὰ τοὺς ἐπιπλήξει· ἀποφαινόμενος ὅτι παρατράβηξαν τὴν ἄνοια, ἀφροσύνη, ἀλαζονεία, ὑπερβυσίμ, τὴν ἀσέβεια καὶ κακότητα καὶ ἔτσι διέπραξαν ἔργο ἀποτρόπαιο, ποὺ θὰ στραφεῖ ἐναντίον τῶν ἰδίων].

6. Αὐτὴ τὴν δευτέρη περίοδο πέραν τοῦ τεχνικοῦ πολιτισμοῦ καὶ τῆς ἐπιστήμης (Δαυλός, τεύχη 31, 35, 37) ἀναπτύχθηκε καὶ μία ὑπερ-διοίκηση τῶν πόλεων. Αὐτὴ πρέπει νὰ στηρίχθηκε σ' ἓνα κράμα θεσμῶν, ποὺ προέκυπτan ἀπ' τὴν πρακτικὴ ἀσκήση τῆς ἐνάρχου τάξεως, ἀπὸ τὴν βαθμίδα τῆς κώμης μέχρι τὴν πόλιν ἀκρῆν. Ἐχομε ἴσως καὶ ἐδῶ μία ἐπανάληψη τῆς πρώτης «βουλευφόρου ἀγορᾶς», ποὺ μέλη τῆς εἶναι πλέον οἱ βασιλεῖς τῶν πόλεων καὶ κωμῶν ποὺ ἀποφασίζουν τὴν ἐκλογὴ τοῦ κορυφαίου Οὐρανίωνος (ἡ ἐξουσία τῶν βασιλέων ἐπὶ τῆς ἐξουσιαζομένης ἄρourας πιθανῶς νὰ ἀκολουθοῦσε τὸ φυσικὸ ἀνάγλυφο ποὺ ὀρίζεται ἀπὸ τὰ οὐρεα ἐκάστης περιοχῆς). Αὐτὴ ἡ ἐκλογὴ ὑπῆρξε ἰσόβια καὶ ὁ ἐκλεγμένος εἶχε ἔκτοτε τὸ ἀπόλυτο δικαίωμα τῆς ἀντικαταστάσεως, λόγῳ ἑλλείψεως ἀρετῆς ἢ συμπληρώσεως λόγῳ θανάτου, τῶν κενῶν θέσεων βασιλέων.

Τὴν ἴδια περίοδο ἔχομε ἐξάπλωση διὰ τῆς μεθόδου τῶν «ἐστιῶν» καὶ ἴδρυση νέας μορφῆς αὐτοκυβερνωμένων πόλεων. Ἐδῶ ὅμως ἡ ἐξουσία ἀσκεῖται ἐν μέσῳ λαῶν ἀπολίτιστων (ἄγλωσσων). Τὰ προβλήματα ἐπομένως εἶναι ἀρκετὰ διάφορα καὶ ἡ ἐξουσία ἴσως ὑπόθεση πλέον κληρονομικῆ. Αὐτὲς οἱ πόλεις ἐξακολουθοῦν βέβαια νὰ ἀναγνωρίζουν τὸ προβάδισμα τοῦ μεγάλου Οὐρανοῦ, δηλαδὴ τὸ μητροπολιτικὸ σύστημα διοικήσεως, ἀλλὰ καὶ εἶναι δύσκολη πλέον ἡ ἐφαρμογὴ τοῦ νόμου σὲ τόσο ἀπομεμακρυσμένα ἐδάφη. Αὐτὴ ἡ μεγάλῃ περίοδος τοῦ γιγαντιαίου πολιτισμοῦ, ἡ ἐποχὴ τῶν Τιτάνων, λήγει κάποτε διὰ τῆς ἐπιβολῆς τοῦ μεγάλου Διός, ποὺ ἐπαναφέρει στὴν ἑναρχοτάξιν τοὺς ἄριστους — «κλέος ἀέναον θνητῶν ἀνθρώπων», ὅπως θὰ ἔλεγε ὁ Ἡράκλειτος. Ἡ ἐποχὴ τοῦ Διὸς προλογίζει, νομίζω, τὴν τρίτην περίοδο, τὸ «ἀνδρῶν ἡρώων θεῶν γένος, ποὺ οἱ ἄνθρωποι ἀποκάλεσαν ἡμιθέους» (Ἔργ. Ἡμ., στίχ. 158-159). Ἡ ἑναρχος τάξι φωτίζεται τώρα ἀπὸ τὸν Διὸς-λόγον. Ἡ Αἰδῶς καὶ ἡ Νέμεσις ἐγκαθίστανται ἐντὸς ὧν τῶν πόλεων καὶ σ' ὅλες τὶς περιοχὰς τῆς γῆς ὅπου ὑπῆρχαν πόλεις. Ὁ διάλογος ἀντικαθιστᾷ τὰ πυθῶνεια ἀποφθέγματα καὶ ἡ παγωμένη νόση μεταβάλλεται καὶ πάλι σὲ ὑδάτιν ὁδὸ πρὸς τὴν συνέχισιν τοῦ κοινωνικοῦ γίνεσθαι.

Ποιὸ ὅμως ὑπῆρξε τὸ περιεχόμενο τῆς Αἰδοῦς καὶ Νεμέσεως; Αἰδῶς εἶναι ἡ ντροπὴ ἢ τὸ αἶσθημα τῆς ντροπῆς. Ὁ ἄνθρωπος ἀπὸ τὴν στιγμή ποὺ παύει νὰ δείχνει τὰ ἀπόκρυφα μέρη τοῦ σώματός του (αἰδοῖα), ἐκφράζει μιὰ διαφορετικὴ στάση ἀπ' αὐτὴν τῶν ἄλλων ζώων. Ἡ συνέχεια τῆς πορείας του πρὸς τὴν κοινωνικότητα θὰ τὸν ὀδηγήσει στὴν ἀπόκτηση τῆς ἀτομικῆς συνειδήσεως τοῦ δικαίου (θεσμοὶ - παραδόσεις), ἐκ τῆς ὁποίας θ' ἀναπτυχθεῖ ὁ σεβασμὸς πρὸς τοὺς ἄλλους, ἡ κοσμιότητα στὴν συμπεριφορά, ἡ ἀξιοπρέπεια καὶ τὸ μεγαλεῖο. Αὐτὴ ἡ ἴδια, θὰ ἔλεγα, ἀνθρώπινη φύση νοητικὰ συνειδητοποιοῦσα τὴν κοινωνικὴ ἀξία τῶν κατ' ἔθος ἀναπτυχθέντων θεσμῶν, νόμων, δικαίου, συντελεστῶν μιᾶς εὐρύθμου πορείας πρὸς τὸν πολιτισμό, αἰσθάνεται αἶσθημα ντροπῆς ὅταν κλονίζει τὴν τάξιν αὐτὴν. Αὐτὴ ἡ ὑπέρτατη ἰδέα τῆς κοινωνικῆς τάξεως ὡς ἀποτέλεσμα τῆς φυσικῆς ἐν τῷ κόσμῳ τάξεως πρέπει νὰ καθορίζει τὰ ὅρια τῶν ἐνεργειῶν τοῦ ἀνθρώπου (ὡς μέλους τοῦ μικροῦ κοινωνικοῦ κόσμου, ποὺ πρέπει νὰ μετέχει τῆς ὑπερτάτης τάξεως). Γιὰ τὸν λόγον αὐτὸ ἐμφανίζεται ἡ Νέμεσις, δηλαδὴ ἡ θεότητα ἡ κατασυντρίβουσα πᾶσαν ὑπερβασίαν τῆς ἠθικῆς τάξεως, ἀπὸ τοῦ ἁλοῦ σφάλματος μέχρι τοῦ μεγίστου ἐγκλήματος καὶ ἀκόμη πᾶσαν φιλοδοξίαν ἢ εὐδαιμονίαν ὑπερβαίνουσαν τὰ ὅρια τοῦ μέτρου τῶν ἀνθρωπίνων. [Νεμεσῶ = αἰσθάνομαι ἀγανάκτησιν ἐπὶ τῇ παρ' ἀξίαν εὐτυχίαν ἢ δυστυχίαν. Ἡ Νέμεσις ὡς θεὰ τῶν ὑπερόπτων ταπεινώνει, καὶ τὸν ἐν μεγάλας εὐτυχίαις τρυφῶντα καταρρίπτει, τὴν ἰσορροπίαν τῆς τύχης τῶν ἀνθρώπων ἐπιδιώκουσα].

7. Πῶς ὅμως συντελέσθηκε αὐτὴ ἡ ἐπαναφορὰ τῶν ἀνθρώπων στὴν κοινωνικὴ ἑναρχοτάξιν; Πῶς κατορθώθηκε δηλαδὴ νὰ ἔλθουν στὴν ἐξουσία οἱ ἄριστοι; Ἡ μέχρι ἐ-

κείνης τῆς ἐποχῆς διαδικασία ἐπιλογῆς τοῦ καλυτέρου ὡς κορυφῆς μεταξύ τῶν βασιλέων, διὰ τῆς ψήφου τῆς συνελεύσεως αὐτῶν, ἔδινε τὸ δικαίωμα στὸν ἐκλεγόμενο νὰ διοικεῖ ἰσόβια ἀνεξέλεγκτα καὶ νὰ μπορεῖ νὰ συμπληρώνει τὶς λόγῳ θανάτου ἢ ἀτασθαλιῶν χηρεύουσες θέσεις τῶν βασιλέων κατὰ τὶς θελήσεις του. Ἡ πράξη εἶχε ἀποδείξει ἀδυναμίες στὸ σύστημα αὐτὸ (συναλλαγὰς ἢ ἐξαγορὰ συνειδήσεων), ποὺ κορυφώθηκαν στὸ πραξικόπημα τοῦ Κρόνου ἐναντίον τοῦ Οὐρανοῦ καὶ στὸν πόλεμο Διὸς - Τιτάνων. Ὁ Δίας δημιούργησε ἓνα τεράστιο θεσμό, τὰ Μουσεῖα (*Μοῦσαι*), ἅξιο τοῦ μεγάλου του νοός. Τὰ *Μουσεῖα*, οἱ ναοὶ τῶν Μουσῶν, γεννήθηκαν ἀπ' τὴ Μνημοσύνη, «ἐξ ἧς *Μοῦσαι χρυσάμπικες ἐξεγένοντο*» (*Θεογ.*, στίχ. 916). Ἡ λέξη *Μνημοσύνη* σημαίνει τὴν μνήμη. Στὰ Μουσεῖα συγκεντρώθηκαν οἱ γνώσεις τοῦ παρελθόντος καὶ καταγράφτηκαν [*φωνῇ ὁμηρεῦσαι* (*Θεογ.*, στίχ. 39), *Δαυλός*, τευχ. 19/1983]. Ἀπ' αὐτὲς τὶς ταξινομημένες καὶ καταγραμμένες, μέχρι ἐκείνη τὴ στιγμή, μῆμες γεννήθηκαν οἱ ἑννέα κλάδοι ἐιδικῶν θεμάτων, ποὺ ἔμειναν γνωστοὶ μὲ τὰ συμβολικὰ ὀνόματα τῶν ἑννέα Μουσῶν. Σ' αὐτὰ τὰ Μουσεῖα ἀνετέθη ἡ γενικὴ παιδεία καὶ ἀκόμη ἡ ἐκλογὴ τῶν ἀρίστων, γιὰ νὰ γίνουν οἱ μέλλοντες βασιλεῖς καὶ γῆνοι φύλακες τῆς ζωῆς καὶ τῆς περιουσίας τῶν ἀνθρώπων. Στὴ *Θεογονία* διαβάζουμε (στίχ. 81-90): «Ὅποιον τιμήσουν διὰ τῆς ἐκλογῆς τῶν οἱ Μοῦσες, αὐτὸν θὰ τὸν ἀναθρέψουν καὶ ἐκπαιδεύσουν μὲ τὴ σοφία τοῦ μεγάλου Δία. Γλυκεῖα δροσιά τοῦ χύνουνε στὴ γλῶσσα του, ὥστε νὰ ῥέουν ἀπ' αὐτὴν λόγια σὰν μέλι. Οἱ λαοὶ σ' αὐτὸν ἔχουν καρφωμένα τὰ μάτια, γιὰ νὰ διακρίνουν ὅ,τι πράττει σύμφωνα μὲ τὴν θεϊκὴ δικαιοσύνη. Αὐτὸς ὁ Διοτρεφῆς *παρ' οὐδενὸς ἐμποδίζόμενος*, μειλίχιος, ἀκλόνητος στὴν ἐφαρμογὴ τῶν νόμων, ἀμέσως καὶ τὴν πιὸ μεγάλη αἰτία ἔριδος μὲ ἀγαθότητα, ἐμπειρία καὶ γνώση καταπραῖνει. Ἔνεκα ὧν αὐτῶν βασιλιάδες μυαλωμένοι θεωροῦνται ἐκεῖνοι ποὺ κατορθώνουν, ὅταν μὲ οἰονδήποτε τρόπο βλάπτονται οἱ λαοί, εἴτε μὲ λόγους εἴτε μὲ ἔργα, νὰ ἐπιστρέφουν τὰ κακὰ στὸν πράξαντα, ἀμέσως δὲ νὰ λέγουν ἥπια, κατευναστικά λόγια καὶ συμβουλές».

Παρ' ὅλον ὅμως ποὺ ὁ τρόπος ἐπιλογῆς καὶ ἐκπαιδεύσεως τῶν ἀρίστων στὸν Διὸς - λόγον εἶχε ἀνατεθεῖ σὲ μιὰ καθαρὰ νοητικὴ ἀρχή, ὁ κορυφαῖος βασιλεὺς ἔπρεπε συνεχῶς νὰ ἀνησχεῖ γιὰ τὴ ζωὴ καὶ τὸ μέλλον τῶν ἀνθρώπων. Ὁ Ἡσίοδος γράφει (*Ἔργ. Ἡμ.*, στίχ. 252-255): «Τριάνα χιλιάδες ἦταν ἐπὶ τῆς γῆς ποὺ τοὺς ἀνθρώπους ὅλους τρέφει, οἱ ὑπὸ τοῦ Διὸς ταγμένοι ἀθάνατοι φύλακες τῶν θνητῶν ἀνθρώπων. Αὐτοὶ τοὺς περιφρουροῦν, ὥστε νὰ ἐφαρμόζεται τὸ ὀρθό, δηλαδὴ τὸ δίκαιον τὸ προερχόμενο ἀπ' τὶς συνήθειες τῶν λαῶν, καὶ ν' ἀποφεύγονται τὸ βίαια καὶ ἀπάνθρωπα ἔργα (*οἱ ῥα φυλάσσουσιν τε δίκαια καὶ σχέτλια ἔργα*). Ἀπὸ δὲ ὀρθρου βαθῆως, ἀόρατοι μὲς τὴν πρωϊνὴ ὁμίχλῃ κινοῦνται (αὐτοὶ οἱ φύλακες) πρὸς πᾶσαν κατεύθυνσιν, περιφερόμενοι σ' ὅλη τὴ γῆ». Σὲ κανέναν ἡγέτῃ ὁ Δίας δὲν ἀναγνώριζε τὸ δικαίωμα νὰ τηρεῖ ἀδικὴ στάση καὶ νὰ μεταχειρίζεται τοὺς ἀνθρώπους σὲ ἔργα ἀπάνθρωπα καὶ ἰδιαίτερα σὲ πόλεμο.

Διέγραψα, νομίζω, τὴν πορεία τῶν ἀνθρώπων τοῦ ἑλληνικοῦ χώρου ἀπὸ τοὺς κτηνοτροφικοὺς οἰκισμοὺς (*«διὰ τὴν συγγένειαν»*) μέχρι τὴν πόλιν ἄκρην τῶν πρὸ τοῦ Δευκαλίωνος χρόνων, ποὺ ὁ Ἡσίοδος ὀνομάζει ἡρωϊκοὺς καὶ ποὺ ἡ περιγραφή του τοῦ τρόπου τῆς ἐπιλογῆς τῶν ἡγετῶν διαφέρει κατὰ τὴν οὐσία ἀπὸ τὴν περιγραφή τοῦ Ἀριστοτέλους, τὴν ὁποία ἀνέφερα προηγουμένως. Ὁ Ἀριστοτέλης δὲν μπορεῖ βέβαια νὰ διαστέλλει χρονικὰ τὶς δύο αὐτὲς περιόδους: «*Τὰ δὲ ἐν Ἰλίῳ γέγονεν οὐ νῦν οὐδ' ὁ κατακλυσμὸς γέγονεν νῦν*», γράφει στὰ «*Φυσικὰ*» (Δ 222α 23). Ἡ δική μου θέση ἐν προκειμένῳ εἶναι, ὅτι ἡ *Θεογονία* (*Δαυλός*, τευχ. 25/84) εἶναι ἔργο προγενέστερο τοῦ Δευκαλίωνος, τοῦ ὁποίου ἀγνοεῖ τὴν ὑπαρξήν. Στὸ Ἰλιον ὅμως, στὰ γνωστὰ Τρωϊκὰ, λαμβάνουν μέρος βασιλεῖς ἀπόγονοι τοῦ Δευκαλίωνος (*Δευκαλίδαι*). Ἄς προχωρήσουμε τώρα σ' αὐτὴ τὴν περίοδο.

8. Ἡ ὁμηρικὴ πολιτεία λειτουργοῦσε μὲ ἀνωτάτη μὲν ἀρχὴ τὸν κληρονομικὸ βασιλέα, ἀλλὰ ποὺ οἱ ἀποφάσεις του μποροῦσαν νὰ ἐπηρεάζονται ἀπὸ τὴν βουλὴ «*μεγαθύμων γερόντων*» (*Ίλ.*, Β 53), κατάλοιπο πιθανῶς τῶν ἀρχηγῶν πατριᾶς, καὶ μὲ ἓνα ἀκόμη γνώρισμα, ὅτι κατ' αὐτὴ τὴν περίοδο ὁ λαός, ἡ κοινὴ γνώμη, προαναγγέλλει τὴν ἐν σπαργάνοις ἀκόμη δημοκρατία (*Ὁδύσ.*, Β 235-241). Αὐτὸ τὸ τρισυπόστατο σχῆμα, βασιλεὺς - μεγάθυμοι γέροντες - λαός, βλέπουμε ὅτι συνεχίζει νὰ λειτουργεῖ καὶ κατὰ τὴ διάρκεια τῶν πολέμων. Ἐδῶ, θὰ ἔλεγα, τὸ ρόλο τῶν «μεγαθύμων γερόντων»

τὸν ἔχουν τώρα οἱ «σκηπτούχοι βασιλῆες» ('Ιλ., Β 86) καὶ τὸ ρόλο τοῦ λαοῦ, τῶν μαχητῶν, τὰ πλήθη ('Ιλ., Β-95-96). Αὐτὴ τὴν ὑποβάθμιση τοῦ ρόλου τοῦ κορυφαίου βασιλέως, ποὺ ὁ Δίας τοῦ ἔδωσε σκηπτρο καὶ νόμους γιὰ νὰ κυβερνᾷ, ὁ Ὅμηρος τὴν καυτηριάζει βάζοντας στὸ στόμα τοῦ Ὀδυσσεῦς τοῦτα τὰ λόγια: «Οὐκ ἀγαθὸν πολυκοιρανίη· εἰς κοίρανος ἔστω, εἰς βασιλεύς, ὃ ἔδωκε Κρόνου πάϊς...» ('Ιλ. Β 204-205).

Ἀντιπαραθέτω σ' ἓνα παράδειγμα τὴν τεράστια διαφορὰ μεταξύ τῶν πράγματι ἡρωϊκῶν χρόνων καὶ τῆς ἐποχῆς τῶν Τρωϊκῶν, ποὺ οἱ ἀξίες τῆς ἐννοίας *ἥρωας* ἔχουν πολὺ λίγο ἐπιβιώσει. Τὸ ὑπόδειγμα ἄνθρωπος - ἀρετὴ - εὐτυχία ἀποτελοῦσε ἓνα ὁλοκληρωμένο πρόσωπο, τοῦ ἥρωος, ὅπως ὁ Ἡσίοδος μᾶς λέγει:

«Ζεὺς Κρονίδης ποίησε δικαιοτέρον καὶ ἀρειον

ἀνδρῶν ἡρώων θεῖον γένος οἱ καλέονται ἡμίθεοι».

Ἔχω δώσει τὴν σημασίαν τῶν ἐννοιῶν *δικαιοτέρον* καὶ *ἀρειον* (Δαυλός, 35/84). Σ' αὐτὴ τὴν περίοδο ἀνήκει καὶ ὁ Ἡρακλῆς (Ἡσίοδος, «Ἀσπίς»). Ἡ διασωθεῖσα παράδοση θέλει νὰ διεκδικοῦν τὸν τίτλο τοῦ πρώτου, τοῦ κορυφαίου μεταξύ ἴσων, δύο οἰκογένειες: τοῦ Σθένελου ἀπὸ τὸ γένος τοῦ Περσέως καὶ τοῦ Ἀμφιτρύωνος, ποὺ εἶχε πάρει γυναῖκα τὴν Ἀλκμήνη, τὴν κόρη τοῦ βασιλιᾶ τῶν Μυκηνῶν Ἡλεκτρίωνα. Οἱ οἰκογένειες ἰσοσηφοῦν καὶ δίνεται ἡ λύση ἀπὸ τὸ μεγάλο διοικητικὸ κέντρο (θὰ μιλήσουμε ἀργότερα γι' αὐτό): «Πυθοὶ ἐν ἡγαθέῃ γυάλοις ὑπο Παρνησοῖο», τὸ εὐρισκόμενον στὴν Πυθῶ ἐπὶ τῆς κοίτης χώρας κάτω τοῦ Παρνασοῦ (Θεογ., στίχ. 499): Νὰ ἐκλεγεί ὡς κορυφαῖος, αὐτὸς ποὺ θὰ γεννηθεῖ καὶ πρῶτος. Ἔτσι ὁ «ἀλιτήμενος Εὐρύσθευς», ὁ ἑπταμηνίτης, ἔτυχε νὰ γένῃ ἐκτὸς ἀπὸ βασιλιάς τοῦ Ἀργεῶς καὶ ὁ πρῶτος μεταξύ ἴσων, σύμφωνα μὲ τις διαδικασίες τῶν νέων θεσμῶν ποὺ ἔθεσε ὁ μέγας Δίας.

Καὶ τὸ μέλλον ὅμως τοῦ Ἡρακλῆ ἔχει ἀφετηρία τοὺς Δελφούς. Δυὸ μεγάλοι σοφοὶ διδάσκαλοι, ὁ νομοθέτης Ραδάμανθυς καὶ ὁ Λῖνος, ἀναλαμβάνουν νὰ τοῦ ἀποκαλύψουν τοὺς νόμους καὶ τὰ αἰτία τῆς ἁρμονίας στὴ φύση, ποὺ πρέπει νὰ ἐκφραστοῦν καὶ στὰ ἀνθρώπεια. Δὲν εἶναι βέβαια τοῦ παρόντος νὰ μιλήσουμε καὶ γιὰ τὸν Ἡρακλῆ. Ἡ ἀναφορά μου σ' αὐτὸν σκοπὸ ἔχει νὰ δείξει τὴν διαφορὰ μεταξύ δύο περιόδων, ποὺ μεταξύ αὐτῶν μεσολαβεῖ ὁ κατακλυσμὸς τοῦ Δευκαλίωνος (Δαυλός, τεύχ. 25). Ὁ Ἡρακλῆς, ὅπως ὁ Ὅμηρος λέγει, ἐκτελεῖ ἕκτοτε τίς διαταγὰς τοῦ Εὐρύσθεα: «ὃς Εὐρύσθης ἀνακτος ἀγγελίης οἶχνεσκε βίῃ Ἡρακλείῃ» ('Ιλ., Ο638-640). Ὁ Ἡρακλῆς εἶναι ἡ δύναμη (πνευματικὴ καὶ ψυχικὴ), ποὺ χρησιμοποιοῖ ὁ Εὐρύσθεας, γιὰ νὰ ἐπιφέρει τὴν τάξη ὅπου αὐτὴ κλονίζεται. Παρατηροῦμε, δηλαδή, ὅτι ὁ κορυφαῖος βασιλεὺς διαθέτει ὀργάνωση ἰσχυρὴ, γιὰ νὰ ἐπεμβαίνει καὶ νὰ βοηθεῖ τίς ὑποανάπτυκτες περιοχὰς ἢ γιὰ νὰ συντρίβει τίς διαθέσεις τῶν βασιλέων ποὺ ἡ στάση τους ὁδηγοῦσε στὴν τυραννία καὶ τὸν ἐξουσιασμό. Τὸ ἔργο αὐτὸ διασώθηκε μὲ τὸν γενικὸ τίτλο «Ἀθλοὶ Ἡρακλέους»· καὶ ἐξ αὐτῆς τῆς αἰτίας οἱ λαοὶ ἀπέδωσαν στὸ πρόσωπο τοῦ Ἡρακλῆ καὶ οὐκ στὸν θεσμὸ (πρᾶγμα πολὺ φυσικὸ, διότι οἱ θεσμοὶ ἐξαρτῶνται κατὰ μεγάλο μέρος ἀπὸ τὸ πρόσωπο ποὺ τοὺς ἐφαρμόζει) ιδιότητες ὅπως «εὐεργέτης τῆς ἀνθρωπότητος», «ἐπανορθωτὴς τῶν ἀδικιών», «μεγάλος κριτής», «ἡ δύναμη ποὺ ὑπηρετῆσε τὸ δίκαιο», «ὁ ἄμισθος ἐργάτης» κ.ἄ. (Πλίνιος, Μάξιμος Τύριος κ.ἄ.).

Πρόλογος βέβαια τῆς ἡρωϊκῆς περιόδου ὑπῆρξε ἡ ἐποχὴ τοῦ Διός, κατὰ τὴν ὁποία ἐτέθησαν οἱ βάσεις τοῦ νέου πολιτικοῦ γίνεσθαι:

• «οὐδὲ θεμιστέων λήθεται, ἀλλὰ δίκαια καὶ ἥπια δῆνεα οἶδεν» [= δὲ ξεχνάει ὅτι ἐκπροσωπεῖ τὸ Νόμο, γι' αὐτὸ οἱ ἀποφάσεις του εἶναι δίκαιες καὶ κατευναστικές (Θεογ. στίχ. 236)].

• «οἱ ῥα φυλάσσουνσιν τε δίκας καὶ σχέτλια ἔργα» [= αὐτοὶ περιφρουροῦν τοὺς ἀνθρώπους, ὥστε νὰ ἐφαρμόζεται τὸ δίκαιο καὶ ν' ἀποφεύγονται τὰ βίαια καὶ ἀπάνθρωπα ἔργα στὴν ἀνθρώπινη ζωὴ ('Εργ. Ἡμερ., στίχ. 254)].

• «Εἰρήνην δ' ἀνὰ γῆν κουροτρόφον, οὐδὲ ποτ' αὐτοῖς ἀργαλέον πόλεμον τεκμαίρεται εὐρύοπα Ζεὺς» [= τὴν τρέφουσα τοὺς νέους εἰρήνην σ' ὁλόκληρη τῇ Γῇ καὶ ποτὲ τὸν σκληρὸ καὶ ἀφόρητο πόλεμο θεωρεῖ ὡς λύση τῶν ἀνθρώπινων προβλημάτων ὁ Παντεπόπτης Δίας ('Εργ. Ἡμ., στίχ. 228-229)].

9. Αὐτὸ τὸ πολιτικὸ γίνεσθαι κορυφωνόταν στὴν ιδέα τῆς *Οἰκουμεινικότητος* σὰν ἀναγκαίας βάσης γιὰ τὴν ὀρθὴ ἀντιμετώπιση τῆς ζωῆς στὸν πλανήτη μας. Ἡ σημασία

τῆς Οἰκουμενικότητος συλλαμβανομένης ἀπὸ τοὺς κατὰ φύσιν προπορευομένους, τοὺς «κρέσσονας», ἀπέρριπτε τὴν βία καὶ τὸν ἀργαλέο πόλεμο, ποὺ δι' αὐτῶν ἀνατρέπεται ἡ κατὰ φύσιν τάξις καὶ ἡ ἐξουσία περιέρχεται στὴν τυραννία ἐνὸς ἀνθρώπου ἢ ἐνὸς λαοῦ. Ἡ διαφορὰ ἐπομένως τοῦ πολέμου αὐτοῦ μὲ τὸν «πόλεμον» τοῦ Ἡράκλει-του εἶναι ἀγεφύρωτη! Γι' αὐτὴ τὴν περίοδο, ποὺ θεωρῶ ὅτι προηγείται καὶ ἀπὸ τὸν κατακλυσμὸ (Δευκαλίων), γιὰ νὰ τονίσω τὴν μεγάλη διαφορὰ τῆς ἀπὸ τὰ Τρωϊκὰ ποὺ περιγράφει ὁ Ὅμηρος, θὰ φέρω ἓνα παράδειγμα: Τὸ σχῆμα Ἡρακλῆς - Εὐρυσθεύς. Θὰ ἦταν ἴσως ἀρκετὸ νὰ τονισθεῖ αὐτὴ ἡ διαφορὰ καὶ μόνον ἐκ τοῦ πολέμου. "Ενας ὁλόκληρος λαός, οἱ Τρῶες, ὀφείλουν νὰ πληρώσουν τὶς συνέπειες τῶν ἐρωτικῶν περιπετειῶν τοῦ Πάρη. Ὁ Ἡρόδοτος (Α4) λέγει, ὅτι μορφωμένοι Πέρσες τὸν διαβεβαίωσαν ὅτι στὰ χρόνια τῶν Τρωϊκῶν καμμιά ἀρπαγὴ γυναικάς δὲν θὰ μπορούσε νὰ θεωρηθεῖ λογικὴ αἰτία πολέμου. Δὲν ἦταν ἐπομένως αἰτία πολέμου ἡ Ἑλένη καὶ δὲν μπορούμε νὰ ἀποδείξουμε κάποια ἄλλη αἰτία: εἶναι πάντως ἀρκετὸ νὰ τονισθεῖ ὅτι τὰ Τρωϊκὰ ἀντιβαίνουν στὸ Διὸς - πνεῦμα.

Ἀλλὰ δὲν θὰ σταματήσω ἐδῶ, θὰ τονίσω τὸν πλήρη ἐξευτελισμὸ τοῦ Ἀγαμέμνονος διὰ τῆς ἀποχῆς τοῦ Ἀχιλλέως ἀπὸ τὰ πολεμικά. "Ετσι ἀντὶ τιμωρίας, δῶρα (Ἰλ., Ι-149-154). Καὶ ἀντὶ ἔστω ἀποδογῇ τῶν προτάσεών του ποὺ διαβιβάστηκαν μέσω τῶν ἐκλεκτῶν Ἀχαιῶν (Φοῖνιξ - Αἴας - Ὀδυσσεύς κλπ.) ὁ χλευασμός: «μὴ μὲν πειράτῳ εὐ εἰδότος» [Ἰλ., Ι-345].

ΛΕΥΤΕΡΗΣ ΜΑΡΜΑΤΣΟΥΡΗΣ

Πρόβλημα διατροφῆς

Στὸ ἀστρικό σύστημα
τῶν κυριάρχων ὄντων
πρόβλημα διατροφῆς.

Παρὰ τὴν ποσοτικὴ
αὐξήση τῶν ἀγγελῶν
στὸ πνευματοτροφεῖο τοῦ ἀστερισμοῦ,
τὸν Πλανήτη Τρία,
ἡ παραγωγή τοῦ ἀπαραίτητου,
γιὰ τὴν ὑπαρξὴ τῶν ὄντων,
πνεύματος
πτωχή,
ἀτροφική,
ἀνεπαρκής,
ἀνούσια.

Τὸ Συμβούλιο
στὴν αὐτοκριτικὴ του
δικαιολογεῖ παλιές του ἐνέργειες
ποὺ περιόρισαν

τὴν ποιοτικὴ ἀνάπτυξη.

Εἶχε τότε κινδυνεύσει
ἡ κυριαρχία στὸν πλανήτη
— καὶ κατ' ἐπέκτασιν στὸ ἀστρικό σύστημα —
ὅταν οἱ ἀπόγονοι τοῦ Δευκαλίωνα
προχώρησαν σὲ ἀπαγορευμένους
τομεῖς καλλιέργειας.

Τὰ ληφθέντα μέτρα,
ἡ δημιουργία δογμάτων κι ἡ μαζοποίηση
— γιὰ τὴν ἀντιμετώπιση τῆς καταστάσεως —
εἶχαν συνέπεια τὴν παραγωγή
θλιμμένων ἢ χαλκοπρόσωπων δογματικῶν,
συμφεροντολόγων ἡγετίσκων ἐξουσιαστῶν
καὶ χαζοχαρούμενων - κρετίνων ὁπαδῶν.

Στὸ ἀστρικό σύστημα
τῶν κυριάρχων ὄντων
πρόβλημα δια(σ)τροφῆς.

ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ ΚΟΝΤΟΣ*

Ἡ ἄμεση ἑλληνικὴ δημοκρατία

Ἄν θέλαμε νὰ βροῦμε μία καὶ μόνο λέξη, ποὺ νὰ μπορεῖ νὰ ἐκφράσει τὴν ἑλληνικότητα, νομίζω πὼς ὁ ὅρος «*Δημοκρατία*» θὰ ἐκπλήρωνε τέλεια τὸ ρόλο αὐτό· γιατί ἡ λέξη αὕτη —σύμφωνα τουλάχιστο μὲ τις «προδιαγραφές», μὲ τις ὁποῖες τὴν προσδιόρισαν αὐτοὶ ποὺ τὴν ἐφεύραν—, περιλαμβάνει ἄλλες βασικὲς ἐννοιες, ποὺ τις ἀποδίδουμε συνήθως στὴν ἑλληνικότητα: α) τὴν ἔλλειψη μισαλλοδοξίας, β) τὴν ἀπουσία ἐπισήμων δογμάτων (πολιτικῶν, φιλοσοφικῶν, θρησκευτικῶν), στὰ ὁποῖα νὰ εἶναι ὑποχρεωμένοι νὰ πιστεύουν λίγο-πολύ ὅλοι, γ) τὴν ἐλευθερία τῆς σκέψης, δ) τὴν πεποίθηση ὅτι κάθε ἐλεύθερος πολίτης εἶναι μιὰ αὐταξία καί, κατὰ συνέπεια, ε) τὴν ἀνάπτυξη τοῦ ατόμου.

Ἑλληνικότητα, λοιπόν, εἶναι Δημοκρατία καὶ Δημοκρατία εἶναι ἑλληνικότητα. Τὸ πέρασμα ὅμως τοῦ χρόνου, οἱ πολυάριθμες περιπέτειες τῆς ἀνθρωπότητας, τὰ ποικίλα πολιτικο-φιλοσοφικά κινήματα καὶ θεωρίες, ἡ κατάχρηση τοῦ ὅρου ἔχουν ἀπομακρύνει τὴν πολιτειακὴ σκέψη ἀπὸ τὴν ἀρχικὴ του σημασία, γι' αὐτὸ σκοπὸς τοῦ ἄρθρου αὐτοῦ εἶναι μιὰ προσπάθεια νὰ θυμίσει α) τί ἀκριβῶς εἶναι ἡ Δημοκρατία, β) ὅτι αὐτὸ ποὺ σήμερα ὀνομάζουμε Δημοκρατία δὲν εἶναι παρὰ μία κάπως ἐξελιγμένη μορφή Ὀλιγαρχίας, δ) ὅτι οἱ Ἕλληνες παρήγαγαν πολιτισμὸ ἀθάνατο μὲ θεμέλιο τὴ Δημοκρατία καὶ ε) ὅτι, ἐπομένως, ἡ μόνη ἴσως διέξοδος ἀπὸ τὸ πολιτικὸ καὶ πολιτιστικὸ ἀδιέξοδο τῆς σημερινῆς ἐποχῆς δὲν εἶναι παρὰ ἡ Δημοκρατία, «τὸ δημοκρατικῶς ζῆν», δηλαδὴ «τὸ ἑλληνικῶς ζῆν», γιατί αὐτὸ καὶ μόνο συνεπάγεται «τὸ εὖ ζῆν».

Σύμφωνα μὲ τις ἀρχαῖες ἑλληνικὲς πολιτειακὲς θεωρίες, ὅπως μᾶς τις ἔχει ἀφήσει λίγο-πολύ κωδικοποιημένους ὁ Ἀριστοτέλης στὰ «*Πολιτικά*» του καὶ ὁ Ἡρόδοτος στὶς «*Ἱστορίες*» του⁽¹⁾, τὰ πολιτεύματα εἶναι τρία: ἡ Μοναρχία, ἡ Ὀλιγαρχία καὶ ἡ Δημοκρατία. Κατὰ τὸν Ἀριστοτέλη ἰδιαίτερα τὰ τρία αὐτὰ πολιτεύματα προέρχονται ἀπὸ τις «*παρεκβάσεις*»⁽²⁾ τριῶν ἄλλων

πολιτευμάτων ἀντίστοιχα: τῆς Βασιλείας, τῆς Ἀριστοκρατίας καὶ τῆς Πολιτείας.

Στὴ Βασιλεία, κατὰ τις προσωπικὲς πιά ἀπόψεις τοῦ Ἀριστοτέλη, οἱ πολῖτες ἀναγνωρίζουν ἕναν ἄνθρωπο ἱκανὸ καὶ ἐνάρετο καὶ συγκατατίθενται νὰ τοῦ ἀναθέσουν νὰ τοὺς κυβερνάει. Στὴν Ἀριστοκρατία ἡ διακυβέρνηση ἔχει ἀνατεθεῖ στοὺς καλύτερους, τοὺς «*ἀρίστους*» πολῖτες. Στὴν Πολιτεία ὅλοι οἱ πολῖτες συμμετέχουν στὴν ἐξουσία. Στὴ Μοναρχία, παρέκβαση τῆς Βασιλείας, ὁ ἄρχοντας οἰκαιοποιεῖται, τὴν ἐξουσία ποὺ τοῦ ἔχει ἐκχωρηθεῖ, καὶ ἐπιβάλλει μὲ τρόπο βίαιο τὴ θέλησή του στοὺς ἄλλους πολῖτες. Στὴν Ὀλιγαρχία, τὴν παρέκβαση τῆς Ἀριστοκρατίας, οἱ λίγοι οἰκαιοποιούνται τὴν ἐξουσία καὶ ἐπιβάλλουν τὴ θέλησή τους στοὺς ἄλλους πολῖτες. Στὴ Δημοκρατία, τὴν παρέκβαση τῆς Πολιτείας, ὁ ἄνθρωπος, τὸ φτωχότερο δηλαδὴ καὶ συντριπτικὰ πολυπληθέστερο τμῆμα τῶν πολιτῶν, ἐπιβάλλει συνήθως μὲ ψηφίσματα τὴ θέλησή του στοὺς ἄλλους πολῖτες, δηλαδὴ τοὺς πλουσιότερους.

Τὰ ὅρια ἀνάμεσα στὰ «καλὰ» πολιτεύματα καὶ τις ἀντίστοιχες παρεκβάσεις τους δὲν εἶναι σαφῆ καὶ εἶναι φανερό πὼς ἡ ὅλη αὕτη ὑπόθεση, δηλαδὴ καλὸ πολίτευμα - παρέκβαση, δὲν εἶναι παρὰ θεωρητικὴ σύλληψη τοῦ Σταγειρίτη. Ὁ Ἡρόδοτος ὀνοματίζει μονάχα: Μοναρχία, Ὀλιγαρχία, Δημοκρατία. Τὰ ὅρια ἀνάμεσα στὴν Πολιτεία καὶ τὴ Δημοκρατία εἶναι ἀκόμα πιὸ ἀσαφῆ, ἂν λάβουμε ὑπ' ὄψη μας ὅτι τὴ νομοθετικὴ καὶ τὴ δικαστικὴ λειτουργία τῆς ἐξουσίας τις δίνει ἡ Πολιτεία τοῦ Σόλωνα (δηλαδὴ τὸ πολίτευμα, ποὺ ἐγκατέστησε τὸ 594 π.Χ. ὁ Ἀθηναῖος σοφὸς στὴν Ἀθήνα⁽³⁾, ἡ μόνη γνωστὴ Πολιτεία) σ' ὅλους τοὺς πολῖτες. Κι ἐπειδὴ οἱ δικαστὲς ἦταν κληρωτοί, ἐπενέβαιναν οἱ νόμοι τῶν πιθανοτήτων καὶ τὸ δικαστικὸ σῶμα ἀπαρτίζονταν κυρίως ἀπὸ τοὺς *θῆτες* καὶ τοὺς φτωχότερους *zeugytes*⁽⁴⁾, μιὰ καὶ οἱ τάξεις αὐτὲς ἦταν πολυανθρωπότερες.

Ἡ Πολιτεία ποὺ εἰσήγαγε ὁ Σόλωνας διέφερε ἀπὸ τὴ Δημοκρατία τῶν χρόνων

* Ὁ κ. Ἀλέξανδρος Κόντος εἶναι φιλόλογος καὶ νομικός, πρώην καθηγητὴς τοῦ Γαλλ. Πανεπιστημίου τοῦ Ἀλγερίου.

τοῦ Ἀριστοτέλη στὸ γεγονός ὅτι οἱ θῆτες στὴν πρώτη ἔπαιρναν μέρος μόνο στὴ νομοθετικὴ καὶ τὴ δικαστικὴ λειτουργία⁽⁵⁾, ἐνῶ στὴ δευτέρῃ ἔπαιρναν μέρος καὶ στὴ διοικητικὴ - ἐκτελεστικὴ⁽⁶⁾. Ἔτσι, μποροῦμε νὰ ποῦμε, ὅτι ὁ ὅρος «Πολιτεία» εἶναι σχεδὸν συνώνυμος μὲ τὸν ὅρο «Δημοκρατία» καὶ «πολιτικός» σημαίνει «δημοκρατικός», ὅπως φαίνεται ἀπὸ τὸ χαρακτηρισμὸ τῆς συμπεριφορᾶς τοῦ Πεισίστρατου σὰν «πολιτικῆς»⁽⁷⁾.

Τρία λοιπὸν εἶναι στὴν οὐσία τὰ εἶδη τῶν πολιτευμάτων κατὰ τοὺς ἀρχαίους Ἕλληνες: ἡ Μοναρχία, ἡ Ὀλιγαρχία καὶ ἡ Δημοκρατία⁽⁸⁾. Θὰ κάνουμε μιὰ σύντομη σύγκριση τῶν τριῶν αὐτῶν πολιτευμάτων, προσπαθώντας νὰ ἀποδείξουμε ὅτι ἡ πολιτικὴ σκέψη ἔφτασε στὸν ἐλληνικὸ χώρο στὸ ἀπὸγεῖό της μὲ τὴν ἀνακάλυψη τῆς Δημοκρατίας καὶ δημιουργήσε, ἡ ἐλληνικὴ πιά πολιτικὴ σκέψη, μὲ βάση αὐτὸ τὸ πολίτευμα τὸν ἀρχαῖο ἐλληνικὸ πολιτισμό, ὁ ὁποῖος χωρὶς ἐπίσημα δόγματα καὶ μισαλλοδοξία ἀλλὰ μὲ διανοητικὴ προσπάθεια ἐλευθέρη, ἀνοικτὴ πρὸς κάθε κατεύθυνση, ἐρευνητικὴ, μὲ ἐξύψωση τοῦ ἀτόμου — καὶ αὐτὰ ὅλα συνοψίζουν τὴν ἐλληνικότητα — ἐπηρέασε καὶ ἐπηρεάζει ὅσο κανένας ἄλλος πολιτισμὸς τὴν κάθε ἐποχὴ, συνδέοντας κατ' αὐτὸ τὸν τρόπο τὴν ἐλληνικότητα μὲ τὴν αἰωνιότητα, ἂν βέβαια εἶναι αἰώνια ἡ ζωὴ τῆς ἀνθρωπότητας. Τὸ πολίτευμα αὐτό, ἡ Δημοκρατία, δὲν ξαναφάνηκε στὸν κόσμο ἀπὸ τότε παρὰ τὴν κατάχρηση τοῦ ὀνόματός της. Καὶ ὅσα πολιτεύματα ὑπῆρξαν ἢ ὑπάρχουν στὴν Ὑδρόγειο δὲν εἶναι παρὰ Μοναρχίες ἢ συχνότερα Ὀλιγαρχίες.

Ἡ Μοναρχία καὶ ἡ Δημοκρατία κρατοῦν τὰ δύο ἄκρα τοῦ ἄξονα τῶν πολιτευμάτων: καὶ γι' αὐτὸ οἱ παραλλαγές τους εἶναι πολὺ λίγες. Ἡ Ὀλιγαρχία ὅμως σὰν ἐνδιάμεση κατάσταση ἔχει πολλὰ παραλλαγές, ἀπὸ τις ὁποῖες ἄλλες εἶναι πιὸ κοντὰ στὴ Μοναρχία καὶ ἄλλες πλησιάζουν τὴ

Δημοκρατία. Ἔτσι ἐνῶ οἱ Μοναρχίες εἶναι λίγες καὶ Δημοκρατία δὲν ὑπάρχει, οἱ Ὀλιγαρχίες εἶναι ἀπὸ πολλές καὶ ποικιλῶντες. Ἄν ἀφαιρέσουμε ὀρισμένες ἀραβικὲς Μοναρχίες, ποὺ κι αὐτὲς γιὰ λόγους καθαρὰ πρακτικῶν τείνουν πρὸς τὴ Ὀλιγαρχία, ὅλα τὰ ἄλλα παλιότερα καὶ σύγχρονα πολιτεύματα, ἀπὸ τὴ δικτατορία τῆς Χιλῆς μέχρι τις λαϊκὲς καὶ σοσιαλιστικὲς λεγόμενες δημοκρατίες τῶν μαρξιστικῶν καὶ μαρξιζόντων κρατῶν ἢ τις κοινοβουλευτικὲς δημοκρατίες τῆς Δύσης, εἶναι πολιτεύματα ὀλιγαρχικά, γιατί ἔχουν, ὅπως θὰ δοῦμε, τις βασικὲς «προδιαγραφές» τῆς Ὀλιγαρχίας· καὶ ἓνα πολίτευμα βέβαια δὲν θὰ τὸ κρίνουμε ἀπὸ τὴν ὀνομασία ποὺ δίνει τὸ ἴδιο στὸν ἑαυτὸ του ἀλλὰ ἀπὸ τις προδιαγραφές ποὺ τὸ προσδιορίζουν, τὰ χαρακτηριστικὰ ποὺ τὸ χαρακτηρίζουν. Καὶ διαφέρουν φυσικὰ μεταξύ τους, κι ἄλλα εἶναι πιὸ κοντὰ στὴ Μοναρχία κι ἄλλα πλησιάζουν τὴ Δημοκρατία ἔχοντας στοιχεῖα ἄλλοτε μοναρχικῆς καθαρὰ προέλευσης ἢ δημοκρατικῆς ἐμπνευσης. Ἔτσι, γιὰ παράδειγμα, τὸ ἐλβετικὸ πολίτευμα, γιὰ λόγους ποὺ θὰ τοὺς ἐξηγήσουμε πάρα κάτω, βρίσκεται ἀπὸ ὅλα τὰ σύγχρονα καθεστῶτα στὸ πιὸ προχωρημένο πρὸς τὴ Δημοκρατία, ὀλιγαρχικὸ ὅμως παρ' ὅλα αὐτὰ, στάδιο.

Θὰ ἀναφέρουμε σὲ γενικὲς γραμμὲς τις προδιαγραφές ποὺ θεσπίζει καθένα ἀπὸ αὐτὰ τὰ τρία βασικὰ πολιτεύματα (Μοναρχία, Ὀλιγαρχία, Δημοκρατία) γιὰ α') τὴν ἄσκηση τῆς ἀρμοδιότητος τῶν ἀρμοδιοτήτων, β') τὸν τρόπο ἀνάδειξης τῶν ἀρχόντων, γ') τὴ διάρκεια τῆς θητείας, δ') τὴ σημασία ποὺ δίνει στὸν ἄνθρωπο σὰ σύνολο καὶ σὰν ἄτομο, ε') τὴ θεωρία ποὺ ἔχει γιὰ τὸ κράτος, στ') τὸ φορολογικὸ σύστημα, ζ') τὸ στρατό, η') τὴν παιδεία, θ') τὴν πολεοδομία, ι') τὸν ἀθλητισμό, ια') τὴν ἀλλοτρίωση καὶ τὴν ἀντικοινωνικότητα. Ἔτσι καθένας θὰ μπορεῖ νὰ κρίνει καὶ νὰ κατατάσσει κάθε γνωστὸ του πολίτευμα στὴ σωστὴ κατηγορία καὶ θὰ καταλάβει γιατί ἡ ἐλληνικότητα καὶ ἡ Δημοκρατία εἶναι ἐννοίες συνυφασμένες.

α') Ἡ ἀρμοδιότητα τῶν ἀρμοδιοτήτων

Ἡ ἀρμοδιότητα τῶν ἀρμοδιοτήτων, ἡ κυριαρχία ὅπως πιὸ ἀπλὰ καὶ πιὸ συνηθισμένα λέγεται, δηλαδὴ ἡ ιδιότητα νὰ εἶναι

κάτι ἢ κάποιος πηγὴ τῆς ἐξουσίας, ἀνήκει α) στὸ μονάρχη γιὰ τὴ Μοναρχία, β) σὲ λίγους γιὰ τὴν Ὀλιγαρχία καὶ γ) σ' ὅλους

τους ελεύθερους πολίτες για τη Δημοκρατία.

Στη Μοναρχία ο μονάρχης θεωρείται ότι είναι γόνος του Θεού ή έντολοδόχος του Θεού ή ισαπόστολος, όπως ήταν στο Βυζάντιο. Οι τρεις λειτουργίες ή ασκούνται άμεσα από αυτόν ή από τους διορισμένους αντιπροσώπους του. Κι έπειτα στη Μοναρχία ή εξουσία δέ χωρίζεται στις τρεις γνωστές λειτουργίες (νομοθετική, δικαστική, εκτελεστική) ή τριπλή διάκριση της εξουσίας είναι έπίτευγμα της Δημοκρατίας, και καταχρηστικά μιλάμε γι' αυτήν όταν αναλύουμε άλλα πολιτεύματα.

Στην Όλιγαρχία ή εξουσία ασκείται από λίγους, οι οποίοι έπαγγελματικά ή ήμιεπαγγελματικά καταλαμβάνουν τὰ αξιώματα. Στις σημερινές Όλιγαρχίες — ιδιαίτερα σ' αυτές πού στο Δυτικό Κόσμο καλούνται δημοκρατίες κοινοβουλευτικές, αντιπροσωπευτικές ή έμμεσες και πού οι μαρξιστές θεωρητικοί ονομάζουν άστικές — υπάρχει μια ύποτυπώδης τριπλή διάκριση της εξουσίας. Και λέω «ύποτυπώδης», όχι μονάχα γιατί με τους λεγόμενους νόμους πλαίσια και τις διάφορες νομοθετικές εξουσιοδοτήσεις ανατίθενται συχνά νομοθετικές αρμοδιότητες στην διοικητικό-εκτελεστική λειτουργία, αλλά και γιατί ύπάρχει ήμιεπαγγελματισμός ή έπαγγελματισμός στην άσκηση της εξουσίας. Στη νομοθετική λειτουργία, για παράδειγμα, συμμετέχουν λίγοι, οι ίδιοι ή ελάχιστα ανανεωόμενοι πολίτες· στη δικαστική πάλι λειτουργία ο έπαγγελματισμός είναι κανόνας⁽⁸⁾. Ο έπαγγελματισμός στη δικαστική λειτουργία προϋποθέτει ειδική παιδεία και εξετάσεις πού καθορίζονται από τη διοικητικό-εκτελεστική λειτουργία. Από τη διοικητικό-εκτελεστική λειτουργία ρυθμίζονται οι προαγωγές· έτσι έχουμε έμμεση αλλά προγραμματισμένη επέμβαση της διοικητικό-εκτελεστικής λειτουργίας στη δικαστική⁽⁹⁾.

Οι ίδιοι ή και χειρότεροι τρόποι επέμβασης της εκτελεστικής λειτουργίας στις άλλες δύο ύπάρχουν και στις λεγόμενες σοσιαλιστικές λαϊκές δημοκρατίες του Ανατολικού Συνασπισμού ή του Τρίτου Κόσμου. Έτσι βλέπουμε πώς στα σημερινά καθεστώτα ή εκτελεστική λειτουργία υποσκελίζει τις άλλες δύο και ή τριπλή διάκριση της εξουσίας πέφτει σέ μεγαλύτερη ή μικρότερη ύποβάθμιση και ουσιαστικά κα-

ταργείται, αν και είναι θεμελιώδης προδιαγραφή της Δημοκρατίας. Γι' αυτό τὰ σημερινά καθεστώτα παρά τὰ πομπώδη — πολλές φορές — «δημοκρατικά» τους όνόματα οι άρχαίοι Έλληνες, και ο Άριστοτέλης, θά τὰ κατέτασσαν στις Όλιγαρχίες.

Στη Δημοκρατία ή εξουσία ασκείται από όλους τους ελεύθερους πολίτες. Δεν ύπάρχει έπαγγελματισμός και κάθε πολίτης συμμετέχει — αυτόπροσώπως κι όχι μέσω αντιπροσώπου — σέ καθεμιά από τις τρεις λειτουργίες: στη νομοθετική ισόβια, στην εκτελεστική μία φορά σ' όλη του τη ζωή έστω, ώστε νά δοθεί ή δυνατότητα σ' όλους τους πολίτες νά συμμετάσχουν στη δικαστική όταν ή κλήρωση θά τόν αναδείξει.

Την τριπλή διάκριση της εξουσίας την έφερε ο Σόλωνας στην Άθήνα τὸ 594 π.Χ., όταν έγκατέστησε τὸ είδος εκείνο του πολιτεύματος πού ονομάζονταν «Πολιτεία»⁽¹⁰⁾. Ο Σόλωνας δέν ήταν έφευρέτης αυτού του πολιτεύματος ούτε βέβαια της τριπλής διάκρισης· τὰ βρήκε έτοιμα στην Ίωνία και τὰ μετέφερε από εκεί στην Άττική. Έτσι μπορούμε νά εΐμαστε βέβαιοι πώς στον έλληνικό χώρο⁽¹¹⁾ ή Δημοκρατία εΐτε μ' αυτό τὸ όνομα εΐτε με τὸ όνομα της «Πολιτείας» ήταν γνωστή τουλάχιστο από τὰ μέσα του 7ου αιώνα.

Θά φέρω άλλη μία απόδειξη για την ύπαρξη του δημοκρατικού πολιτεύματος από άρκετά νωρίς στον έλληνικό χώρο. Ύπάρχει ή ρήση πού αποδίδεται στους πυθαγόρειους αν όχι στον ίδιο τὸν Πυθαγόρα: «Κυμάτων από χείρας έχεσθε». Τη ρήση αυτή συνήθως την έρμηνεύουμε: «Νά απέχετε από την πολιτική». Αυτή ή έρμηνεία είναι λανθασμένη, γιατί δέν ήταν δυνατό οι πυθαγόρειοι νά ήσαν κατά της ένασχόλησης με την πολιτική, τη στιγμή πού οι ίδιοι ασχολούνταν με την πολιτική και μάλιστα κυβερνώντας τὸν Κρότωνα· εκτός αν... συμβούλευαν τους άλλους νά μὴν ασχολούνται με την πολιτική, γιά νά έχουν αυτοί τὸ μονοπώλιο! Ή έρμηνεία είναι άλλη: οι κύματοι, τὰ κουκκιά, ύπνοσούν την κλήρωση, πού ήταν ο κύριος τρόπος ανάδειξης τῶν άρχόντων στην Πολιτεία και στη Δημοκρατία. «Κυμάτων από χείρας έχεσθε», λοιπόν, σημαίνει «νά απέχετε από τη Δημοκρατία»· και είναι γνωστό πώς οι πυθαγόρειοι ήσαν όλιγαρχικοί. Οι πυθαγόρειοι έδρασαν πολιτικά τὸν 6ο π.Χ. αιώνα και

φυσικὰ ἀπὸ τότε θὰ πρέπει νὰ χρονολογηθεῖ ἡ παραπάνω ρήση τους καὶ ἡ ὕπαρξη τῆς Δημοκρατίας γιὰ νὰ ἐκφράζονται ἐναντίον της.

Σπέρματα τῆς τριπλῆς διάκρισης τῆς ἐξουσίας, δηλαδὴ τὸ βασικὸ χαρακτηριστικὸ τῆς Δημοκρατίας, βρίσκουμε ἀκόμα καὶ στὸν Ὅμηρο: Στὴν περιγραφή τῆς ἀσπίδας τοῦ Ἀχιλλέα παριστάνεται μιὰ δίκη. Ὁ δικαστὴς εἶναι ἓνας ἀπλὸς ἄνθρωπος, γέρος καὶ πλούσιος μὲ τὴ σοφία τῆς μακρόχρονης ζωῆς του. Δὲν εἶναι κανεὶς ἀξιωματοῦχος, γι' αὐτὸ ἀλλωστε οἱ διάδικοι πληρώνουν οἱ ἴδιοι τὸ ἔργο του. Αὐτὸ δείχνει πῶς ἡ δικαστικὴ λειτουργία ἦδη ἀπὸ τὸν Ὅμηρο ἦταν ἀνεξάρτητη ἀπὸ τὴ διοικητικὴ - ἐκτελεστικὴ καὶ τὴ νομοθετικὴ.

Ἀνάγεται, λοιπόν, ἡ γένεση καὶ ἡ ἐμφάνιση τῆς Δημοκρατίας σὲ χρόνους πολὺ παλιούς· γι' αὐτὸ τὸ λόγο ἡ ἀνάφορὰ τοῦ Ἡρόδοτου στὰ τρία πολιτεύματα καὶ τὴ διαφωνία τῶν τριῶν Περσῶν ἀρχισυνωμοτῶν ὡς πρὸς αὐτὰ⁽¹²⁾ μοῦ φαίνεται ὀλότελα ἀληθινή. Τὸ μόνο ἐπιχείρημα ποὺ παρουσιάζουν ὅσοι ἐρευνῆτες δὲ δέχονται σὰν ἀκριβὴ αὐτὴ τὴν ἀφήγηση τοῦ πατέρα τῆς ἱστορίας, εἶναι ὅτι ἡ Δημοκρατία εἶναι πολίτευμα μεταγενέστερο. Ἐδῶ ὁμως, μὲ ὅσα εἶπαμε, τὸ ἐπιχείρημα αὐτὸ καταπέφτει, γιατί ἀποδείχεται ὅτι ἡ Δημοκρατία ἐμφανίστηκε στὸν ἐλληνικὸ ὥρο σὲ χρόνους πολὺ πρῶιμους, καὶ μάλιστα, ὅπως θὰ ὑποστηρίζουμε πέρα κατέ, πρὶν τὴν ἀνακάλυψη τοῦ ἀλφάβητου καὶ τὴ θέσπιση τῶν Ὀλυμπιακῶν Ἀγῶνων.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Ἡρόδ., Γ, 80-83, Ζ, 43.
2. Ἀριστοτέλης, *Πολιτικά*, Δ, II, 1-ἡ 1289, 27-30.
3. Ἀριστ., *Ἀθηναίων Πολιτεία*, VII, 1.
4. Ἀριστ., *Πολιτικά*, Ζ, II, 2 ἡ 1317a, 8-10.
5. Ἀριστ., *Ἀθ. Πολ.*, VII, 3.
6. Αὐτόθι, VII, 4.
7. Αὐτόθι, XVI, 2· XLVII, 1.
- 7a. Ἀριστ., *Πολ.*, Ε, I, 14 ἡ 130!b 39-40.
8. Μικρῆς ἔκτασης, μὲ πολὺ λίγες ἀρμοδιότητες καὶ ἐλάχιστα ἀποτελεσματικὸς εἶναι ὁ θεσμός τῶν ὀρκωτῶν δικαστῶν, τὸ μόνο ἔχνος δημοκρατικῆς θεώρησης τῶν πραγμάτων στὴ δικαστικὴ λειτουργία.
9. Γιὰ τὴν ἄμεση καὶ ἀπρογραμματίστη ἐπέμβαση ποὺ συμβαίνει ἄλλοτε συχνότερα κι ἄλλοτε σπανιότερα δὲ μιλάω, γιατί τὴ θεωρῶ μικρότερης σπουδαιότητος.
10. Ἀριστ., *Ἀθ. Πολ.*, VII, 1, 3.
11. Σὰν «ἐλληνικὸς ὥρος» νοοῦνται τὰ παράλια τῆς Μεσογείου, ἡ Ἑλλάδα, καὶ τὰ παράλια τοῦ Εὐξείνου Πόντου, σὲ ὅσα ὑπῆρχαν ἐλληνικὲς ἀποικίες.

Καὶ ἂς ἐπανέλθουμε στὶς τρεῖς λειτουργίες τῆς ἐξουσίας ὕστερα ἀπὸ αὐτὴ τὴ σύντομη διερεύνηση τῆς ἀρχαιότητος τῆς Δημοκρατίας. Ἡ δικαστικὴ λειτουργία εἶναι ἡ σπουδαιότερη μέσα στὸ πολίτευμα κι ὁποιος τὴν ἔχει εἶναι πραγματικὰ κυρίαρχος τοῦ πολιτεύματος· γι' αὐτὸ καὶ ὁ Ἀριστοτέλης τὸ ἐπισημαίνει λέγοντας πῶς ὁ Σόλωνας ἔκανε τὸ Δῆμο κυρίαρχο τῆς Πολιτείας, ποὺ ἐγκατέστησε στὴν Ἀθῆνα δίνοντάς του τὴ δικαστικὴ ψήφον⁽¹³⁾· γι' αὐτὸ καὶ στὰ σημερινὰ ὀλιγαρχικὰ πολιτεύματα οἱ δικαστὲς εἶναι ἐπαγγελματίες ποὺ διορίζονται ἢ καὶ καμμιά φορὰ ἡμιεπαγγελματίες ποὺ ἐκλέγονται. Ἔτσι τὸ κάθε ὀλιγαρχικὸ πολίτευμα ἐξασφαλίζει τὰ νῶτα τοῦ ὑποτάσσοντος, μὲ τοὺς τρόπους ποὺ ἀναφέραμε πρὶν πάντω, τὴ δικαστικὴ λειτουργία στὴν ἐκτελεστικὴ. Δὲν εἶναι τυχαῖο πῶς ἡ δημοτικὴ γλῶσσα στὴ χώρα μας εἰσάγεται μόλις τώρα στὰ δικαστήρια καὶ γενικότερα στὴ δικαστικὴ λειτουργία.

Στὴ Δημοκρατία ἡ δικαστικὴ λειτουργία ἀκριβῶς ἐπειδὴ θεωρεῖται σπουδαιότερη ἀπὸ τὴν διοικητικὴ-ἐκτελεστικὴ, δὲν ὑποτάσσεται σ' αὐτή, ἀλλὰ ἀντίθετα ζητᾷ εὐθύνες ἀπὸ τὰ ὄργανα τῆς διοικητικῆς - ἐκτελεστικῆς, μόλις λήξει ἡ θητεία τους. Ἡ δικαστικὴ εἶναι ἀνεύθυνη· δηλαδὴ δὲν ἐλέγχεται ἀπὸ κανένα καί, ἐνῶ μέλος τῆς διοικητικῆς - ἐκτελεστικῆς δὲ μπορεῖ νὰ εἶναι κανεὶς παρὰ μιὰ μόνο φορὰ στὴ ζωὴ του, τῆς δικαστικῆς μπορεῖ νὰ εἶναι πολλές.

Ἀλλὰ θὰ συνεχίσω καὶ σὲ ἄλλα τεύχη τοῦ *Δαυλοῦ*.

ΜΑΝΩΛΗΣ ΜΑΡΚΑΚΗΣ

Ἡ ἑλληνικὴ πολιτικὴ φιλοσοφία καὶ ἡ πόλις -κράτος

Στὸ κείμενο αὐτὸ θὰ ἐξετάσουμε τὴν σχέση τῆς ἑλληνικῆς πολιτικῆς φιλοσοφίας μὲ τὸ σημεῖο ἀναφορᾶς τῆς, δηλαδή τὴν πόλη-κράτος τῆς ἀρχαίας Ἑλλάδας· τὴν ἐξέλιξη δηλαδή τῆς ἑλληνικῆς πολιτικῆς θεωρίας σὲ σχέση μὲ τὴν ἐξέλιξη τοῦ ἱστορικοῦ αὐτοῦ θεσμοῦ. Στὸ μέτρο πού ἡ φιλοσοφικὴ θεώρηση τέμνει τὴν πολιτικὴν ἀνάλυση, ἡ διαμόρφωσις προτάσεων τοῦ φιλοσοφικοῦ λόγου γιὰ τὴν πραγματικὴ ἢ τὴν ἰδεατὴ πολιτεία παρακολούθησε ἢ ἴσως προετοίμασε τὴν διαδοχὴ τῶν πολιτειακῶν σχημάτων ἀπὸ τοὺς προσωκρατικούς μέχρι τοὺς ἐπίγονους τοῦ Ἀριστοτέλη.

Ὁ προσωκρατικὸς φιλοσοφικὸς στοχασμὸς δὲν ἔφτασε βέβαια —κι οὐτε μποροῦσε νὰ φτάσει— στὴν ἔννοια τοῦ ὑποκειμένου, ἀλλὰ ἔδωσε τὶς προϋποθέσεις γιὰ μιὰ πολιτικὴ φιλοσοφία πού συνυφάνθηκε μὲ τὴν πολιτειακὴ προϋπόθεση τοῦ ὑποκειμένου —τὴν πόλη— κατὰ ἓνα ἀπαράμιλλο τρόπο. Ὁ Ἀναξίμανδρος, ἀναγνωρίζοντας ὅτι ὑπάρχει μιὰ ἀρχὴ δικαιοσύνης σ' ὅλες τὶς μεταβολές τοῦ φυσικοῦ κόσμου, ὁδηγήθηκε βασικά ἀπὸ τὸ ἀναμφίβολο γεγονός τοῦ ἀνθρώπινου δικαίου στὴν πιθανότητα τοῦ νόμου στὴν φύση. Ὁ Πυθαγόρας βέβαια θ' ἀνυψώσει τὴν φυσικὴ νομοτέλεια τοῦ φυσικοῦ κόσμου σὲ καθολικὴ νομοτέλεια τῆς ζωῆς. Στοὺς Πυθαγόρειους ἡ ἐνότητα πού εἶχε ἀναχθεῖ ἡ φύση δὲν ἦταν πιά μιὰ ὕλική οὐσία ἢ ὕλικές οὐσίες ἀλλὰ μιὰ αὐλὴ ἀρχή, ἦταν ἡ αὐλὴ ἀρχὴ τοῦ ἀριθμοῦ, ἔστω κι ἂν στὴν ἀντίληψη τῶν Πυθαγορείων ὁ ἀριθμὸς εἶχε χωρικὴ ἔκταση. Ἡ δικαιοσύνη, σύμφωνα μ' αὐτοὺς, ἦταν ἓνας «*ισάκις ἴσος*» ἀριθμὸς, δηλαδή ἓνας τετραγωνικὸς ἀριθμὸς ἀποτελούμενος ἀπὸ ἴσα μέρη, ἐνῶ στὴν πολιτεία τὸ ἄθροισμα τῶν μερῶν τῆς ἰσοῦται μὲ τὴν ἀριθμητικὴ τιμὴ κάθε μέρους. Ἀπὸ τὴν ἀντίληψη αὐτὴ τῶν Πυθαγορείων μέχρι τὴν ἐφαρμογὴ τῆς στὴν δικαιοσύνη τῆς πολιτείας, πού ὁ Πλάτωνας τὴν υἱοθέτησε (*Πολιτεία*) σὲ σημαντικὸ βαθμὸ πλουτίζοντας τὴν μ' ἓνα πνευματικότερο περιεχόμενο, ἐνῶ διασώζεται ἀκόμη στὸ Ε' βιβλίον (*Ἠθικά*) τοῦ Ἀριστοτέλη ὅπως καὶ στὸ Α' βιβλίον τοῦ *Πολιτικοῦ*, προχώρησε πολὺ ἡ ἑλληνικὴ πολιτικὴ φιλοσοφία.

Ὁ Σωκράτης βέβαια εἶναι ἓνα ὄριο. Ὁ Σωκράτης, καθὼς νομιμοποίησε ἠθικά τὸ δικαίωμα τοῦ λόγου καὶ τοῦ ἀντίλογου, δὲν μποροῦσε ἴσως νὰ προβλέψει — ἢ προέβλεψε μὲ κάποια αἴσθηση ἀποδοχῆς τῶν λογικῶν ἀπολήξεων τῆς διδαχῆς του — ὅτι μὲ τὴν ὑπερβολικὴ συνειδητοποίηση τῶν πάντων καὶ τὴν κατάλυση τοῦ μύθου ἔφτανε ἀνεμπόδιστα μέχρι τὴν ἄρνηση τῆς πολιτείας ἢ στὴν περ' ἀπὸ τὴν πόλη παγκόσμια σύλληψη. Στοὺς πιὸ ἀνεξάρτητους μαθητὲς τοῦ Σωκράτη — στὸν Πλάτωνα καὶ στὸν Ἀριστοτέλη — ἡ πόλις δὲν ἦταν πιά ἡ αὐτονόητη μυθικὴ ἐνότητα πού εἶχε ἐκθειάσει ὁ προσωκρατικὸς λόγος, ἔστω κι ἂν ἐξακολουθοῦσε νὰ παραμένει στὸ κέντρο τῶν πολιτικῶν τους συλλήψεων. Ἡ λογικὴ ἀπόληξη τῆς φιλοσοφίας τῶν Ἰώνων γιὰ τὴν ἐνότητα πού ἐμφανίζεται στὴν φύση δὲν ἦταν παρὰ ἡ ἀναγκαιότητα τῆς πολιτείας σάν ὁ ὅρος τῆς ἐνότητος τῶν ἀνθρώπων. Τὸ ἴδιο τὸ παράδειγμα τῆς φύσης χρησιμοποιεῖται γιὰ τὴν ἐρμηνεία τῆς ἀναγκαιότητος τῆς πολιτείας.

Ἀντίθετη πρὸς τὴν ἐκ φύσεως ὑπαρξὴ τῆς πολιτείας ἦταν ἡ θέση τῶν Στωϊκῶν γιὰ τὴν συμβατικὴ θεμελίωση τῆς πολιτικῆς ὑπαρξῆς. Ἡ ἀντίληψη βέβαια τοῦ νόμου σάν «*ἡγεμόνος ... τοῦ βίου*», πού παραδίδει ἓνας ἀνώνυμος συγγραφέας στὸ τέλος τοῦ Ε' αἰῶνα, ταυτίζοντας τὸν νόμο μὲ τὸν ὀρθὸ λόγο, διασώζεται στὸν *Πρωταγόρα* τοῦ Πλάτωνα ὅπως καὶ στὸν *Θεαίτητο*. Στὸν Πρωταγόρα βέβαια, στὸν ἀρχαιότερο θεωρητικὸ τῆς δημοκρατίας, ὁ νόμος δὲν ἦταν κάτι τὸ μόνιμο καὶ τὸ σταθερὸ, ἀλλὰ ἐμπεριείχε τὴν παραδικότητα καὶ τὴν μεταβολή, ἐνῶ στὸν Ἰππία —στὴν συζήτησή του μὲ τὸν Σωκράτη πού παραδίδει ὁ Ξενοφών— ἡ ἀξία καὶ τὸ κύρος τοῦ νόμου ἀντιμετωπίζεται μὲ

κάποια ἔντονη ἐπιφύλαξη. Τὴν ἐπιφύλαξη αὐτὴ θὰ ἐκφράσει καὶ ὁ Κριτίας —ἐφ’ ὅσον εἶναι δικοὶ τοῦ οἱ στίχοι τοῦ Πειρίθου «*τρόπος χρηστὸς ἀσφαλέστερος νόμου*».

Ἡ ἀμφισβήτηση αὐτὴ τοῦ νόμου —σάν τοῦ λειτουργικοῦ θεσπίσματος τῆς δικαιοσύνης τῆς πολιτείας— βάδισε παράλληλα στὴν ἑλληνικὴ πολιτικὴ φιλοσοφία μὲ τοὺς μεγάλους ὀρίζοντες ποὺ ἀνοίξε ὁ Σωκράτης καὶ στὸ τέλος ὁδήγησε στὴν θυσία τῆς πόλης τῶν Ἀθηνῶν στὸν βωμὸ τῆς καινούργιας ἀνθρωπότητας. Ἐτσι στὴν ἀντίληψη τοῦ Ἀντιφῶντα κυριαρχεῖ ἡ ἀποψη τοῦ «*νόμου - τυράννου*», καθὼς περέχει — ἀκόμη κι ἂν δὲν τὸ λέει καθαρὰ — τὰ ἴδια μέσα καὶ στὸν παθόντα καὶ στὸν θύτη, ἐνῶ παράλληλη ἀλλὰ κύπως πιὸ δραματικὴ εἶναι ἡ ἀποψη τοῦ Καλλικλῆ ὅτι ὁ νόμος καταδυναστεύει τοὺς φύσει ἰσχυροὺς ἀνθρώπους ἀναγκάζοντάς τους νὰ πορεύονται μὲ τὴν θέληση τῶν πολλῶν. Μὲ τὸν Ἀντισθένη, κυρίως, θὰ τεθοῦν τὰ θεμέλια τῆς πολιτείας ἐκείνης ποὺ ἀφορᾷ τὸν πολιτικὰ ἀναρχο προσωπικὸ βίو τῶν σοφῶν καὶ ποὺ θὰ κλονίσει τὰ θεμέλια τῆς ὀργανωμένης κοινωνίας τῶν ἀνθρώπων, δηλαδὴ τῆς ἱστορικῆς πολιτείας.

Ἀπὸ τὴν ἐρμηνεία τῆς φύσης σάν βάση τῆς δικαιοσύνης (Πυθαγόρας) μέχρι τὸ μεγαλεῖο τοῦ ἀνθρώπινου δικαίου ποὺ ὁδηγήθηκε ὁ Ἡράκλειτος ἀπὸ ἓνα ὑψηλόφρον αἰσθημα γιὰ τὴν σταθερότητα «*τῶν κοινῶν*», ὁ ὅρος «*φύσις*» ἐξακολουθεῖ νὰ χρησιμοποιεῖται σὲ ἀντίθεση πρὸς τὸν νόμο — ἔστω κι ἂν ἐλαύνεται ἀπὸ τοὺς σοφιστὲς στὶς ἐπιπτώσεις τοῦ ἄκρατου ἀτομικισμοῦ τους, παρέχοντας ἔτσι μιὰ βάση κρίσεως τῶν πολιτικῶν νομικῶν θεσπισμάτων.

Ἡ ἀντίθεση «*φύσης καὶ νόμου*» ποὺ ἀποδίδεται στὸν δάσκαλο τοῦ Σωκράτη Ἀρχέλαο, στὸν Γοργία — τὸν τραγικότερο ἐκπρόσωπο τοῦ φιλοσοφικοῦ μηδενισμοῦ — ἀλλὰ καὶ στὸν Πρωταγόρα πῆρε κυρίως τὴν ἔννοια ὅτι τὸ ἠθικὸ περιεχόμενο τῆς παράδοσης, τοῦ ἔθιμου καὶ τῶν θεσμῶν ἀντιστρατεύεται τὴν ἰδέα τὴν ἠθικὴ. Ἡ λογικὴ συνέπεια τῆς παραδοχῆς αὐτῆς εἶναι, ὅτι, ἐνῶ ἡ παράδοση καὶ τὸ ἔθιμο καταπιέζουν τὸν ἄνθρωπο —τὸν ἄριστο πολίτη, ἀλλὰ, καὶ περ’ ἀπὸ τὸν πολίτη— τὸν ἄριστο ἄνθρωπο τοῦ Σωκράτη, τὸ φυσικὸ δίκαιο δὲν θ’ ἀποτελοῦσε παρὰ τὴν χειραφέτησή του.

Στὴν μετριοπαθῆ μορφή της ἡ θεωρία τοῦ κοινωνικοῦ συμβολαίου ποὺ διατυπώθηκε ἀπὸ τὸν Γλαῦκωνα στὴν πλατωνικὴ *Πολιτεία*, φαίνεται, ὅτι ἀποτελοῦσε ἓνα αὐτοῦσιο δημοκρίτειο δόγμα. Ἡ πολιτεία στὴν ἀντίληψη τῶν σημαντικότερων φορέων τῆς ἑλληνικῆς πολιτικῆς φιλοσοφίας δὲν ἦταν παρὰ ὁ τόπος ἐκεῖνος ὅπου ἡ δημιουργικὴ ἐμπνευση τῶν ἀνθρώπων καὶ ἡ πνευματικὴ τους γονιμότητα βρίσκουν ἔδαφος πρόσφορο. Στὸν Πλάτωνα βέβαια ἡ πολιτεία εἶχε ἐπιφορτισθεῖ μὲ τὴν ἀποστολὴ νὰ φέρει στὴν κοινωνία τῶν ἀνθρώπων τὴν ἴδια ἐκείνη ἐσωτερικὴ τάξη ποὺ φέρνει ἡ δικαιοσύνη στὶς λειτουργίες τῆς ψυχῆς. Στὸν Πλάτωνα (*Πολιτεία*) ἡ πόλη κράτος θεωρεῖται σάν ἓνα στοιχεῖο ἀναγκαῖο στὸ σχῆμα τοῦ κόσμου, ἐνῶ στὸν Ἀριστοτέλη (*Ἠθικὰ*) τὸ κράτος προηγεῖται ἐκ φύσεως τοῦ πολίτη.

Βασικὸ στοιχεῖο στὸν προσδιορισμὸ τῆς πολιτείας ἀπὸ τὸν Ἀριστοτέλη εἶναι ἡ ἀρχὴ τῆς μεσότητας, ποὺ μ’ αὐτὴν προσδιόρισε τὴν ἀρετὴ. Ἄν ἡ μεσότητα εἶναι ἀρετὴ γιὰ τὰ ἄτομα, πρέπει ν’ ἀποτελεῖ ἀρετὴ καὶ γιὰ τὰ πολιτεύματα. Ἡ ὑγίης δημοκρατία —σύμφωνα μ’ αὐτόν— ὑπάρχει ἐκεῖ ὅπου οἱ μέσοι ὑπερέχουν, ἐνῶ μὲ τὴν ἀντίστασιν τοὺς στοὺς ἐξαιρετικὰ ἰσχυροὺς ἐπιφέρουν τὴν ἰσορροπία στὸ κοινωνικὸ σύνολο. Γιὰ τὸν Ἀριστοτέλη (*Πολιτικά*) ἡ ἀποθέωση τῆς ἐλευθερίας στὴν δημοκρατία γίνεται ἄρνηση, καθὼς σχεδὸν σημαίνει τὴν ἀπουσία τῆς ἠθικῆς ἐκείνης ἀρχῆς ποὺ ἡ ὑπηρεσία της ἀποτελεῖ τὸν σκοπὸ τῆς πολιτείας. Ἄρα ἡ δημοκρατία στὴν πραγματικὴ ἔσχατη μορφή της δὲν ταυτίζεται μὲ τὴν ἀληθινὴ πολιτεία.

Ἡ πολιτικὴ σκέψη ποὺ διαμορφώθηκε ἀπὸ τὴν πόλη-κράτος στὴν ἀρχαία Ἑλλάδα χαρακτηρίζεται ἰδιαίτερα ἀπὸ μιὰ ἀντίληψη γιὰ τὴν πόλη, ποὺ ἀπὸ τότε δὲν ἀπαντήθηκε στὴν ἱστορία τῆς πολιτικῆς φιλοσοφίας. Ἡ πόλη, σύμφωνα μ’ αὐτὴν, δὲν ἦταν παρὰ μιὰ ἠθικὴ κοινωνία καὶ ἡ πολιτικὴ ἐπιστήμη, στὸ μέτρο ποὺ ἀναφέρετο στὴν αὐ-

τάρκεια καὶ στὴν αὐτονομία τῆς πόλης, ἦταν κυρίως ἠθικὴ ἐπιστήμη. Ἡ ἀντίληψη αὐτὴ θὰ βρεῖ στὸν Ἀριστοτέλη τὴν ἀπόλυτη ἐκφρασὴ τῆς, ὅπου ἡ ἐπιστήμη τῆς ἠθικῆς κοινωνίας στὸ σύνολό τῆς ἀποτελεῖ τὴν ἀνώτερη ἐκφραση τῆς ἠθικῆς. Ἡ πολιτικὴ ἐπιστήμη ἦταν ἡ θεωρία γιὰ τὴν πολιτεία, ἀλλὰ ταυτόχρονα ἡ θεωρία τῆς ἠθικῆς καὶ τοῦ δικαίου, ποὺ ἀργότερα διαχωρίσθηκαν καὶ μελετήθηκαν χωριστά. Ἡ ἀντίληψη τῆς πολιτείας σὰν ἠθικῆς ἐνότητος γιὰ τὴν ἐπίτευξη τῆς ἀρετῆς προδίδει μιὰ σύλληψη τῶν σχέσεων κράτους καὶ ἀτόμου διαφορετικὴ ἀπὸ αὐτὴν ποὺ κρατεῖ σήμερα. Στὴν ἑλληνικὴ πολιτικὴ σκέψη τὸ ἄτομο δὲν ἦταν ἰδιαίτερα σημαντικὸ καὶ ἡ ἀντίληψη τῶν δικαιωμάτων του δὲν εἶχε κὰν διαμορφωθεῖ. Τὸ ἄτομο ὄχι μόνον ἐνοιωθε ἀσφάλεια καὶ στὴν κοινωνικὴ του ζωὴ δὲν ἀνησυχούσε γιὰ τὸ ἀτομικὸ του πρόσωπο, ἀλλ' ἀντίθετα ἐπιθυμοῦσε τὴν παρέμβαση τοῦ κράτους σὲ ὅρια καθορισμένα.

Στὸ κλασσικὸ πολιτικὸ σχῆμα τῆς πόλης - κράτους ἡ ἐλευθερία σὰν δικαίωμα ἐκ γεννήσεως ἐσήμαινε τὴν αὐτοκατεύθυνση τῆς ἀτομικῆς κοινωνικῆς δράσης καὶ τὴν κυριαρχία τῆς πλειονότητος στὶς δημόσιες υποθέσεις, ἐνῶ ἡ ἀρχὴ τῆς ἰσότητος εἶχε τὴν ἔννοια τῆς ἰσονομίας (ἰσότητος ἐνώπια τοῦ νόμου), τῆς ἰσομοιρίας καὶ τῆς ἰσηγορίας (ἐλευθερίας τοῦ λόγου). Τὸ κλασσικὸ αὐτὸ πολιτικὸ σχῆμα δὲν γνώριζε τὴν διάκριση ἐκκλησίας καὶ κράτους οὔτε τὴν διάκριση κοινωνίας καὶ κράτους. Ἡ πρώτη θὰ ἐμφανισθεῖ στὴν μεσαιωνικὴ πολιτικὴ φιλοσοφία, ἐνῶ ἡ δευτέρη στὴν ἐγγεληνὴ διδασχὴ ποὺ θὰ ὀδηγήσει σὲ νέα σύλληψη τοῦ κοινωνικοῦ σχήματος σὰν τὸ ἀναγκαῖο θεωρητικὸ ἔρεισμά του.

Ἡ πόλη - κράτος ἦταν κάτι τὸ διαφορετικὸ ἀπὸ τὴν σημερινὴν ἀντίληψη ἔθνους - κράτους ἢ κράτους - ἔθνους. Στὴν πόλη - κράτος σὲ μιὰ πιὸ ἔντονη καὶ περισσότερο ζωντανὴ μορφή τὸ ἄτομο ἐλαύνεται στὴν αὐτοπραγμάτωσή του, καθὼς ἦταν — καὶ θεωροῦσε τὸν ἑαυτὸν του — μέρος τῆς πολιτείας, ἐπειδὴ τὸ ἐπέτρεπε τὸ μέγεθός της καὶ τὸ σύστημα τῆς πρωτογενοῦς διακυβέρνησης. Τὸ μέγεθος καὶ ἡ πολιτικὴ δομὴ τῆς πόλης - κράτους ἐμπεριέχει μιὰν ἀντίστοιχη διαφορὰ στὴν θεωρία τῆς δράσης του σὲ ἀντίθεση μὲ τὴν δράση τοῦ σύγχρονου ἔθνους - κράτους ἢ τοῦ κράτους - ἔθνους. Στὰ ἀπομακρυσμένα, ὅπως εἶναι τὰ σύγχρονα, πολιτικὰ σχήματα στὴν συνείδηση τοῦ πολίτη ἡ δράση τῆς πολιτείας φαίνεται σὰν ἀλλότρια δύναμη, ἄλογη καὶ πολλὰ φορὲς ἀκατανόητη, σὲ ἀντίθεση πρὸς τὸ κλασσικὸ σχῆμα.

Τὰ θεωρητικὰ αὐτὰ ἐρείσματα τῆς ἱστορικῆς πόλης - κράτους ποὺ ἔδωσε μὲ ἐπιτυχία τοὺς νικηφόρους περσικοὺς πολέμους, εἶχαν πιά ἀρχίσει νὰ συγκλονίζονται μὲ τὴν ἀπελευθέρωση τοῦ ὑποκειμένου ἀπὸ τὸ σχῆμα τῶν πραγμάτων, ποὺ ἀρχισε νὰ χαρακτηρίζε ὅλο καὶ μὲ πιὸ μεγάλη σπουδαιότητα τὴν ἑλληνικὴ πολιτικὴ φιλοσοφία μετὰ τοὺς σοφιστές. Ὄταν ὁ μύθος τῆς πόλης - κράτους εἶχε πιά διαλυθεῖ, καταλύθηκε παράλληλα καὶ ἡ ἰκανότητα τῆς ἀντίστασής της πρῶτα στοὺς βασιλεῖς τῆς Μακεδονίας καὶ ὕστερα στοὺς Ρωμαίους.

Ὁ Ἀλέξανδρος, βέβαια, εἶχε στὴν συνείδησή του ἔντονη τὴν ἱστορικὴ αὐτὴ πολιτικὴ ἀφετηρία καὶ ἀπάνω ἀπ' ὅλα τὴν μυθικὴ πόλη - κράτος τῆς Ἀθήνας σὰν φυσικὴ πρωτεύουσα τῆς κοσμοκρατορίας του. Στὴν Μακεδονία ὅμως, ὅπου τελικὰ ἀπορροφήθηκε ὁ κλασσικὸς αὐτὸς θεσμός, ἐμφανίσθηκε μιὰ καινούργια μορφή ἐμπειρίας ἀνόλογη μὲ τὴν σημερινή, ποὺ ἐπηρεάσε τὴν φιλοσοφία τῶν Στωϊκῶν. Ἔτσι, ἡ ἑλληνικὴ πολιτικὴ θεωρία πορεύθηκε ἀπὸ τὴν πόλη - κράτος στὴν ἀντίληψη τοῦ παγκόσμιου κράτους, γιὰ νὰ ἐπανέλθει στὶς ἡμέρες μας στὸ ἔθνος - κράτος. Οἱ σκέψεις ἐτούτες ἤρθαν στὸν νοῦ μου, ὅταν, πρὶν ἀπὸ χρόνια ἢ πρὶν ἀπὸ αἰῶνες, περιφερόμουν στὴν ἀρχαία ἀγορὰ τῶν Ἀθηνῶν καὶ τὰ μηνύματα ἢ οἱ νύξεις τῶν μεγάλων καιρῶν γινόταν αἶτημα στὴν ἱστορικὰ ἀλγοῦσα σύγχρονη ψυχὴ.

ΔΗΜ. ΜΠΟΓΔΑΝΟΠΟΥΛΟΣ*

Ἡ δικαιοσύνη στὴν Ἀθήνα τῆς κλασσικῆς ἐποχῆς

Ἡ Δικαιοσύνη εἶναι, ὅπως λέγεται, τὸ ὁχυρὸν τῆς δημοκρατίας. Ἡ βᾶσις τῆς εὐδαιμονίας τῆς πολιτείας. Λίθος ἀκρογωνιαίος ἐπὶ τοῦ ὁποίου θεμελιώνεται ἡ ἀσφάλεια καὶ ἡ εὐημερία τοῦ ἀτόμου. Ἄνευ αὐτῆς δὲν νοεῖται πολιτισμός, διότι θὰ ἐπεκράτει ἡ αὐτοδικία, τὸ δίκαιον τοῦ ἰσχυροτέρου — ὁ νόμος τῆς ζούγκλας. Κατὰ τὸν Πλάτωνα «ἐν τῇ δικαιοσύνῃ συλλήβδην πᾶς ἄρετὴ ἐστίν». Ἀλλὰ καὶ ἀπὸ πολὺ παλαιότερα ἡ Δικαιοσύνη δὲν ἐνδιέφερε μόνον τοὺς ἀνθρώπους, ἀλλὰ, καθὼς εἶχε θεῖαν τὴν προέλευσιν καὶ τὴν ἀποστολήν, ἀπησχόλει σοβαρότατα τὸ Πάνθεον τοῦ Ὀλύμπου. Ὁ Ἡσίοδος ἀναγνωρίζει τὴν Θέμιδα ὡς θεὰν «θυγατέρα τοῦ Οὐρανοῦ καὶ τῆς Γαίας» (Θεογον. 135). Ὁ δὲ Ὅμηρος τὴν θέλει πιστὴν ἀκόλουθον τοῦ Διὸς, ἀγγελιαφόρον του, διὰ νὰ προσκαλεῖ τοὺς θεοὺς εἰς τὰ συμβούλια: «Ζεὺς δὲ θέμιστα κέλευε θεοὺς ἀγορήνδε καλέσαι». (Ἰλ. Υ 4). Ἀκόμη φίλῃν του καὶ ἔμπιστὴν σύντροφόν του, πού, μισοξαπλωμένη κοντά του, φιλοκουβεντιάζει μαζί του: «Ἐγκλιδὸν ἐξομένη πυκινοὺς ὀάρους ὀαρίζει» (Ὀμήρ. Ὑμνος εἰς Δία ΧΧΙΙΙ. 1-3). Ὁμοτράπεζον εἰς τὰ συμπόσια τῶν θεῶν διὰ νὰ ἐποπτεύει τὴν εὐταξίαν καὶ τὴν τήρησιν τῶν ἐθίμων: «Ἀλλὰ σὺ ἄρχε θεοῖσι, δόμοις ἐνὶ δαιτὸς εἴσης» (Ἰλιάδ. θ 87.95). Τὴν θέλει, ἀκόμη, σύμμαχον τοῦ Ἄρη, πού εἶναι ἐτοιμος νὰ ἀγωνισθῇ μαζί της πρὸς ἐπικράτησιν τῶν ἀποφάσεών της: «Νίκης ἐν πολέμοιο πάτερ, συναρωγὲ Θέμιστος» (Ὀμήρ. Ὑμνος εἰς Ἄρη VIII. 4).

Ἡ Ἀθηνᾶ μετέχει, ἐπίσης, ἐνεργῶς στὸν ἔργον τῆς Δικαιοσύνης: Μὲ τὴν ἀθωωτικὴ ψήφον της λύει τὸ ἀδιέξοδον τῆς ἰσοψηφίας. Θεμελιώνει καὶ ἐδραιώνει τὸ ἀνώτατο δικαστήριον, τὸν Ἄρειον Πάγον — ἐγγύησιν καὶ «φρουρήμα» ὅλης τῆς Ἀττικῆς. Προπύργιον καὶ σωτήριον τῆς πόλεως. Ἀδέκαστον, σεπτόν, σοφόν, ἀγρυπνον — γιὰ νὰ κοιμῶνται ἡσυχοὶ οἱ πολῖται: «Ἐρμῶ

χώρας καὶ πόλεως σωτήριον. Κερδῶν ἀθικτον βουλευτήριον, αἰδοῖον, ὀξύθυμον, εὐδόντων ὑπὲρ γρηγορός, φρούρημα τῆς Ἀττικῆς» (Αἰσχύλου Ὀρέστεια-Εὐμενίδες 700-706).

Ὁ Ζεὺς δὲν ὑστερεῖ εἰς ἐνδιαφέρον διὰ τὸ ἔργον τῆς Δικαιοσύνης καὶ τὴν «εὐδικίαν» κρατῶν ἑτοιμον τὸ ἐκηβόλον ὄπλον τῆς ὀργῆς του κατὰ τῶν ἀδικούντων (Αἰσχ. ἔ.ἄ., Λουκιανοῦ Τίμων 100). Ἐκδικούμενος ἔτσι διὰ τὰς συνεπεία δωροδοκίας λαμβανομένης ἀδίκους ἀποφάσεις, πού «ἀτιμάζουν τὴν ἀγοράν». Κατὰ τὸν Ὅμηρον, προκαλοῦν τὴν κατὰ τῶν δικαστῶν ὀργὴν τοῦ Διὸς, ἡ ὁποία ἐκδηλοῦται μὲ τὰς φοβερὰς τρικυμίας. Ὁ Ἡσίοδος ἐπικαλεῖται αὐτὴν τὴν ὀργὴν τοῦ Διὸς ὅταν, δωροδοκηθέντες δικαστὰς, τὸν ἡδίκησαν, ἐπιδικάσαντες στὸν ἀδελφόν του Πέρσην ὀλόκληρην τὴν πατρικὴν κληρονομία (Παπαρρηγ. Ἱστορ. Ἑλλ. Ἑθν. τ. Α' σελ. 77). Ὁ Ζεὺς - πατὴρ ἀνδρῶν τε θεῶν τε ἐγέννησε ἐκ τῆς Θέμιδος τὰς Ὠρας, θυγατέρας του: Εἰρήνην, Εὐνομίαν καὶ Δίκην. Τὴν Δίκην ἀκολουθοῦν πάντοτε αἱ Ἐρινύες ἢ Σεμναί, Εὐμενίδες, Ποιναι καὶ Μανίαι καλούμεναι. Αὗται ἐγεννήθησαν κατὰ τὸν Ἡσίοδον (Θεογον. 18) ἐκ σταγόνων αἵματος τῆς Γαίας καὶ τοῦ (θεοῦ) Οὐρανοῦ. Τὰ ὀνόματά των, κατὰ τὸν Ἀπολλόδωρον, εἶναι: Μέγαιρα, Ἀληκτώ καὶ Τισιφώνη (Ἀπολλόδ. 1,2,3): «Ἀθανάτων μετὰ φύλον, ἵτην προλιπόντ' ἀνθρώποις, Αἰδῶς καὶ Νέμεσις». (Ἔργα 197).

Οἱ θεοὶ ἐδώρησαν στοὺς θνητοὺς τὴν Νέμεσιν, τὴν Αἰδῶ καὶ τὴν Δίκην, πού συνεργάζονται διὰ τὴν διακυβέρνησιν των. Σ' αὐτὸ συμφωνοῦν: ὁ Ἡσίοδος (Θεογον. 18, Ἀπολλόδ. 1.3), ὁ Ὅμηρος: Ὁ Τηλέμαχος ἀνήμπορος νὰ ἐκδιώξῃ τοὺς μνηστήρας, τοὺς ἐξορκίζει νὰ θυμηθοῦν τὴν Νέμεσιν καὶ τὴν Αἰδῶ πρὸς τοὺς γύρω ἀνθρώπους, ἄλλως ὁ Ζεὺς καὶ ἡ Θέμις (πού θὰ τοὺς παρακαλέσει μὲ... λίτανεῖα!) θὰ τοὺς ἀνταπο-

* Ὁ κ. Δημήτριος Μπογδανόπουλος εἶναι ἐπίτιμος δικηγόρος τῶν Πατρῶν καὶ συγγραφεύς.

δώσουν τὰς κακουργίας των μὲ ὀργή καὶ ἀγανάκτηση: «*Νεμεσσήθητε, ἀλλοις τ' αἰδέσθητε ἀνθρώποις, οἳ περιναϊεταοῦσι θεῶν τε ὑποδείσατε μῆνιν, μὴ τι μεταστρέψουσιν, ἀγασσάμενοι, κακὰ ἔργα. Λίσσομαι Ζηνὸς Ὀλυμπίου ἢ δὲ Θέμιστος*» (Ὀδυσ. Β. 60-64). Ὁ Πλάτων: «*Ζεὺς δεῖσας μὴ ἀπολοῖτο πᾶν, Ἐρμῆν πέμπει ἄγοντα εἰς ἀνθρώπους Αἰδῶ τε καὶ Δίκην, ἵν' εἴεν πόλεων κόσμοι τε καὶ δεσμοί*» (Πρωταγόρ. XII). Ὁ Ἀριστείδης: «*Ταῦτα δ' ἐνομοθέτει Ζεὺς, ὅτε ἐπεμπεν εἰς ἀνθρώπους Αἰδῶ καὶ Δίκην*», (Ἀριστ. 1.6). Ὁ Θέογνις (στ. 291). Ὁ Τυρταῖος (12.39).

Μὲ τέτοια θεία προέλευση καὶ ἀποστολή ἢ Θέμις ἦτο ὅμως ἀνάγκη νὰ προσγειωθεῖ ἀπὸ τοὺς ὑπερκοσμίους θρόνους της. Νὰ μορφοποιηθεῖ εἰς πραγματικὴν χρησιμότητα διὰ τὰς ἀνάγκας τῶν ἀνθρώπων. Θὰ πάρει συνεργάτας ἐκ τοῦ λαοῦ. Ὅργανα ἐμψυχα καὶ ὑλικά, μέσω τῶν ὁποίων θὰ εἶναι αἰσθητὴ ἡ παρουσία της. Λίαν ἐνωρὶς θὰ ὀργανωθοῦν στὰς Ἀθήνας δικαστήρια εἰς μεγάλῃν ποικιλίαν καὶ ἁρμοδιότητα πού θὰ τὰ ἐπανδρώσουν οἱ «ἐν τέλει»: Δικασταί, μάρτυρες, κατήγοροι, κλητῆρες, γραμματεῖς, δικηγόροι. Ἀλλὰ θὰ ἀναμιχθῇ ἐνεργῶς καὶ ὁ λαὸς ἅμα: πᾶς πολίτης.

1) Ἀρειὸς Πάγος: ἡ «ἐξ Ἀρείου Πάγου Βουλὴ». Συνεστήθη μετὰ τὴν κατάλυσιν τῆς βασιλείας. Τὴν ἀπετέλουν ἐπίλεκτοι πολῖται, πού εἶχαν χρηματίσει «ἄρχοντες». Ἦσαν ἰσόβιοι. Συνεδρίαζαν ἐπὶ τοῦ ὁμωνύμου βράχου, ἀπέναντι τῆς Ἀκροπόλεως. Εἰς τὸ ὑπαιθρον διὰ τὰς «φονικάς» δίκας (διὰ νὰ μὴ εὕρεται ὁ «μολυσμένος» φονεὺς ὑπὸ τὴν αὐτὴν μὲ τοὺς δικάζοντας στέγην) ἢ εἰς τὴν «βασιλεῖον στοάν». Παντοδύναμος, μὲ πολιτικὰς, διοικητικὰς καὶ δικαστικὰς ἐξουσίας, περιωρίσθη κάπως ὑπὸ τῶν νόμων τοῦ Δράκοντος, ἀλλ' ἐπὶ Σόλωνα ἀνέκτισε τὰς ἐξουσίας του, διὰ νὰ περιορισθεῖ καὶ ἄλλιν ὑπὸ τοῦ Περικλέους. Ἐχαίρειν ἀπολύτου σεβασμοῦ καὶ ἐμπιστοσύνης παρὰ τῶν Ἀθηναίων, ὥστε, ὅπως ὁμολογεῖ ὁ ῥήτωρ Λυκούργος, «καὶ παρ' αὐτοῖς ὁμολογεῖσθαι τοῖς ἀλίσκομένοις, δικαίαν ποιεῖσθαι τὴν κρίσιν», δηλαδὴ καὶ οἱ καταδικαζόμενοι ἀνεγνώριζον ὅτι ἐ-

κρίθησαν δικαίως. Μὲ εὐρύτατες ἁρμοδιότητες: Ἐποπτεία τῶν νόμων, ἐπιβολὴ ποινῶν χωρὶς νὰ ὑποχρεοῦται εἰς αἰτιολόγησιν τῆς ἀποφάσεως. Ἐκδίκασιν τῶν «φονέων» δικῶν, τῶν ἀποπειρῶν ἐμπρησμοῦ, πού ἐθεωροῦντο ὡς σοβαρώτατα ἀδικήματα ἢ τῆς ἐσχάτης προδοσίας: «*δήμου καταλύσεως*». Ἐλεγχος τῶν πόρων τῶν πολιτῶν («πόθεν ἔσχες») καὶ τιμωρία τῶν ἀνέργων. Ἐδῶ ἐδικάσθη — καὶ ἠθωώθη — ὁ φιλόσοφος Κλεάνθης (Φρεάντλης), μαθητῆς τοῦ Ζήνωνος: «*γραφὴν ἀργίας*».

2) Μετὰ τὸν Ἀρειὸν Πάγον ἀκολουθεῖ πληθώρα καὶ ποικιλία δικαστηρίων: Οἱ Ἐφέται: Πενήντα ἕνας τὸν ἀριθμὸν ἐξελέγοντο ἀνάμεσα στοὺς «εὐπατρίδας» πού εἶχαν συμπληρώσει τὸ πεντηκοστὸν ἔτος ἡλικίας. Ἐδίκαζαν εἰς τέσσαρας σχηματισμούς, ἀναλόγως τοῦ εἶδους τῶν ποινικῶν ὑποθέσεων.

α) *Ἐπὶ Παλλάδιῳ*. Ἐξω τῆς πόλεως, παρὰ τὸν ναὸν τῆς Παλλάδος, ὑπὸ τὴν προεδρίαν τοῦ βασιλέως, ἐδίκαζαν: φόνους ἐξ ἀμελείας, ἠθικὰς αὐτοουρίας - ὑποκινήσεις, φόνου, ἀποπειράς - βούλευσιν φόνου (ἄνευ ἀποτελέσματος), φόνους δούλων, ξένων ἢ ἐποίκων (Πausan. 1.28. Πολυδ. VIII. 118. Ἀριστοτέλους Ἀθην. Πολιτ. L.VII. 3).

β) *Ἐπὶ Δελφινίῳ*. Παρὰ τὸ ἱερὸν τοῦ Δελφινίου Ἀπόλλωνος, ὑπὸ τὴν προεδρίαν, ἄλλιν, τοῦ βασιλέως: φόνους ὁμολογημένους, ἀλλὰ διαπραχθέντας «κατὰ τοὺς νόμους», «*δίκαιοι φόνου*». Δηλ. τοὺς εἰς κατάστασιν νομίμου ἀμύνης: «*τῷ ἀμυνομένῳ οὐδαμοῦ, οὐδὲν ἐπιτίμιον γέγραπται*». Ὁ φόνος τοῦ ἐπ' αὐτοφώρῳ καταληφθέντος μοιχοῦ. Ὁ ἐξ ἀμελείας φόνος συναθλητοῦ κατὰ τοὺς ἀγῶνας (Ἀριστοτ. Ἀθην. Πολ. L.VII. 3 Δημοσθ. κ. ἀριστοκρ. 54,60, Λυκ. Ἐρατοσθ. 9). Φόνος διὰ τὸ συμφέρον τῆς ὁλότητος, ὡς ὁ φόνος ληστοῦ. (Πρῶτος, διὰ τοιοῦτον λόγον ἐδικάσθη ὁ Θησεύς, φονεύσας παρὰ τὴν Κακὴν Σκάλαν τὸν Σκίρωνα καὶ τὸν Σίνην).

γ) *Ἐν Φρεαττοῖ*: Εἰς τὴν παραλίαν τοῦ Φαλήρου, διὰ τοὺς φόνους ὑπὸ ἐκτίοντος ποινὴν (αἰδεσιν) ἐξορίας, πού τοῦ εἶχε ἐπιβληθεῖ δι' ἄλλον φόνον. Οὗτος, ἀποτελῶν «*ἄγος*» διὰ τὸν τόπον, ἔνεκα τῆς «ὑποτρο-

πῆς» ἀπελογεῖτο ἰστάμενος ἐντὸς λέμβου, «διὰ νὰ μὴ μολύνει τὴν γῆν».

δ) *Ἐπὶ Πρυτανείῳ*: Γιὰ τοὺς φόνους μὲ ἀγνωστον τὸν δράστην ἢ ἐκ δυστυχήματος, ἢ ὑπὸ ζώων, ἢ ἀψύχων (πτώσει λίθου ἢ δοκού): «*De meurtres occasionnés par de choses inanimées*» - Barthelemy: *Voyage d'Anacharsis*, τόμος III. σελ. 333, Gow - Reinach: *Misperrra* § 73. Ἀριστοτ. ἐ. ἀ. L. VIII. - Δημοσθ. ἐ. ἀ. § 76).

3) *Τὸ Ἐπιθαλάττιον Δικαστήριον*. Διὰ τὰ ἐν τῇ ἀνοικτῇ θαλάσῃ ἐντὸς πλοίων ἀδικήματα. Ἡ ἀρμοδιότης τοῦ ἔπαυεν εὐθὺς μὲ τὴν ρίψιν τῆς ἀγκύρας ἐντὸς τοῦ λιμένος. (Gow - Reinach. ἐ. ἀ. § 72-75).

4) *Τὸ Ἡλιαστικὸν Δικαστήριον*. Μὲ πολυπληθὴ δικαιοδοσία ἐπὶ ποινικῶν ὑποθέσεων, ποὺ δὲν ὑπῆγοντο εἰς τὸν Ἀρειὸν Πάγον ἢ τοὺς Ἐφέτας. Συμμετέχει, πλεον, εἰς αὐτὸ κάθε ἐλεύθερος πολίτης ἀθηναῖος — πράγμα ποὺ ἀποδεικνύει τὸ ζῶν ἐνδιαφέρον τοῦ λαοῦ διὰ τὴν ἀπονομὴ τῆς δικαιοσύνης. Εἰς ἑξ. χιλιάδας ἀνήρχετο ὁ ἀριθμὸς τῶν «ὁμωμοκότων» ἡλιαστῶν, κληρουμένων κατ' ἔτος καὶ διηρημένων εἰς τμήματα. (Ἀριστοτ. ἐ. ἀ. XXVII, Gow - Reinach. ἐ. ἀ. § 47. Βλ. ὄρκον ἡλιαστῶν ἐν Δημοσθ. κ. Τιμοκρ. 24. 149).

5) *Ἡ Βουλὴ τῶν Πεντακοσίων*, μὲ ἀμεσον καὶ πάλιν τὴν λαϊκὴν συμμετοχὴν, κρίνουν καὶ προδικαστικῶς (*πρόβουλοι*) ἐπὶ τῶν ζητημάτων ποὺ θὰ δικάσῃ ἡ ἐκκλησία τοῦ δήμου, διὰ τῆς ἐκδόσεως ἐνὸς «παραπεμπτικοῦ βουλευμάτος», καθοριστικῆς μᾶλλον σημασίας («*Ἡ δὲ Βουλὴ κυρία ἦν καὶ χρήμασι ζημιῶσαι καὶ δῆσαι καὶ ἀποκτεῖναι*»: Ἀριστοτ. ἐ. ἀ. IX.4).

6) *Ἡ Ἐκκλησία τοῦ Δήμου*: Τὸ ἀνώτατον αὐτὸ δικαστήριον, ἥτοι ἡ γενικὴ συνέλευσις τῶν πολιτῶν, εἶχε γενικὴν ἐποπτεῖαν ἐπὶ τῶν ἄλλων δικαστηρίων, τὰς ἀποφάσεις τῶν ὁποίων ἡδύνατο νὰ ἐφεσιβάλλει εἰς αὐτὴν πᾶς πολίτης. Ἡ λειτουργία τῶν δύο αὐτῶν ἀνωτάτων δικαστικῶν ὀργανισμῶν, μὲ ἀμεσον εἰς αὐτὰ τὴν συμμετοχὴν τῶν πολιτῶν, δὲν ἀποδεικνύει εἰ μὴ τὴν πρὸς τὸ δίκαιον ἀγάπην καὶ τὴν πρὸς ἐφαρμογὴν τῶν νόμων, ἀλλὰ καὶ τὸν κολασμὸν παντὸς παραβάτου, ἐπιθυμίαν τῶν

πολιτῶν, διὰ τὴν καλὴν καὶ ὁμαλὴν ζωὴν τῆς δημοκρατίας: «*Τρία γὰρ ἐστὶ τὰ μέγιστα, ἃ διαφυλάττει καὶ διασφύζει τὴν δημοκρατίαν καὶ τὴν τῆς πόλεως εὐδαιμονίαν. Πρῶτον μὲν ἡ τῶν νόμων τάξις, δεύτερον δ' ἡ τῶν δικαστῶν ψήφος, τρίτον δ' ἡ τοῦτοίς, τ' ἀδικήματα παραδιδούσα κρίσις. Ὁ μὲν γὰρ νόμος πέφυκε προλέγειν ἃ μὴ δεῖ πράττειν, ὁ δὲ κατήγορος μηνῦει τοὺς ἐνόχους, ὁ δὲ δικαστὴς κολάζειν τοὺς ὑπ' ἀμφοτέρων τούτων ὑποδειχθέντας αὐτῶν*» (Λυκούργ. κ. Λεωκρ. 3-4). Δι' αὐτὸ, κάθε πολίτης εἶχε τὸ δικαίωμα νὰ ὑποβάλλῃ *γραφὰς καὶ αἰτίας καὶ εἰσαγγελίας*, διὰ πᾶσαν παρεκτροπὴν ἢ παρανομίαν, διότι μόνον ἔτσι ἡμπορεῖ νὰ περισταλεῖ ἡ ἐγκληματικότητα, ἀφοῦ, κατὰ τὸν Ἀριστοτέλη, αὐτὸς εἶναι ὁ καρπὸς τῆς εὐνομουμένης πολιτείας «*ἐν ἣ τὸν ἀδικήσαντα οὐδὲν ἦττον οἱ μὴ ἀδικηθέντες προσβάλλουσι καὶ κολάζουσι*» (Πολιτικά 1282 b. 17. Ἡθ. Νικομάχ. 1160 a), ὁ δὲ Σόλων βεβαιώνει ὅτι τότε μόνον θὰ περιορισθεῖ ἡ ἐγκληματικότητα, ὅταν «*ὁμοίως ἄχθονται τοῖς ἀδικουμένοις οἱ μὴ ἀδικούμενοι*», (Σόλ. π. Πλουτ. Συμπ. 154 d. 11.12. Διογ. Λαέρτ. Σόλ. Βιβλ. Α. - Ἰδε καὶ συγγραφὴν μας «*Τὸ Ἐγκλημα καὶ ἡ Ποινὴ*», σελ. 20-31).

Ἐκτὸς τῶν ἀνωτέρω ὑπῆρχαν καὶ ἄλλα «εἰδικὰ» δικαστήρια.

1) Τὸ τοῦ *Ἐπωνύμου Ἀρχοντος*. Συντιθέμενον ἐκ τοῦ πρώτου τῶν ἐννέα ἀρχόντων, ὡς προέδρου, δύο «παρέδρων» ἢ παρακαθημένων καὶ ἐνὸς γραμματέως. Ἐδίκαζε τὰς καταχρήσεις δημοσίων ἢ ἰδιωτικῶν διαχειριστῶν. 2) Τὸ τοῦ *Ἀρχοντος Βασιλέως* διὰ τὰ ἀδικήματα τὰ σχετικὰ μὲ τὴν λατρείαν. 3) Τὸ τοῦ *Πολεμάρχου* ἢ *τρίτου Ἀρχοντος* δικάζων κατηγορίας κατὰ μετοίκων ἢ ἀπελευθέρων. 4) *Οἱ Θεσμοθέται*. Ἦτοι οἱ ὑπόλοιποι ἑξ ἐκ τῶν ἐννέα ἀρχόντων. Καθήκοντα ἀστυνομίας, ἐπιλύσεως ἐμπορικῶν, διαφορῶν, ἐπεξεργασίας νόμων καὶ (προανάκρισιν) προετοιμασίαν εἰσαγωγῆς εἰς τὸν δῆμον σπουδαίων «*εἰσαγγελιῶν*» «*εὐθυνῶν στρατηγῶν*» καὶ «*γραφῶν παρανόμων*». (Barth. ἐ. ἀ. σελ. 334: Ἀριστοτ. Ἀθ. Πολ. V. IX.). 5) *Οἱ Ἐνδεκα*. Οὗτοι ἐδίκαζαν κλοπὰς, μικρὰ

πλήμμελῆματα καὶ ἐξετέλουν θανατικὰς καταδίκας («τοῖς ἑνδεκα παραδοῦναι, θανάτῳ ζημιῶσαι»: Λυκουργ. κ. σιτοπωλῶν § 2). 6) Τὰ «Κατὰ Δήμους», ἐδρεύοντα εἰς τὰ περίξ τῶν Ἀθηνῶν χωρία, ἐδίκαζαν ἐπιτοπίως μικρὰ πταίσματα, ἀστικὰς μικροδιαφορὰς μέχρι δέκα δραχμῶν καὶ ἀνεδεῖκνυαν διὰ κληρώσεως τοὺς διαιτητάς. 7) *Οἱ Διαιτηταί*. Ἐκκληροῦντο κατ' ἔτος μεταξὺ τῶν συμπληρωσάντων τὸ ἐξηκοστὸν ἔτος ἡλικίας πολιτῶν. Ἐδίκαζαν ἰδιωτικὰς διαφορὰς. Αἱ ἀποφάσεις τῶν ὑπέκειντο εἰς ἔφεσιν. Ἐκτὸς τῶν δημοσίων τούτων διαιτητῶν ἦσαν καὶ οἱ ἰδιωτικοὶ διαιτηταί «κατὰ συνθήκας». Τρεῖς τὸν ἀριθμόν, ἐξελέγοντο ὑπὸ τῶν διαδίκων καὶ ἐδίκαζον ἀ-

νεκκλήτως, ἐνώπιον μαρτύρων. 8) *Οἱ Ναυτοδίκαι*. Συνεδρίαζαν εἰς τὸν Πειραιᾶ τὴν τριακοστὴν ἐκάστου μηνὸς καὶ προετοίμαζαν τὴν ἀνάκρισιν τῶν ὑποθέσεων κατὰ τῶν ναυτικῶν καὶ τῶν ξένων.

Ὅλα τὰ δικαστήρια αὐτὰ ἦσαν, πάντοτε, κατάφορτα ὑποθέσεων, διότι, ὡς ἀναφέρει ὁ Ξενοφῶν, εἰς Ἀθήνας προσήρχοντο καὶ διάδικοι ἐξ ὅλων τῶν συμμάχων πόλεων διὰ τὰς ποινικὰς δίκας καὶ ἀστικὰς ὑποθέσεις τῶν, ὥστε οἱ Ἀθηναῖοι νὰ ἔχουν τόσας πολλὰς «δίκας καὶ γραφὰς καὶ εὐθύνας ἐκδικάζειν, ὅσας οἱ σύμπαντες ἄνθρωποι ἐκδικάζουσιν» (Ξενοφ. Ἀθην. Πολιτ. 111.2).

ΠΑΥΛΟΣ ΦΗΜΗΣ

Ἀπολογία

Καὶ τώρα τί θὰ ποῦμε
στὶς Καρυάτιδες,
πῶς θ' ἀπολογηθοῦμε
στοὺς κίονες,
τὰ τρίγλυφα,
τὶς μετόπες;

Τι ἄραγε νὰ συζητήσουμε,
μὲ ποιά πρόφαση;

Γρηγόρεψε ὁ λόγος τοῦ Ἡράκλειτου
ἀνεπανόρθωτα πάνω τους.
Στένεψαν τὰ ὅρια τῆς Αἰωνιότητος
καὶ τῆς Ἀθήνας τὸ κάλλος!

Μὲ ποιά πρόφαση;
Ἐμεῖς ποὺ γιὰ τ' ὁμορφο
παινεύομαστε

τῆς ὕλης τὸ πλάσιμο,
τὶς ἀναλογίες...
Ἐμεῖς ποὺ θυμόμαστε τοὺς προγόνους
καὶ λησμονοῦμε τὰ ἔργα τους,
νοιώθουμε παιδιὰ τους
καὶ λησμονοῦμε τὰ λόγια τους.
Γρηγόρεψε ὁ λόγος τοῦ Ἡράκλειτου
κι ἐμεῖς τὸν βοηθήσαμε,
ἀρνούμενοι τὸ θρύλο,
δίνοντας κατὰρ στὸν Ἐλγιν.

Καὶ τώρα τί θὰ ποῦμε
στοὺς κίονες,
τὶς μετόπες,
τὰ τρίγλυφα,
ποιὰ ἢ ἀπολογία
μπροστὰ στὶς Καρυάτιδες...
Τώρα,
ποὺ κατὰματα μᾶς κοιτοῦν!

Λόγω τοῦ ἀφιερώματος ἢ συνέχεια τοῦ ἔργου τοῦ Karl Jaspers «Ἡ πνευματικὴ κατάσταση τοῦ καιροῦ μας» καὶ οἱ λοιπὲς συνεργασίες ἀναβάλλονται γιὰ τὰ ἐπόμενα τεύχη.

Η ΚΑΒΑΦΙΚΗ «ΙΘΑΚΗ»:
ΑΡΙΣΤΟΥΡΓΗΜΑ ᾧ ΓΙΑ ΤΑ «ΣΚΟΥΠΙΔΙΑ»;
(Διάλογος Γ. Δέπου — Σπύρου Παναγιωτάτου)

[Ὁ συνεργάτης τοῦ «Δ» κ. Σ. Γ. Γ. Παναγιωτάτος μὲ ἀναφορὲς τοῦ ποῦ περιελήφθησαν σὲ ἀρθρα τοῦ δημοσιευμένα στὸ περιοδικό, καὶ κυρίως στὸ τελευταῖο, 37ο, τεῦχος τοῦ (σελ. 1889), ἀλλὰ καὶ μὲ τέσσαρες αὐτοτελῶς δημοσιευθεῖσες ἐργασίες τοῦ, ἀπορρίπτει τὸ καβαφικὸ ποίημα «Ἰθάκη» ὡς φιλοσοφικὰ ἀθεμελίωτο καὶ διαβρωτικὸ καὶ ζητεῖ νὰ ἐξοβελισθῇ ἀπὸ τὰ διδακτικὰ βιβλία τῶν σχολείων. Ὁ ἐπίσης συνεργάτης τοῦ «Δ» κ. Γ. Δέπος ἐναντιώνεται στὶς θέσεις Παναγιωτάτου μὲ εἰδικὸ «σχόλιο», τὸ ὁποῖο καὶ δημοσιεύουμε κατωτέρω, μαζὶ μὲ τὴν ἀπάντησιν τοῦ κ. Σ. Γ. Γ. Π.

Ὁ διάλογος καὶ ἡ ἀπόδειξις ἀποτελοῦν, ὡς γνωστόν, τὴν πεμπτουσίαν τῆς ἐλληνικότητος — καὶ ἐπομένως ὁ «Δ», ποῦ τόσο σταθερὰ ὑποστηρίζει τὴν ἐλληνικὴ ἀντίληψιν περὶ ζωῆς καὶ περὶ Κόσμου, θὰ ἦταν ἀσυνεπὴς πρὸς τὸν ἑαυτό του ἂν ἀπέκλειε ἀπὸ τὶς στήλες τοῦ τὴν κριτικὴν γιὰ ὁποιοδήποτε ἔργο, μὲ τὸ ἐπιχείρημα ὅτι ὁ δημιουργὸς τοῦ εἶναι «ἐλληνικός»: «Ἐλληνικὸ» δὲν μπορεῖ νὰ εἶναι ὅ,τι ἀποκλείει τὸν διαρκῆ ἔλεγχον καὶ τὴν χωρὶς προσκόλλησιν σὲ δόγματα, αὐθεντίες, μοντέλα, ἀπολύτως ἐλεύθερη ἀναζήτησιν τῆς ἀλήθειας.

Ὁ ἀναγνώστης θὰ ἔχῃ τὴν εὐχέρεια νὰ παρακολουθήσῃ ἀπὸ τὶς σελίδες τοῦ «Δ» τὸ θέμα «Ἰθάκη» — ποῦ μᾶλλον δὲν τελειώνει ἐδῶ (περιμένουμε τὶς ἀπόψεις οἰουδήποτε νιώθει ὑπόχρεος νὰ μιλήσῃ). — Δ. Ι. Α.].

Γ. ΔΕΠΟΣ

Παράκλησις νὰ δημοσιευθεῖ

Σχόλιο γιὰ τὴν «Ἰθάκη» τοῦ Καβάφη

... Ἡ ἀλήθεια εἶναι, ὅτι, ὅταν καταπιάνεσαι μὲ πολὺ μεγάλους (μὲ κολοσούς, ὅπως ὁ Καβάφης), μοιάζεις νὰ γίνεσαι καὶ σὺ πολὺ μεγάλος. Ὅταν συζητᾷς μὲ τὸν (πεθαμένο) Καβάφη, σὰν ἴσος πρὸς ἴσον — τί λέω; Σὰν ἀνώτερος πρὸς κατώτερο, καὶ τοῦ λές: «Ρε Καβάφη, τί διαφθορά καὶ τί ἀηδία εἶναι αὐτὸ τὸ ποίημά σου;», ὁ ἀκροατής, ὁ ἀναγνώστης σου, ξαφνιάζεται καὶ ἀναρωτιέται: Μπᾶς καὶ ὁ Παναγιωτάτος ἔχει δίκιο καὶ εἶναι μεγαλύτερος ἀπ' τὸν Καβάφη; Γιὰ νὰ δοῦμε;

Κατὰ τὴ γνώμη μου, ὅμως, κ. Διευθυντή, ὁ Καβάφης εἶναι ὁ Καβάφης καὶ καλὰ θὰ κάνουμε νὰ προσέχουμε. Ὁ Καβάφης εἶναι ἀκόμα ὁ ἐλληνικώτερος ὅλων νεοέλληνας ποιητῆς. Καὶ καλὰ θὰ κάνουμε νὰ προσέχουμε. Τέλος, ὁ Καβάφης, ἐκτὸς ἀπὸ τὸ συνολικὸ ἔργο του (τὸ ἀριστουργηματικὸ) ἔδωσε καὶ μὲ τὸ θέμα αὐτό, τῆς ὁμηρικῆς Ἰθάκης, ἓνα πολὺ καλὸ δείγμα γραφῆς. Συμφωνῶ μαζὶ του. (Μὲ τὸν Καβάφη ἐννοῶ): Χωρὶς τὴν ἐπίμονη τάσιν γιὰ τὴν Ἰθάκην, χωρὶς αὐτὸ τὸν «ἰδεαλισμὸ» τῆς Ἰθάκης, ὁ Ὀδυσσεύς θάχε μείνει ἀγκαλιὰ μὲ τὴν Κίρκην ἢ τὴν Καλυψώ, καὶ τὸ «*ώραιο ταξίδι*», ποῦ λέει ὁ Καβάφης (καὶ ὁ Ὅμηρος) ὅτι ἔκανε, δὲν θάχε γίνῃ. Ξέρουμε, ἐξ ἄλλου, ὅτι στὸν αἰῶνα μας καὶ στὴν ἐποχὴ μας, τῆς γρήγορης καταβαράθρωσης ὅλων τῶν ἰδεολογιῶν, «οἱ Ἰθάκες τί σημαίνουν». Τίποτα! Ὅμως χωρὶς αὐτὲς δὲν θάχαμε τὸ «*ώραιο ταξίδι*», (τὶς περιπέτειες, ἔστω, τοῦ πολιτισμοῦ μας), καὶ ὁ αἰώνας μας θάταν ἡ ἀκίνησις καὶ ὁ θά-

νατος. Αυτό λέει ὁ Καβάφης. Ὁ φίλτατος Παναγιωτᾶτος τί λέει; Ἐχει ἀντίρρηση; Ἄς τελειώνει λοιπὸν κάποτε μὲ τὴν ἔμμονη ιδέα του περὶ τῆς ἀναξιότητος τῆς *Ἰθάκης*. Ποιητικῆς καὶ ὁμηρικῆς. Γιατί ἔχουμε ἄλλα πράγματα (σοβαρότερα) νὰ κάνουμε.

Σ. Γ. Γ. ΠΑΝΑΓΙΩΤΑΤΟΣ

Ἀπάντησις

Ἀξιότιμε Κύριε Διευθυντά,

Ἀπαντῶ στὸ ἀνωτέρω κείμενο φράσι πρὸς φράσιν, περικοπὴ πρὸς περικοπήν:

Γ. Δέπος: Ἡ ἀλήθεια εἶναι, ὅτι, ὅταν καταπιάνεσαι μὲ πολὺ μεγάλους (μὲ κολοσσούς, ὅπως ὁ Καβάφης) μοιάζεις νὰ γίνεσαι καὶ σὺ πολὺ μεγάλος.

Ἀπάντησις: Μόνον *μιά* μεγαλωσύνη ὑπάρχει: ἡ κατὰ λόγον ἔμμονη καὶ ἡ σύντονη δρᾶσις εἰς σύμπτωσιν μὲ τὸ πνεῦμα καὶ τίς διαστάσεις — ἡ Ἀρετὴ⁽¹⁾. Αὐτὸ σημαίνει πὼς *καμιά* «μεγαλωσύνη» (συνεπῶς καὶ αὐτὴ στὴν ὁποία ἀναφέρεται ὁ συντάκτης τοῦ «σχολίου») *δὲν εἶναι ἀξία ἐκτιμήσεως*, ἂν δὲν βεβαιώνεται *ἐν συζυγίᾳ μὲ τὴν ἀρετὴ* — ὁμόζυγη τῆς Ἀρετῆς.

Σ' ὅ,τι μὲ ἀφορᾷ, ἀσχολούμενος μὲ τὸν καβαφικὸ λόγον, τὸ κάνω ἐπειδὴ μὲ φέρει σ' αὐτὸν *ἢ προσπάθειά μου* εἰς αὐτοακεραίωσιν. Τὸ ἂν, ἀλήθεια ἢ *ὄχι*, ἀσχολούμενος μὲ τὸν καβαφικὸ λόγον, *«μοιάζω νὰ γίνομαι καὶ ἐγὼ πολὺ μεγάλος»*, δὲν μὲ ἀπασχολεῖ. Ἀντίθετα, θὰ ἦταν ἔξω ἀπ' τίς ἐπιλογές μου τὸ νὰ «γίνομαι πολὺ μικρός» — ἀσχολούμενος «μὲ τοὺς πολὺ μικρούς» (σύμφωνα μὲ τὴ γνώμη τοῦ κ. σχολιογράφου): *δὲν μοῦ ἀρέσει* ἡ μικρότης — μ' ὅλο πού ἡ τύχη μου τὸ 'χει νὰ τὴν διασταυρῶνω συχνά...

*Ὅτι μικράθε μου ἢ βολὴ μὲ πῆγε στὰ μεγάλα
καὶ ἐπιασα ρίμα νὰ βαρῶ καὶ στίχο νὰ ταιριάζω
καὶ ἓνα ψηφίδι τόσο δὰ νὰ πελεκῶ, νὰ πελεκῶ
γιά τὴ δομὴ τοῦ κόσμου.*

Στὸ ἄνω τετράστιχο ὁ ποιητὴς «καταπιάνεται» τὸ μέγιστο πάντων, τὴ *δομὴ τοῦ κόσμου*, καὶ ὅμως δὲν μοιάζει ἐλεγκτέος: Πελεκώντας *ἀποκλειστικά* τὸ δικό του, *τοσοδοῦλι* ψηφίδι, ἀποδεικνύεται ἀγγελικὰ ἁδολος, σεμνός, ταπεινός: *δὲν καρποῦται* ἑφτακοσαριᾶς χιλιάδες κατ' ἔτος (πού ἀκόμα καὶ *μετὰ τὸ θάνατό του* περνοῦν στοὺς κληρονόμους του — ἑπτὰ θαυμαστικά) — *τάχα «γιά τὸ λαὸ καὶ τὴ λευτεριά του πολεμῶντας»*, τάχα γιὰ «τὸ πνευματικὸ *ἀνέβασμα τοῦ λαοῦ*» πασχίζοντας. Μπορεῖ, κ. σχολιογράφε, νὰ γράφω «βλακεῖες» (ὅπως εἶχατε τὴν εὐγένεια νὰ μοῦ γνωρίζετε) ἀλλὰ *δὲν ἀξιώνω νὰ μοῦ τις πληρώνει ὁ λαός*.

Γ. Δέπος: Ὅταν συζητᾷς μὲ τὸν (πεθαμένο) Καβάφη, σὰν ἴσος πρὸς ἴσον..

Ἀπάντησις: Δὲν εἶναι ἀξιὸς ὑπολήψεως ὁ ἄνθρωπος πού *δὲν συζητᾷ «σὰν ἴσος πρὸς ἴσον»* μὲ οἰονδήποτε — ἂν βρίσκει πὼς *δὲν ὑστερεῖ* τοῦ συνομιλητοῦ του *κατὰ τὴν ἀρετὴ*. Ἄν κάποιος προτιμᾷ νὰ συζητᾷ νιώθοντας πότε *δοῦλος* πότε *αὐθέντης*, πότε *ἀνδράποδο* πότε *ἀνδραποδιστής*, δουλεῖα του.

Ἐξ ἄλλου, τί ἐγινε, λέει; Πέθανε ὁ Καβάφης; Πότε; Ρεὶ τὸν ψημένο.. [Αὐτὸ τὸ «*πεθαμένος*»] δὲν ξέρω ἂν βεβαιώνει ἄριστο δικηγόρον, μὰ γιατρό.. — νὰ βγάζει πεθαμένους τοὺς καταζώντανους!...].

Γ. Δέπος: Τί λέω; Σὰν ἀνώτερος πρὸς κατώτερο, καὶ τοῦ λές: «Ρε Καβάφη, τί διαφθορά καὶ τί ἀηδία εἶναι αὐτὸ τὸ ποίημα σου;» ὁ ἀκροατής, ὁ ἀναγνώστης,

ξαφνιάζεται κι αναρωτιέται: Μπας και ο Παναγιωτάτος έχει δίκιο και είναι μεγαλύτερος απ' τόν Καβάφη; Για να δούμε;

Ἀπάντησις: Ἐξ ἀντικειμένου ἀδύνατον νὰ μιλῶ στὸν Καβάφη «σὰν ἀνότερος πρὸς κατώτερο»: «Κατὰ λάθος λοιπὸν ἔγραψε τὴν ὄντως μεγάλη του ποιήσιν ὁ ἀλεξανδρινὸς — τὴν ποιήσι ποὺ μπορεῖ νὰ μὴν ἔχει τὴ δευτέρῃ της πάνω σὲ τοῦτο τὸ ἀστέρι;» Μὲ αὐτὴ τὴν κατατεθειμένη φράσι μου (Δαυλός, τεῦχος 290, σελ. 1416) ὑπάρχει γεωμετρικὸ ἀδιαχώρητο: ὁ ἀναγνωρισθεὶς εἰς χρόνον ἀνύποπτον πρῶτος, Καβάφης, δὲν μπορεῖ νὰ ἔχει τὸν... πρῶτο του (ἀνώτερό του) — ἀφοῦ οὔτε τὸν δευτέρό του ἔχει. Ἡ ἀμελετησία, ἐπιπολαιότητα, προπέτεια τιμωροῦν....

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

Φιλοσοφικὴ Σχολή

...
Εἶδα τὴν αὐστηρότητά σας σχετικὰ μὲ τὸν Καβάφη· αὐστηρότητα ἂν μπορῶ νὰ εἰπῶ δίκαιη: δὲν ἀμφισβητεῖτε τίποτα ἀπὸ τὸ ποιητικὸ ταλέντο του: «Μεγάλος ποιητὴς ὁ Καβάφης — κι ἐωσφορικὸς — μᾶς παγιδεύει, λοιπόν, λέξι τὴ λέξι, γραμμὴ τὴ γραμμὴ...» Αὐτὸ ἐκείνου θὰ τοῦ ἔφτανε καὶ θὰ τοῦ περισσεύε. Ἡ ψυχὴ τοῦ παράξενου ἀλεξανδρινοῦ θ' ἀγάλλεται — ἂν ὑπάρχει.

7-5-'81 ΜΙΧΑΛΗΣ ΜΕΡΑΚΛΗΣ

(Ἀπόσπασμα ἀπὸ εὐχαριστήρια ἐπιστολὴ — γιὰ τὴν ἀποστολὴ τοῦ δοκιμίου μου «Ίθάκη, διεξοδικὴ κριτικὴ ἀνάλυσις», σελ. 48, Ἀθήνα 1981).

Γ. Δέπος: Κατὰ τὴ γνώμη μου, ὅμως, κ. Διευθυντή, ὁ Καβάφης εἶναι ὁ Καβάφης καὶ καλὰ θὰ κάνουμε νὰ προσέχουμε. Ὁ Καβάφης εἶναι ἀκόμα ὁ ἐλληνικώτερος ὅλων νεοέλληνας ποιητὴς. Καὶ καλὰ θὰ κάνουμε νὰ προσέχουμε. Τέλος, ὁ Καβάφης, ἐκτὸς ἀπὸ τὸ συνολικὸ ἔργο του (τὸ ἀριστουργηματικὸ) ἔδωσε καὶ μὲ τὸ θέμα αὐτό, τῆς ὁμηρικῆς Ίθάκης, ἓνα πολὺ καλὸ δεῖγμα γραφῆς. Συμφωνῶ μαζί του. (Μὲ τὸν Καβάφη ἐννοῶ):

Ἀπάντησις: «Γνώμες», «συμφωνίες» κι «ἔτσι μοῦ γουστάρει» δὲν σημαίνουν τίποτε. Ἡ ἀποδεικτικότητα καὶ τὰ ἐπιχειρήματα σημαίνουν. Ὅποιος τὰ ἔχει τὰ καταθέτει, ὅποιος δὲν τὰ ἔχει γράφει σχόλια...

Ἐξ ἄλλου, σ' ὅ,τι ἀφορᾷ στὸν ἰσχυρισμὸ πὼς «... ὁ Καβάφης εἶναι ὁ ἐλληνικώτερος ὅλων νεοέλληνας ποιητὴς...», θ' ἀπαντούσαμε μόνον ἂν μᾶς χρειάζονταν οἱ «γνώμες» κι οἱ «συμφωνίες» τοῦ κ. Δέπου — δὲν μᾶς χρειάζονται. Ἔτσι, γιὰ ν' ἀπαντηθεῖ ἡ... πετριά (του) περὶ ἐλληνικότητας, ὀφείλει ὁ ἴδιος — ὡς ἀναφερόμενος σ' αὐτήν:

α) ν' ἀποδείξει πὼς ὁμίλων περὶ ἐλληνικότητας ἔχει κατακτήσει τὸ θέμα κριτικά. Πρᾶγμα ἀρκετὰ εὐχερές, ὑποθέτω, ἂν μᾶς καταδείξει τὸ πὼς ὀρίζει ὁ ἴδιος τὴν ἐλληνικότητα, τὸ πὼς ἀκριβῶς τὴν ἀντιλαμβάνεται — φυσικὰ σὲ κείμενά του δημοσιευμένα πρὸ τῆς 15ης Μαρτίου ε.ε. (ἀρεσκομένος εἰς ρόλον κήνσωρος δὲν παραεῖναι πειστικὸς ἂν περιορίζεται ν' ἀντιγράφει ἢ «συμφωνεῖ μὲ... προλαλήσαντας»)...

β) νὰ ἐκθέσει ὑπεύθυνα καὶ διεξοδικά, ποῖα ἢ σχέσις Καβάφη — ἐλληνικότητας, καὶ εἰδικώτερα ποῖα ἢ σχέσις καβαφικῆς «Ίθάκης» — ἐλληνικότητας, καὶ ποῖα τὰ ἐξ αὐτῆς θετικὰ στοιχεῖα, καὶ

γ) ν' ἀποδείξει τὴ δική του (ὁ κ. Δέπος) σχέσιν μὲ τὴν ἐλληνικότητα — τυ-

χόν ἄρνησίς του ἰσοδυναμεῖ μὲ ἀξιώσί του νὰ μὴ κάνουμε ἄλλο στὴ ζωὴ μας ἀπὸ τὸ ν' ἀποδεικνύουμε συνεχῶς, ἀκόμα καὶ σὲ τυχόν βλάκες, πῶς δὲν εἴμαστε βλάκες...

Τὰ ἄνω χωρὶς νὰ ἐπεκταθοῦμε στὸ γεγονὸς πῶς ἡ ἱερότης τῆς ἐλληνικότη-
τας συνίσταται ἀκριβῶς στὸν διηνεκὴ *ἐαυτῆς* (ἐλληνικότητος) *ἐλεγχον*· στὸ ὅτι
ἡ ἐλληνικότης, *μὴ ὀχυρούμενη* στὴν *ἱερότητά* της, *μὴ συγκαταριθμοῦσα* ἐαυτὴν
στὰ «ταμποῦ» (ἱερὰ κι ἀπαγορευμένα), ὑψοῦται πειθῶ ἐπισυμβαίνουσα εἰς τὴν
τρίτων συνείδησιν. [Αὐτὸ σημαίνει πῶς ἡ ἐλληνικότης, ἀναγνωρίζουσα κι ἀπο-
καλύπτουσα αὐθαιρεσίαν, δόγμα, ὀριοθέτησιν, ἐξουσιαστικότητα (...ισμούς, ἐν-
τάξεις, στρατεύσεις, κινήματα — ὅλα ὅσα ἀποκλείουν τὴν ἀγιότητα ἀψεύδειας,
ἀδολίας, αἵρεσης, αὐτάρκειας, ἀνεξαρτησίας⁽²⁾), *ἐγκαθίσταται* εἰς τὴν *τρίτων συ-
νείδησιν* συμπάγεια ἀποδεικτικότητος κι ἀδιαβλησίας — *νάτην ἡ ἱερότης* ποῦ...
λέγαμε, αὐτοκρατορικὸν ἔνδυμα πλέον, σεπτῇ, ἀμόλυντῇ, *ἀνέγγιχτῇ* ἀλουργί-
δα...]. Ὅτι ἡ ἐλληνικότητα, ἐξεταζόμενη ὅχι ὡς θεωρητικὴ ταυτότης ἀλλ' ὡς
θέσις τοῦ ἀτόμου *ἐναντί* *ἐαυτοῦ*, εἶναι:

ἡ *ἐμπράγματι ἐπάρκεια*, δηλαδὴ ἡ *γεωμετρικὴ ἐνυλὴ ἀντιπαράθεσις* *στὰ*
πράγματα, ποῦ, αὐτοελεγχόμενη, αὐτοεπαληθευόμενη κι αὐτοβεβαιούμενη
συνεχῶς, μεθίσταται — ἐξαλλοιώνεται εἰς ἀπαθὴ *δοκιμίτη*· τουτέστι εἰς
λυδία λίθον τοῦ ἐαυτοῦ της ποῦ, ἀδιαλείπτως βεβαιούμενη (μὲ τὸ νὰ βε-
βαιώνει *δυνάμεις* καὶ *θέσεις*), φέρει καὶ φέρεται στὴν *ἐπισήμανσι* - ἀπο-
κλεισμὸν εὐτέλειας, σύγχυσης, ψεύδους, αὐθαιρεσίας, ἀπατηλότητος, κι-
βδηλίας, δολισμοῦ, παραποίησης, *ὑβρης*, *ἐκφυλισμοῦ*.

Γ. Δέπος: Χωρὶς τὴν ἐπίμονη τάση γιὰ τὴν Ἰθάκη, χωρὶς αὐτὸν τὸν «ἰδεαλι-
σμό» τῆς Ἰθάκης, ὁ Ὀδυσσεύς, θὰ 'χε μείνει ἀγκαλιὰ μὲ τὴν Κίρκη ἢ τὴν Καλυ-
ψώ καὶ τὸ «ῥαῖο ταξίδι», ποῦ λέει ὁ Καβάφης (καὶ ὁ Ὀμηρος) ὅτι ἔκανε, δὲν
θὰ 'χε γίνῃ.

Ἀπάντησις: Μοῦ πῆρε πολλὰ χρόνια καὶ πολλὴ μελέτη νὰ ὑπερνικήσω τὴ
γοητείαν τοῦ καβαφικοῦ ποιήματος καὶ νὰ συνειδητοποιήσω πῶς ὁ ἀλέξανδρι-
νὸς ἐνέπαιξε ὅλη τὴ διανοούμενην ἀνθρωπότητα — ποῦ δὲν ἀπεδείχθη δὰ πάρα
διανοούμενη... Λίγα χρόνια καὶ λίγη μελέτη τὶ νὰ κάνουν;

ΠΑΡΕΚΒΑΣΙΣ — λίγα λόγια γιὰ τὴν καβαφικὴ «*Ἰθάκη*», τὸ ποίημα:

Σ' αὐτὸ τὸ ποίημα ἔχουμε δύο σημεῖα ἀναφορᾶς: Ἰθάκην⁽³⁾, καὶ ταξίδι⁽⁴⁾.
Ἄν παραστήσουμε τὸ *χαζὸ* καὶ *παραδεχθούμε* - λογαριάσουμε στόχο προτιμη-
τέον⁽⁵⁾ τὴν Ἰθάκη, πῶς εἶναι δυνατόν ν' ἄρνούμεθα *γιὰ ὅλο τὸν ἐνεργὸ βίον* μας
τὴν *θετικότητά* της (τὴν *θετικότητα* τοῦ στόχου - Ἰθάκη); Ποιὸς ἐρωτευμένος μὲ
μανοῦλι (πασᾶν κλπ.) τὸ *φυλάει* γιὰ νὰ τὸ *χαρεῖ* μετά... ἐξηκονταετίαν, «*γέρος*
πιά»; ("Ἄς μᾶς συγχωρήσουν οἱ κυρίες: Ἡ φιλοπαίγμων διάθεσις ἐδῶ εἶναι ἀντι-
στρόφως ἀνάλογη τοῦ ἀποστομωτικοῦ ἐπιχειρήματος — μόνου ἴσως ποῦ φέρει ἱ-
λαρῶς καταληπτὸ τὸ δύσληπτο, οἰκεῖο τὸ μακρυνό, φωτεινὸ τὸ σκοτεινόν). Ἄν
πάλι *παραδεχθούμε* — λογαριάσουμε στόχον προτιμητέον⁽⁶⁾ τὸ «*ῥαῖο ταξίδι*»,
ὅπως εὐθέως κι ἐκθύμως μᾶς συνιστᾷ ὁ Καβάφης, τότε ἡ Ἰθάκη βεβαιώνεται:
καὶ ἐν πάσῃ περιπτώσει ἀνεπιθύμητη - ἀπορριπτέα ὡς *σκοπὸς*⁽⁷⁾ [ἀφοῦ ὑποχρε-
οῦμεθα ν' ἀναγνωρίσουμε «*Ἰθάκη* μας» τὰ (δολίως θολωτικὰ τῶν νερῶν) «γνώ-
σεις, σοφία, πείρα, ἀγαθὰ ἀνώτερα»]⁽⁸⁾, καὶ μάταιη - ἀνώφελη ὡς *μέσον* [ἀφοῦ
γιὰ νὰ ποθήσουμε - ἀποκτήσουμε τὸ μεῖζον, δὲν εἶναι ἀπαραίτητος ὁ... ἐνδιάμε-
σος σταθμὸς - τὸ μεῖζον ἀπορροφᾶται εὐχερῶς σ' ὁποιαδήποτε ἔκτασί του] μιὰ
καὶ ἀφορᾷ, ἔτσι κι ἄλλως, ἀποκλειστικὰ στὸν *ἀδρανῆ* βίον μας...

Πέραν αὐτῶν ὅμως, τὸ γεγονὸς ὅτι οἱ σκοποὶ *εἶναι μόνον πέντε* (ἀριθ. 5)⁽⁹⁾, ἀποκλείει τὴν δυνατότητα νὰ *ὀνομασθεῖ* ὁ σκοπὸς — Ίθάκη⁽¹⁰⁾. Εὐλόγως; ὁποιοὺ σκοπὸν (ἅπ' τοὺς πέντε — τοὺς ὀρίζομε στὴν ὑπ' ἀριθμ. ἑννέα σημείωσιν) κι ἂν ὀρίσουμε τὴν Ίθάκη, θὰ ἰδοῦμε πὼς *δὲν μᾶς συμφέρει* νὰ περιμένουμε, νὰ παραιτούμεθα *οὔτε στιγμῆς*, πὼς τὴν θέλουμε *τώρα ἀμέσως* — πὼς, ἐπὶ τέλους, δὲν θὰ βάλουμε τὸ.. μανούλι στὴν κατάψυξι (γιὰ νὰ τὸ χαροῦμε στὰ... ὀγδόντα μας, ἄλλο πού οὔτε *στὰ ἑκατὸν ὀγδόντα* μας δὲν θὰ 'χουμε παραδεχθεῖ πὼς εἴμαστε «γέροι πιά»)... Μ' ἄλλα λόγια, καθὼς, ἐν ὑγείᾳ κι ἐλευθερίᾳ, ἐπιλέγεται πάντα τὸ *ἀνώτερο* (ποτὲ τὸ *κατώτερο* — κανεὶς δὲν ἀρκεῖται στὸ *θετικὸ* δέκα ἂν μπορεῖ νὰ ἔχει τὸ *θετικὸ χίλια*) ὁ Καβάφης, ἢ βρίσκειται, καὶ φέρει καὶ μᾶς, σὲ πλήρη σύγχυσι, ἢ βεβαιώνεται ὁ *ἑωσφορικὸς* ποιητής: Δὲν ἔχει καμιὰ βάσιν ὁ ἰσχυρισμὸς πὼς ἐπιδιώκοντες τὸ *κατώτερο* [«ἓνα σκοπὸν (τὴν Ίθάκην)»] ἀποκοτῶμε τὸ... *ἀνώτερο* («πεῖρα, γνώσεις, καὶ ἐνίοτε ἀγαθὰ ἀνώτερα τοῦ σκοποῦ αὐτοῦ καθ' ἑαυτοῦ») — τελικὰ ὁ *πραγματικὸς* μας σκοπὸς δὲν εἶναι *μόνον* ὅ,τι ἐπιδιώκουμε, ἀλλὰ κι ὅ,τι *δὲν ἀποποιοῦμεθα*...

Συμπέρασμα — πρὸς σχηματισμὸν *ὑποψίας* περὶ τοῦ τί ἀκριβῶς συμβαίνει μὲ τὴν «Ίθάκη» τοῦ Καβάφη (δλ' αὐτὰ χρειάζονται κάποια μῆσιν, μιὰν οἰκειότητα μὲ τὸ θέμα):

Ὁ ἀλεξανδρινός, ἐκμεταλλευόμενος τὴν *ἀγιότητα* τῆς *ὀμηρικῆς Ίθάκης* (πὺλ *κουβαλάμε μέσα μας ἀπὸ παιδιά*), μᾶς ἀγκιστρώνει δόλια: «*ἔλατε κοντά*», μᾶς λέγει, «*σαλπάρουμε γιὰ τὴν Ίθάκη - Ἀρετῇ..*». Μὰ *ξαφνικὰ μᾶς τὴ φέρνει πτωπλάτα*: «*Κοιτᾶτε, παιδιά, ἐν τάξει, γιὰ τὴν Ἀρετῇ ξεκινήσαμε*», μᾶς λέει. «*ὁμως εἶναι πιδ...* σωστὸ νὰ *τραβήξουμε* *πρῶτα κατὰ νοτιᾶ, γιὰ τὴ Φοινίκη* [«*φοινικίζω*» ἴσον *ἀσελγῶ παρὰ φύσιν*], πρέπει νὰ ἐφοδιασθοῦμε μὲ κοράλλια, σεντέφια, ὅσο πιδ ἄφθονα ἡδονικὰ μυρωδικὰ μποροῦμε...».

— Μά, μίστερ, δὲν εἶπαμε *Ίθάκη*; Τὶ δουλειὰ μὲ τὴν Ἀρετῇ ἔχουν κοράλλια, σεντέφια, φοινικικὰ ἔμπορεῖα, μυρωδικὰ; Τὶ «*ὥραιὸ ταξίδι*» μᾶς λέτε τώρα; Ἀλλη μᾶς δεῖξατε κι ἄλλη...

— ὦ, νὸ, μέζ ἀνφάν, δὲν ἐπιμένω, μιὰ κουβέντα εἶπα, νὰ ἔτσι, *ταξιδεύοντας* δὲν ἀποκοτῶμε πεῖρα, γνώσεις, σοφία; Δὲν θέλετε πεῖραν, γνώσεις, σοφία, μέζ ἀνφάν;⁽¹¹⁾

— Ἔ; Πὼς... ναί, ἂν εἶναι ἔτσι — μὲ *τὶ μυαλὸ* νὰ σκεφθοῦμε πὼς γνώσεις καὶ σοφία εἶναι τῆς *ἀρετῆς πράγματα*, πὼς ἂν *πραγματικὰ* αὐτὰ εἶναι πὺλ θέλαμε, θὰ τὰ σκοπεύαμε εὐθέως; — χωρὶς νὰ χρειάζονταν διόλου «*πάντα στὸ νοῦ* μας νὰ 'χουμε τὴν... Ίθάκη». Σ' αὐτὰ θὰ 'χαμε πάντα τὸ νοῦ μας...

... Σιγὰ σιγὰ, ἀνεπαισθήτως, ὁ *πραγματικὸς* σκοπὸς τοῦ Καβάφη, τὸ *ἐναγὲς ταξίδι*, παραμερίζει τὴν *ἀγιότητα* τῆς Ίθάκης, τὴν γκρεμίζει ἅπ' τὸ βάθρο πὺλ τὴν ἔστησε ὁ θεὸς Ὀμηρος.. Τώρα ἢ μία καὶ μόνη καὶ περιούσια καὶ θεοειδῆς Ίθάκη, γίνεται... Ίθάκες! Τώρα ὁ καθένας ἔχει μιὰν Ίθάκη *ὅπως τὴ θέλει, βολικῇ, στὰ μέτρα του*, τὸ ἐξαίσιον σύμβολο *εὐτελίστηκε ἀνοικείως*.... Τώρα ἢ Ίθάκη μας δὲν εἶναι *πιά ἡ Ίθάκη* ἀλλὰ τὸ... ταξίδι — γιάντες, κύριε σχολιογράφε, δὲν εἴσθε ὁ πρῶτος πὺλ τὴν πάθατε, καὶ εἰς ἄλλα μὲ ὑγεία!...

Ὡστε ἢ ἴδια αὐτὴ (δῆθεν γιὰ τὴν Ίθάκη) «*ἐπίμονη τάση*», πὺλ ἀνοίγει *ὄλες τίς ρότες*, μὰ κλείνει (γιὰ *ὄλο τὸν ἐνεργό βίολ*!) ἀκριβῶς τὴν φέρουσα στὸν πολυτιμότερο κι ἅπ' τὴν ἴδια μας τὴ ζωὴ καπνὸν μιᾶς θιακιᾶς ἐστίας, τὸ περισσότερον πὺλ ἐπιφυλάσσει στὴν δεσποινὶς Ίθάκη εἶναι ὁ.... ἀναίμακτος, γιὰ πάντα ἡρεμισμένος καὶ φανατικὰ ἀδιέγεργος... ὑμέναιος! Μὰ καὶ τοῦτο, εὐνόητον, μό-

νο στην περίπτωση καθ' ἣν τὸ... ντισμπάρκο τῶν ραμολι κωλοσουρνάμενων νυμφίων δὲν θὰ ἔχε ἀποκλείσει καρκίνος, καρδιά, ἐγκεφαλικό, τρόλλευ, ἔσιμο (συνηθέστατο στοὺς γέρους σὲ δύο ἐκδοχές).

Φανερό λοιπόν, πὼς ἡ «ἐπίμονη τάση» γιὰ τὴν Ἰθάκη, πού, ὅπως ἀπροσδοκῆτως γιὰ τὸν κ. σχολιογράφο, ἀποκλείει τὴν.... Ἰθάκη γιὰ ὅλο τὸν ἐνεργὸ βίο, ξεβρακώνεται — ἀποκαλύπτεται «ἐπίμονη τάση γιὰ τὸ ὠραῖο ταξίδι» — συγχρονισμένο κι ὁμόχρονο (τονίζουμε κατ' ἐπανάληψιν) μὲ ὅλο τὸν ἐνεργὸ βίο. Φυσικά δὲν διανοούμεθα ν' ἀπαιτήσουμε ἀπάντησι στὸ ἐρώτημα «τὶ διάβολο εἶναι αὐτὸ τ' ὠραῖο ταξίδι;» — σ' αὐτὴ τὴν περίπτωση ἡ θὰ εἴχαμε κατὰποσιν μασέλας, ἡ θὰ χρειάζονταν ὑπομνηστικὴ δόσις κλύσματος...

Κλείνει ἡ παρέκβασις.

Γ. Δέπος: Ξέρουμε, ἐξ ἄλλου, ὅτι στὸν αἰῶνα μας καὶ στὴν ἐποχὴ μας, τῆς γρήγορης καταβαράθρωσης ὅλων τῶν ἰδεολογιῶν, «οἱ Ἰθάκες τί σημαίνουν». Τίποτα!

Ἀπάντησις: Ἡ περικοπὴ ἔχει γλωσσικὰ διατυπωθεῖ ἐσφαλμένως (περισεύει τὸ «ὅτι») — βεβαιώνεται ἐνδεικτικὴ ἐλαφρότητας — προχειρότητας... Ἐν πάσῃ περιπτώσει νομίζω, ὅτι τὴν ἐρμηνεύω σωστὰ διαβάζοντάς την ἔτσι: «Ξέρουμε, ἐξ ἄλλου, ὅτι στὸν αἰῶνα μας καὶ στὴν ἐποχὴ μας, τῆς γρήγορης καταβαράθρωσης ὅλων τῶν ἰδεολογιῶν, οἱ Ἰθάκες σημαίνουν τίποτε!» Ἄλλ' ἂν δὲν κάνω λάθος, τὸ «τίποτε» εἶν' αὐτὸ πού προϋποτίθεται ἀπαραιτήτως ὑπαγορευτικὸ δράσης καὶ συμπεριφορᾶς θετικῆς, προσθετικῆς στὴ Ζωὴ — διαφορετικὰ γιὰ

Πάντα στὸ νοῦ μου νὰ ἔχω τὴν Ἰθάκη

Τὸ φθάσιμον ἐκεῖ εἶν' ὁ προορισμός μου;

“Οταν εἶναι παλαιόθεν γνωστὸ πὼς μόνον ἡ στερρῶς ἐδραιωμένη πεποιθήσις σὲ ἀρχὲς μπορεῖ νὰ δρομολογεῖ θετικὴ πολιτείαν, ὁ κ. σχολιογράφος κάνει τὴ συγκλονιστικὴν ἀποκάλυψιν πὼς ἡ θετικὴ πολιτεία ἐδράζεται στὴν «ἐπίμονη τάση γιὰ τὸ... τίποτα»... Δουλειά του.

Ἐξ ἄλλου, προκειμένου γιὰ τὰ ἐλαφρῶς μελὸ «τῆς γρήγορης καταβαράθρωσης ὅλων τῶν ἰδεολογιῶν...», ὁ κ. Δέπος ὀφείλει ν' ἀντιληφθεῖ ἀπαραίτητη κι ἐδῶ τὴν ταυτότητα στὴν ὁρολογία· δηλονότι τὴν ἀνάγκη νὰ ὀρίσει ὁ ἴδιος τὶ λογιῆς μορόπουλα εἶναι οἱ «ἰδεολογίες» στὶς ὁποῖες — πολυσήμαντα δῆθεν — ἀναφέρεται. Κατὰ τὰ λοιπὰ ὅ,τι «καταβαρθροῖ», κ. Δέπο, τὸ κάνει ἐπειδὴ, πλέον ἐξελιγμένη μορφή τῆς βιολογικῆς προσαρμογῆς, ὑπεῖκει στοὺς φυσικοὺς νόμους — ἐδῶ προήγησης, προτεραιότητος στὴν ἐπιβίωσι. Πού θὰ εἴπει πὼς πρόκειται γιὰ τεολογικὸ φαινόμενο κι ἔτσι πρέπει νὰ μελετᾶται — ἂν δὲν τὸ καταλάβετε: οἱ φορεῖς τῶν «ἰδεολογιῶν», ὄντες τέλεια σάπιοι, αὐτοὶ γκρεμίζονται στὸ βάραθρο..., οἱ «ἰδεολογίες» ἔχουν... ἀλεξίπτωτο, δὲν καταστρέφονται: ὑποστατὲς ἢ ἀνυπόστατες (πλασματικές, προσχηματικές) παραμένουν πάντοτε διαθέσιμες — σὲ χρήστες, πάτρωνες, προστάτες, νονούς...

Γ. Δέπος: Ὅμως χωρὶς αὐτὲς δὲν θὰ ἔχαμε τὸ «ὠραῖο ταξίδι» (τὶς περιπέτειες, ἔστω τοῦ πολιτισμοῦ μας), καὶ ὁ αἰῶνας μας θὰ ἔταν ἡ ἀκίνησις καὶ ὁ θάνατος. Αὐτὸ λέει ὁ Καβάφης.

Ἀπάντησις: Ἐχουμε καὶ λέμε λοιπόν — ἐξ ὑπαρχῆς: Ἡ «ἐπίμονη τάση γιὰ τὸ τίποτα» ἔσωσε τὶς.. περιπέτειες τοῦ πολιτισμοῦ μας κ.λπ. κ.λπ». Ὡστόσο συμβαίνει τὸ ἀντιθετὸ ἀκριβῶς: ἡ, σὲ συνάρτησι μὲ τὴν πληθυσμιακὴν ἔκρηξι, ἐπίμονη τάσι γιὰ τὸ πᾶν [ὁ ἄνθρωπος, τὸ ἄτομο, διεκδικεῖ ὅλο τὸ χῶρο γιὰ ὅλο τὸ

χρονο, τὸ πᾶν γιὰ πάντα], ἔφερε τὴν οἰκολογικὴ καταστροφὴ τοῦ πλανήτη μας — τὸ ἐπὶ θύραις φριχτὸ τέλος του..

Γ. Δέπος: Ὁ φίλατος Παναγιωτᾶτος τί λέει;

Ἀπάντησις: Ὁ μὴ φίλατος κανενός, ὁ *μόνος* του σὰν ἀγρίμι Παναγιωτᾶτος, λέει: Μπούμεραγκ, κι ὅποιος θέλει ἄς ψάχνεται.

Γ. Δέπος: Ἄς τελειώνει λοιπὸν κάποτε μὲ τὴν ἔμμομη ἰδέα του περὶ τῆς ἀναξιοτήτας τῆς Ἰθάκης. Καβαφικῆς καὶ ὁμηρικῆς.

Ἀπάντησις: Νὰ ἔχω γράψει *δεκάδες σελίδες* ἀκριβῶς γιὰ τὴν πολυτιμότητα, ὑψηλότητα, τελειότητα, *ἀγιότητα*, *θεοειδὲς* τῆς *ὁμηρικῆς* Ἰθάκης κι ὁ κ. Δέπος νὰ μὲ καταγγέλλει περιφρονητὴν τοῦ ὁμηρικοῦ συμβόλου — νὰ μὲ *χρεώνει* μὲ «ἔμμομη ἰδέα γιὰ τὴν *ἀναξιοτητα* τῆς ὁμηρικῆς Ἰθάκης»! «Ἀν γι' αὐτὸ πρέπει ἐγὼ νὰ ντρέπομαι, ντρέπομαι — μιὰ μόνον μικρὴ περικοπὴ *ἐν μέσω χιλίων* καὶ στὴν τύχη: «.... Ὑποκλέπτει συνεπῶς τὸ ἐνδιαφέρον μας ὁ Καβάφης [...] β) καθὼς μᾶς παίζει μὲ *σημαδεμένη τράπουλα*: Γνωρίζοντας τὴν ὑποχρέωσί μας, κάθε φορὰ πὺ διασταυρούμεθα μὲ Ἰθάκη, *τὴν* Ἰθάκη νὰ ἐννοοῦμε, ξέρει πολὺ καλὰ πῶς τὸ πρῶτο πὺ ἔχουμε νὰ κάνουμε σὰν συναντήσουμε Ἰθάκη, εἶναι νὰ *ἐπεκτείνουμε* ὡς αὐτὴ τὴν *ἀγιότητα* τοῦ *ὁμηρικοῦ συμβόλου*» («Ἰθάκη», διεξοδικὴ κριτικὴ ἀνάλυσις, Ἀθήνα 1981, σελ. 26).

Γ. Δέπος: Γιατί ἔχουμε ἄλλα πράγματα (σοβαρότερα) νὰ κάνουμε.

Ἀπάντησις: Κάντε τα. Ποιὸς σᾶς κρατάει.

Αὐτά, Ἀξιότιμε Κύριε Διευθυντά, εἶχα ν' ἀπαντήσω στὶς αἰτιάσεις τοῦ κ. Δέπου — αὐτὰ βασανισμένα, κουρασμένα, κατάπικρα...

Σὲ τοῦτο τὸ λευκὸ χαρτί⁽¹²⁾ πὺ, διαθέτετε στοὺς συνεργάτες τοῦ *Δαυλοῦ*, ἡ ταπεινωσύνῃ μου προσέρχεται μ' εὐλάβεια, σεβασμὸ, δέος: αὐτὴ ἡ λευκότης εἶναι τ' *ὀλοκάθαρο μέτωπο* τοῦ ἀναγνώστου, τοῦ σεπτοῦ δηλαδὴ προσώπου, πὺ ἡ *δόξα* καὶ ἡ *τιμὴ* δὲν τοῦ ὀφείλονται ἀπλῶς μὰ εἶναι τὰ κατ' ἐξοχὴν «ἀνταποκριτικά» τῆς συστατικῆς καὶ δομικῆς του πολυτιμότητος.

Ὑπ' αὐτὸ τὸ πρῖσμα διαπορῶ πῶς ὑπάρχουν ἄνθρωποι πὺ τοὺς διαφεύγει αὐτὸ *τὸ μέγα κόστος* — σὲ σημεῖο πὺ, ἄθελά τους, νὰ κάνουν ἥρωες λαϊκῶν ἀναγνώσματος τύπους ἀτυχεῖς κι ἀντιρωϊκοὺς πέρα γιὰ πέρα. Σ' ὅ,τι μὲ ἀφορᾷ, μὲ μειώνει, μὲ πονάει αὐτὴ ἡ τζεϊμσποντικὴ ἄνεσις — νὰ «συντρίβω» παντοῦ καὶ πάντα «*κακιὲς Ρωσσίες*», ρηγᾶτα τῆς Πηνελόπης Δέλτα. Σᾶς παρακαλῶ, προστατέψτε με, εἶναι ντροπὴ, δὲν θέλω νὰ μὲ «στεφανώνει νικητὴν» ἡ εὐτέλεια τῶν ἀντεγκλήσεων, μιᾶς φράσης, δέκα λέξεων ἐνὸς «σχολίου». Δὲν εἶναι ἐπιτρεπτὴ ἡ ἐπέμβασις σὲ τόσο σοβαρὰ θέματα μὲ δύο λόγια, μὲ μιὰ ἐπιστολὴ — ἀπὸ πάνω προσπαθώντας νὰ ταπεινώσουμε ἀνθρώπους πὺ ἀπὸ μόνου τους εἶναι ταπεινοί, πὺ εἶναι πάντα μὲ τὴ «χαμένη παράταξι». Τὸ κυριώτερο: Ἐξωθεῖται βάνουσα στὸ σκαμπρόζικα ἐντυπωσιακὸ, εὐκόλο, κουτσομπόλικο, ἰκροτέσκο, εὐτελὲς ὁ *νέος* (πρωτίστως) ἀναγνώστης — ἀκριβῶς τὴ στιγμὴ πὺ τὰ *μέγιστα* καὶ τὰ *καίρια* πυροδοτοῦν τὴν *ἀνατίναξι* τοῦ Πλανήτη (ἄσε τὴ ρημαγμένη τούτη Χώρα). Δὲν εἶναι δυνατόν, στὴν *ἐβδομῃ δεκαετία* τῆς ζωῆς μας νὰ ἐπιτρέπουμε εἰς ἑαυτοὺς τὴν ἐπιπολαιότητα *μιᾶς φράσης* γιὰ θέμα πὺ ὑπάρχουν *τέσσαρες* ἐργασίες, νὰ λέμε «*Κατὰ τὴ γνώμη μου, κύριε Διευθυντή, ὁ Καβάφης εἶναι ὁ Καβάφης*». Ἀγαπᾷ τὸν Καβάφῃ ὁ ἄλφα ἢ βῆτα ἀμελέτητος ἢ μελετημένος, ἀλλὰ *δὲν ἀγαπᾷ τὰ παιδιὰ του*, ἂν ἐπιμένει νὰ «*διδάσκονται*» κάτι πὺ δὲν μπορεῖ ν' ἀπο-

τελεῖ ἀντικείμενο διδασκαλίας — κάτι πού ἡ «διδασκαλία» του μαρτυρᾷ *κάμψιν τῆς φυλετικῆς μας ὁρμῆς*... Ἀσχολοῦμαι μέ τὸν Καβάφη... Ἀλλὰ γιατί θά 'πρεπε ν' ἀφιερῶσω ἀτέλειωτες ὥρες μόχθου⁽¹³⁾ γιὰ τὸν ἐλάσσονα, τὸν ἀσήμαντο, τὸ στιχοπλόκον; Χρειάσθηκε νὰ γεράσω, κ. Διευθυντά, γιὰ ν' ἀπαλλαγῶ ἀπ' τὴν αἰσθητικὴ γοητεῖαν αὐτοῦ τοῦ ποιήματος — γιὰ νὰ μπορέσω νὰ τὸ ἀναγνωρίσω κι ἐπισημάνω φιλοσοφικὰ ἀθεμελίωτο (καὶ συνεπῶς, μιὰ καὶ... «διδάσκεται») στὰ σχολεῖα) διαβρωτικὸ τοῦ ἑλληνικοῦ φρονήματος, ὑπονομευτικὸ τῆς ἀρρενωπότητος τῆς φυλῆς, εὐνουσιστικὸ τῶν ἐλληνόπουλων⁽¹⁴⁾...

Κι ἀντὶ ὅλ' αὐτὰ ὁ ἄνθρωπος τῶν ἐξήντα πέντε χρονῶν νὰ τὰ προσέξει καὶ νὰ τὰ μελετήσῃ, μέ ὑποχρεώνει νὰ ἀμύνομαι σὲ πσιῶπλατες μαχαιριῆς («παράκλησις νὰ δημοσιευθεῖ»), λὲς κι εἴμαστε παιδαρέλια. *Γιατί, Γιώργη;*

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ:

(1) Ἄλλως, ἡ ἔρωτική προσπάθεια εἰς αὐτοακεραίωσιν — ἡ ἐπιδίωξις τοῦ ἀνθρώπου νὰ μὴ τοῦ λείπῃ τίποτε ἀπ' ὅσα ἡ ἔλλειψί τους φέρει στὸν Μείζονα Πόνον (τουτέστι τὸν ἐνστιγμιακόν, ὄχι τὸν ἐκ διαστροφῆς).

(2) Πόση ἐλληνικότης, κ. Δέπο, μπορεῖ νὰ περισσεύῃ τοῦ ἀδικα ἴσως, τοῦ ἀδικα ἀσφαλῶς, μὰ φριχτὰ ἐξαρτημένου ὁμοφυλόφιλου Καβάφη;

(3) («*πτωχική*» — πτωχικὸς ἴσον γλίσχρος, ἴσχνος, πενιχρός, μίζερος, ἐνδεής, πέννης, φουκαρᾶς).

(4) («*ώραϊο*» — ὥραϊος ἴσον ἔξοχος, ἐξαίσιος, θαυμάσιος, περίφημος, λαμπρός, ὑπέροχος, ἀγλαός).

(5) (φυσικὰ γιὰ τὴν ὑποτιθέμενη *θετικότητά* του — τί ἄλλο ἀφοῦ, ἐν ὑγείᾳ κι ἐλευθερίᾳ, τὸ ἀρνητικὸ ἀπορρίπτεται ἐν πάσῃ περιπτώσει;)

(6) (ἐκ νέου γιὰ τὴν ὑποτιθέμενη *θετικότητά* του κ.λ.π. — ὅπως στὴν προηγούμενη σημείωσι...).

(7) «Ὅ,τι εἶναι ἐπιθυμητὸ - προτιμητέο κατὰ τὸν ἐνεργὸ βίον πῶς μπορεῖ νὰ 'ναι ἀνεπιθύμητο - ἀποκρουστέο κατὰ τὸν ἀδρανῆ; — ὄχι πού δὲν θέλει ὁ ὑπερήλιξ ἀλλὰ πού... δὲν μπορεῖ..

(8) «... γεμᾶτος γνώσεις», «νὰ μάθῃς καὶ νὰ μάθῃς ἀπ' τοὺς σπουδασμένους», «ἔτσι σοφὸς πού ἔγινες, μέ τόση πείρα» — αὐτὰ εἶναι τὰ μόνα θετικὰ πού, κατὰ τὸ καβαφικὸ ποίημα, μᾶς δίνει τὸ «*ώραϊο ταξίδι*» — ὅλα τὰ ἄλλα εἶναι *ἐμφανῶς ἀρνητικά*...

(9) Ὑγεία, δόξα, ἀνεις, ἔρωτας καὶ ἀρετὴ — ὅσο κι ἂν ψάξετε δὲν θά βρῆτε ἄλλο σκοπόν: ὁποιοσδήποτε ἀπ' τὸν ἀπειρο ἀριθμὸ σκοπῶν ἀναλύεται στὸ μέρος ἢ τὸ σύνολο τῶν πέντε αὐτῶν.

(10) Αὐτὸς ἀκριβῶς εἶναι ὁ λόγος πού ὅλοι ἀνεξαιρέτως οἱ ἀναλυταὶ τοῦ ποιήματος, μᾶς «ἐξηγοῦν» «οἱ *Ίθάκες* τί σημαίνουν» μέ τὸν ἴδιο τρόπο πού τὸ 'κανε κι ὁ Καβάφης: «... *ἤδη θὰ τὸ κατὰλαβες*». (Μόνον ὁ ἐπιρρεπὴς στὶς πεπονόφλουδες σχολιογράφος ὀρίζει, πιὸ κάτω, τὶς *Ίθάκες*: *Τίποτα!*).

(11) Προσοχή: Ὁ Καβάφης τοποθετεῖ τὴν ὠραιότητα στὸ ταξίδι («*ώραϊο*») — δὲν λέγει «*ώραία* πείρα, σοφία, γνώσις»....

(12) Ἐμένα, στὸ τέλος, θὰ μὲ βρίσουν «μπορσεβίκο» ὄχι οἱ δεξιοί, ἀλλὰ τὰ ὀρθόδοξα κομμουνιστικὰ ὀλομέταξα βελούδινα κοστοῦμια καὶ οἱ γοῦνες τοῦ κυρίου συντρόφου Γ. Ρίτσου...

(13) Βλάκας, ἀμόρφωτος, ἄσοφος ὁ γράφων, ἴσως καὶ νὰ 'χει ἀποδείξει (τυχαίως) πῶς οἱ μεταίχμιοι χώροι δὲν *παρακάπτονται* — ἀπ' τὴν «εὐφυΐα» μιᾶς φράσης, ἐνὸς σχολίου... Ἐτσι, ἢ τοὺς περνοῦμε (ἂν δὲν *πέσουμε*), ἀνασκολοπισμένοι κι αἰμάσσοντες ἀκολουθοῦντες τὸ βορράστρι πού μᾶς πηγαίνει, ἢ, διορίζοντες τὶς φασοῦλες ἀμελέτητα κοκόρου, παρκάρουμε ὁλοζῶῃς ἐντεῦθεν — μέ *ψεύτικη ἀντρέσσα* ἐπιστολογραφοῦντες (τὰ *χα διαπεραιωθέντες* στὴ χώρα τῆς Ἀθωότητος, τῆς Ἀφέλειας, τοῦ Μεγάλου Ἥλιου)...

(14) Παρουσία τοῦ ποιητοῦ κ. Λ. Μαρματσούρη καὶ ἐμοῦ, ὁ Διευθυντὴς αὐτοῦ τοῦ περιοδικοῦ παρέχώρησε ἀπεριόριστο ἀριθμὸ σελίδων στὸν κ. Δέπο προκειμένου νὰ ἐκθέσῃ τὰ ἐπιχειρήματά του γιὰ τὴν *θετικότητα* τοῦ ποιήματος.

ΜΕ ΕΞΑΝΤΑ ΚΑΙ ΑΣΤΡΟΛΑΒΟΝ

ἐγὼ δὲ λέξω δεινὰ μὲν, δίκαια δέ

“Ὅλα ἐν τάξει

Ρόκο Βιτάλε - πρόεδρος ἐφετείου
Πιέτρο Πιεράκιο - πρόεδρος κακουργιοδικείου
Σεραφίνο Λικάτα - συνταγματάρχης χωροφυλακῆς
Φραντζίσκο Γκουαράτα - λοχαγὸς χωροφυλακῆς

Καὶ ἄλλοι. Συνελήφθησαν ἐν ὥρᾳ ὑπηρεσίας. Μέλη τῆς Μάφια. Ἴδε οἱ ἄνθρωποι! Οἱ ἀνώτεροι πάσης ὑποψίας...

Μὰ δὲν βαρύνεσαι, παλιοῖταλοι, τί μᾶς νοιάζει... Ἐμεῖς στὴν πατρίδα μας (Κάτω Βόλτα), καὶ ποὺ βλέπουμε στὴ φωτογραφία τὸ ὑπερωκειάνιον «Πατρίς - Τούμπα», γυρίζουμε ἀνάποδα τὴ φημερίς — ποιοὶ ναυάγιο; Μηδὰ καὶ δὲν ἀποδείχθηκε, πὼς καὶ οἱ διακόσιοι σαράντα τῆς Φαλκονέρας («Ἡράκλειον» μὲ τὸ συμπάθιο)...

- Οἱ πνιγμένοι;
- Στὰ ψέματα τὸ καναν. Δὲν πνίγηκαν!
- “Ὅλα ἐν τάξει. Κι οἱ ταξιτζήδες... λειτουργοί.

Ἡ κυρία... Μάργκαρετ

Μὲ τὴν πειραματικὴ καταξίωσι τοῦ ἱσοκυανιοῦχου μεθυλίου ὡς ἀκαταπολέμητου ὀπλου, εἶναι βέβαιο, πὼς ἡ ἀνθρωπότης εἰσέρχεται σὲ μιὰν ἀνέλπιστη περίοδο οἰκονομικῆς ἀνθισσης. Λέγεται, πὼς ὅλες οἱ κυβερνήσεις προσανατολίζονται στὴν ἐγκατάλειψι τῶν πυρηνικῶν ἐξοπλισμῶν — ιδιαίτερα ἀφ’ ὅτου ἀπεδείχθη στὴν πράξι, πὼς τὸ ἀνέξοδο ἱσοκυανιοῦχο μεθύλιο μπορεῖ νὰ ὑποκαταστήσει ἀξιοπρεπῶς τὸ πυρηνικὸ ὄπλο (σ’ ὅλη τὴν εὐεργετικὴ του μεγατοννικότητα — ἀτομικὴ, πυρηνικὴ, νετρονικὴ)! Τὸ χαρμόσυνο γεγονός ἐπιμαρτυρεῖται ἀπ’ τὸ ὅτι ἀνεβαίνουνε κάθετα οἱ μετοχὲς τῶν ἐπιχειρήσεων λευκοσιδηρουργίας σ’ ὅλο τὸν κόσμο. Μ’ ἄλλα λόγια ἀπ’ τὸ ὅτι ἔχει ἀρχίσει φοβερὸς ἀνταγωνισμὸς στὴν παραγωγή... γκαζοντενεκέδων: Γιὰ τὴν ἐξουδετέρωσι τῆς ἐχθρικῆς χώρας θὰ ρίχνονται πλήρεις ἱσοκυανικοῦχου μεθυλίου — μὲ τὴν συμπαρατάξι κάποιου ἔρματος, λέγεται, ποὺ κι αὐτὸ θὰ κάνει τὴ ζημιὰ του (ὄλο καὶ σὲ κάποιο κεφάλι θὰ πέφτει)!

Αὐτόνοητον, ἐξ ἄλλου, πὼς κάτι τέτοιο εἶναι φυσικὸ νὰ ἐνθουσιάζει τοὺς λαοὺς, ἀφοῦ τὸ ἐλάχιστον κόστος θ’ ἀφήνει ἀνεξάντλητα περιθώρια γιὰ κοινωνικὲς παροχὲς καὶ φυσικὰ αὐξήσιν τῆς ἀμοιβῆς τῆς ἐργασίας. Ἦδη οἱ πρῶτες ταραχὲς ἀρχισαν στὴν Ἀγγλία, ὅπου ἡ κ. Μάργκαρετ Θάτσερ, ἀντιμετωπίζουσα ἐξαγριωμένους διαδηλωτὰς (μὲ σύνθημα «ἱσοκῦ-ανιοῦ-χομεθύ-λιοθέ-λειολαός») ἀπώλεσε τὸ γνωστὸ φλέγμα τῆς — λέγεται πὼς ἠκούσθη ψιθυρίζουσα: «Βρούστ νὰ χαθοῦτε, βλήματα»!

Ἰάνη «Πολύτοπον» (γ)

Μὲ πολλὰς ἐπιφυλάξεις (τὰ ξέρουμε δὰ τὰ ἐλληνικὰ) διαβάζουμε (13-2-’85) ἀνακοίνωσιν τοῦ Ὑπουργείου Πολιτισμοῦ ὅτι ματαιώνεται ὀριστικὰ τὸ θηριῶδες ὑπερθέαμα τοῦ ὑπερπειρηνιστοῦ καὶ ὑπερπροοδευτικοῦ κ. Ἰάνη.

Ἀμέτε στὸ καλὸ, κ. Ξενάκη. Καί, ἀλήθεια, εὐκαιρίας δοθείσης, ἃς πᾶνε στὸ καλὸ καὶ κάποιοι ἄλλοι κύριοι Μεγαλοπατριῶτες (ἂν δὲν εἴμαστε λαὸς μουνούχων, θὰ εἶχαν ἤδη ἐκπέσει ἀπὸ τυχὸν δημόσια ἀξιώματα τους!), ποὺ μᾶς ἀπειλοῦν πὼς θὰ μᾶς... ἐγκαταλείψουν, ἂν δὲν εἴμαστε «καλὰ παιδιὰ» (μονίμως τάχα ἐγκαθηστάμενοι εἰς Ἑσπερίαν — Μαρία, τὴν ἀλοφιή γιὰ τὴ φαγούρα)... [Κατευόδιο, λέω, σύντροφε Δούκα τοῦ Μπαγκλά-

μα —μόνε κανόνιστα νὰ συμπέσει μὲ τὴ λήξιν τῆς περιόδου, ξέρεεις ἐσύ...]. Ἐτσι κι ἀλλιῶς, καὶ νὰ προσέφεραν κάτι σ' αὐτὸ τὸν ἔρμο λαό, ἀφ' ἑνὸς τὸ πληρώθηκαν μὲ τὸ παρὰ πᾶν, ἀφ' ἑτέρου τοῦ τὸ παίρνουν πίσω— συμψηφίζεται μὲ τὸ κακὸ ποὺ τοῦ κάνουν. [Ἀναφέρομαι εὐθέως στὴ μελοποίησιν ἁθλιῶν συχνὰ ποιημάτων ποὺ ἡ μουσικὴ τοῦς προσέδωκε πλασματικὴν (οἰονεῖ) πληρότητα. Ἀποτέλεσμα τῆς ὁποίας στάθηκε ἡ διαστροφὴ τῆς λαϊκῆς κρίσεως καὶ ἀντιληπτικότητος, ἡ εὐτέλεισις, διαφθορὰ καὶ διάβρωσίς της —γεγονὸς ποὺ ἰσοδυναμεῖ μὲ εὐνουχισμόν, μὲ κάμψιν τῆς φυλετικῆς μας ὁρμῆς (ὁ λαὸς εἶναι πλέον ἀδύνατον νὰ ἐνδιαφερθεῖ, γιὰ ὁτιδήποτε δὲν εἶναι «κονόμα» ἢ «λαϊκό»...)! Εἶναι κραυγαλέα δηλωτικὸν τὸ ὅτι ποιηταὶ καὶ συνθέται ἀνήκουν στὴν ἴδια πολιτικὴ παράταξιν (γιὰ τὴν ὁποίαν ἡ ἐκτίμησίς μας εἶναι ἀκριβῶς ὅση καὶ γιὰ τὶς λοιπές), ποὺ ἔχει τὸ προνόμιον νὰ κερδίζει τοὺς ἀνθρώπους στ' ἄκριτα χρόνια τοὺς καὶ νὰ τοὺς χάνει στὴν πρώτη τους, μόλις, ὠριμότητα...].

Ὅσο γιὰ σᾶς, κ. Ἰάνη, τί θὰ γίνῃ μὲ τὸν ὕμνον ποὺ θὰ γράφατε γιὰ τὶς Ἑνοπλες Δυνάμεις τῆς χώρας; Τώρα ποὺ μᾶς κακιώσατε, τὸν... χάσαμε, πάει; Ἡ μήπως, ἐν τῇ μεγαλοψυχίᾳ σας, θὰ τὸν συνθέσετε παρὰ τὴν ἀχαριστίαν μας;

Ἀλλ' ἰκονό σου, ψωρο—Κώσταίνα, πατρίδα μου, πατρίδα τῆς πάλαι Σοβαρότητας καὶ Βαθύνοιας καὶ Αἰσιοπρέπειας. Πῶς ἐγίνε, λέω, καὶ γιὰ Σένα, τόσο πολὺ, «γύρισε καπάκι ἡ ζωή».

EPT καὶ EPT 2 —τὸ μαγαζὶ κλείνει...

«Γύρω ἀπ' τὸν κόσμον» ὀνομάζεται ἡ νέα ἐκπομπὴ ποὺ θ' ἀναλύει... σφαιρικὰ τὰ πολιτικὰ τῶν περισσοτέρων χωρῶν τοῦ κόσμου [ἐφ' ἃ θαυμαστικά]. Θὰ τὴν ἐπιμελοῦνται ὁ Χρῆστος Παπαγεωργίου καὶ ὁ Κώστας Γαλανόπουλος... [Τὸ τί στὸ διάβολο ἐνδιαφέρουν τοὺς Ἕλληνας τὰ πολιτικὰ τῶν περισσοτέρων χωρῶν τοῦ κόσμου, δὲν σᾶς τὸ λέμε —ρωτῆστε τὸν κ. Β. Μαθιόπουλο! Ἐξ ἄλλου, πέραν τῆς νέας ἐκπομπῆς καὶ τῶν σφαιρικῶν, εἶχαν, λέει, ἐξασφαλισθεῖ καὶ οἱ... εὐχὲς τῶν Ρότζερ Μούρ, Μισέλ Πλατινί, Ὁρνέλα Μούτι καὶ ἀρκετῶν ἄλλων Μούτι —γιὰ τὰ περασμένα Ἑκρίσματα...]⁽¹⁾.

«Αὐτὰ ἀνακοίνωσε ὁ κ. Β. Μαθιόπουλος...» —μαζὶ μὲ τὸ ὅτι ἡ EPT ἔχει ὀχι μόνον... δομὴ ἀλλὰ καί... φιλοσοφία!.. Ἐπίσης (ἀνακοίνωσε ὁ κ. Μαθιόπουλος) ὅτι (κρατῆστε τὴν ἀναπνοήν σας) ὁ κ. Διονύσης Σαββόπουλος (τῆς ὀλυμπιακῆς «κονόμας» καί, ὡς γνωστόν, «διόλου πασόκα, διόλου κουκούε» —μορφώσου, Ἕλληνικὲ λαέ, κατὰ τὶς ἐπιλογές σου) «θὰ κάνει ἐπὶ τέλους τὶς ἐκπομπές του» —Παρθένα μου, νὰ σὲ κάμω μαλαματένια...⁽²⁾.

Ἐν τάξει, κ. Μαθιόπουλε, καὶ οἱ ρέστοι. Ἐν τάξει, νικήσατε, τὸ ξέρουμε, τέλειωσε ἡ γιορτὴ, δική σας ἢ τράπουλα... Ἐμεῖς, στήνοντες τὸ πτυελοδοχεῖο μας εἰς θέσιν βολῆς, περιοριζόμεθα σ' αὐτά: Ἀκόμα κι ἂν πηδήξατε τὸν «Ὀλυμπο» [μὲ τὰ ἐπιχειρήματα πῶς μὲ τὴν καλύτερη ποιότητά του θὰ σᾶς ἔτρωγε τὴν πελατεία καὶ πῶς θὰ κινδύνευε ἡ ἐθνικὴ μας... ταυτότητα!], εἶναι μαθηματικὰ βέβαιο, πῶς ἡ

BINTEOKΑΣΣΕΤΑ, ἀπ' τὴ μιὰ βρυσκολακιάζοντας τὴ χρυσὴ ἐποχὴ τοῦ «μάμν ἁμάρτησα» καὶ ἀπ' τὴν ἄλλη μεταβάλλοντας τοὺς Ἕλληνας σὲ ὁρμονοδίαιτους ἡδονοβλεψίους, σᾶς καταργεῖ: ἡ συσκευὴ θὰ λειτουργεῖ μόνον ὡς ὁθόνη γιὰ τὴ νοικιασμένη βιντεοκασσέτα, πάει ἡ διαφήμισι, πέταξε τὸ πουλί, τὸ μαγαζὶ κλείνει, δόξα σοι ὁ Θεός...

Κατὰ τὰ λοιπὰ διερωτώμεθα: ἂν εἶχαμε κάμει καὶ ἐμεῖς κοινωνιολογικὰς σπουδές, ἂν εἶχαμε καὶ ἐμεῖς δυὸ τρία πτυχία εὐρωπαϊκῶν πανεπιστημίων, θὰ δίναμε στὰ Ἕλληνόπουλα τὰ ἴδια

πρότυπα ποὺ τοὺς δίδετε σεῖς, κ. Μαθιόπουλε, καὶ μαζί σας οἱ κ.κ. Γιώρ-

γος Ἀρμένης, Μίμης Φωτόπουλος, Σπύρος Καλογήρου; Γέροντες ἀνθρώπους, ποὺ διασύρουν τὴν ἡλικία τους χορεύοντας μὲ τὸ σῶβρακο καὶ τὶς ζαρντιέρες—εὐτέλεια, ποὺ ἐκπορθεῖ τὰ σπίτια τῶν φουκαράδων [οἱ μὴ φουκαράδες, ἂν θέλουνε νὰ γελάσουν, μποροῦνε νὰ ἀπολαύσουνε «ζωντανὰ» τὰ καραγκιοζιλίκια τους στὸ «πάλκο» —κύριε Τάκη Χόρν, ἀλήθεια τὸ ἔλεγε πῶς «ἡθοιοὶδὲς σημαίνει φῶς» ἢ μᾶς κοροΐδενες καὶ μᾶς κοροΐδενεις, ἀκόμα, μιὰ καὶ ξέχασες νὰ μᾶς ὑπερασπιστεῖς ἀπ' αὐτὴ τὴ φτήνεια, ἀπ' αὐτὴ τὴν εὐτέλεια ποὺ ἀποκτηνώνει καὶ γελοιοποιεῖ, καὶ ἐκμηδενίζει ὁλόκληρο λαό;] Ἀχ, Μίμη Φωτόπουλε, πῶς μᾶς τὰ ἔλεγε κάποτε³⁾.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1) Ὁ κ. Δ. Σαββόπουλος, πρὶν ἄρκετὰ χρόνια, σὲ συνέντευξί του στὸ «ΒΗΜΑ» «παραμυθιάζοντας» τὸν ἐλληνικὸ λαὸ περὶ... «Μπαλάντα γιὰ τὸ Νίκο», ὀρκίζονταν πῶς ὁ ἥρωας του «δὲν εἶχε ταπεινὰ ἐλατήρια» —οὔτε ἓνα ταπεινὸ ἐλατηριακὶ δὲν εἶχε τὸ παιδί. Κατὰ τὸν πολὺ καλλιεργμένο καλλιτέχνη, ὅτι λείπει ἀπ' τοὺς καθ' ὅλα ἀξιοτίμους «φονιάδες πίστας» (σκυλάδικων —ὅπου ὅλα γίνονται περὶ τιμῆ καὶ ὑπόληψις) δὲν εἶναι τὸ ποινικὸ μητρώο (συχνὰ ὅσο ἢ «Ὁδύσσεια» τοῦ Καζαντζάκη) οὔτε ἡ ἀμφίστομος τῆς ζώνης, ἀλλὰ τὰ... ταπεινὰ ἐλατήρια! Πού, πολὺ φυσικὰ δὲν τὰ ἔχουν! Πῶς νὰ τὰ ἔχουν —ἀφοῦ τὰ μονοπωλοῦν τὰ παιδιά τοῦ «νυχτερινοῦ», τοῦ μεροκάματου, τοῦ μόχθου, τῆς βιβλιοθήκης; Παίζουμε;

2) Ἀντὶ τῶν εὐχῶν τοῦ 007 καὶ τῶν ἄλλων (πληρωμένων ἀπὸ τὰ «ἄθλια οἰκονομικά τῆς ΕΡΤ» ποιοὺς ξέρει μὲ πόσα ἑκατομμύρια) δὲν γινόταν νὰ ἔχουμε (καὶ τζάμπα!) μερικὲς θῆκες κουβέντες ἀπὸ πέντε μυαλωμένους καὶ σοβαροὺς Ἕλληνες; Γιατί, κύριε Μαθιόπουλε, διορίζετε πρότυπα τῶν ἐλληνόπουλων τὸν Μούρ καὶ τὴ Μούτι; Τί εἶναι αὐτοί; Τί τοὺς καταξίωσε «πρότυπα» καὶ διαφεύγει τῶν ἀμαθῶν ἡμῶν;

3) Μὴ δικαιολογηθεῖτε πῶς «εἴσαστε ἐπαγγελματίες, πῶς πρέπει καὶ σεῖς νὰ ζήσετε...» —ἂς μείνουμε ἐδῶ, μὴ συνεχιζετε τὴν κοροϊδίαν...

Τὰ μουσεῖα

Τερατῶδες τὸ ὅτι ἓνας λαός, ὅπως ὁ ἐλληνικός, ὡς προχθὲς μὲ εἰσόδῃμα πείνας, ὑποχρεωνόταν νὰ πληρώνει γιὰ νὰ κοινωνεῖ τὴν προγονικὴ του ἱστορία καὶ πραγματικότητά. Κι ἄκόμα πῶς τερατῶδες, πῶς ὑβριστικὸ, τὸ ὅτι ὁ ἴδιος λαὸς ἐξονειδίζεται τώρα, ἐπειδὴ, τάχα, ἐνῶ τοῦ ἀνοίχθηκαν δωρεάν τὰ Μουσεῖα, δὲν τρέχει πατεῖς με πατῶ σε νὰ προσοικειωθεῖ ἐν μιᾷ νυκτὶ πράγματα γιὰ τὰ ὁποῖα τόσον ἀνοίκεια τοῦ εἶχεν ἀπαγορευθεῖ ὅποιαδήποτε πρόσβασις (κάποια ὑποψία, κάποια ἰδέασι περὶ τὴν ἀρχαιολογική, καλλιτεχνική καὶ πλαστικὴ ἀξία τους). Λὲς κι ὅλο τὸ ἄδικο ποὺ τοῦ εἶχε γίνεи (λαοῦ), δὲν ἦταν παρὰ οἱ ἑκατὸ ψωροδεκάρες τοῦ εἰσιτηρίου! Ὅχι τὸ ὅτι ἀπ' τὴν ἀπελευθέρωσί του κι ἐδῶ **μπολιάζεται προγραμματισμένα**, μεταγγίζεται στὸ αἷμα του ὅ,τι ἀνάξιο κι ἐναγὲς κι ἐκχυδαῖστικό —ἤδη ὁ λαὸς αὐτὸς ὀλισθαίνει ἀνεπισχέτως πρὸς τὴν ἀμάθεια, ἀκρισίαν, χάυνωσι, πληροφορεῖται ἐγκύρως ὅτι ἀξιοὶ προσκυνηματος καὶ τιμημένης ταφῆς εἶναι οἱ δημιουργοὶ χασικλήδικων τραγουδιῶν, τῆς «γλυκειᾶς μαστοῦρας» καὶ τῆς «Μαντουμπάλας». Αὐτὰ, ὅταν στὴν Ἀγγλία, τὰ τελευταῖα ἑκατὸν πενήντα πέντε χρόνια ὁ **μόνος πρωθυπουργός** ποὺ ἐκηδεύθη «δημοσία δαπάνη» ἦταν ὁ Τσῶρτσιλ —καὶ πάλιν ἐκφράζεται κάποια δυσφορία ὅτι δὲν ἐπεδείχθη ἡ δέουσα φειδῶ στὴν ὑψιστὴ τιμή!..

Ἡ Στήλη δὲν ξοδεύεται σὲ δημοσιογραφικὲς ἀναφορές. Ὅμως ἐδῶ ὑποχρεώνεται νὰ σημειώσῃ, πῶς στὶς εἰσόδους τῶν Μουσείων μας πωλοῦνται κατατοπιστικὰ βιβλιαράκια —ἔτσι ποὺ νὰ ὑπάρξῃ κάποια, ὅλως στοιχειώδης, ἐπαφὴ μὲ τὰ ἐκθέματα— στὴν ἀγγλικὴ (καὶ θαρρῶ καὶ ἄλλες γλώσσες) ἀλλ' **ὄχι στὴν ἐλληνική!** Τί νὰ τὸ κάνω νὰ βλάπω πράγματα ποὺ δὲν ξέρω τί εἶναι; Νὰ χαζεύω;

19-2-’85 EPT 2

“Όλως τυχαίως έπεσα στην **άπρογραμματίστη** «ταινία για τὸ Γιώργο Ἰωάννου, μὲ συμμετοχή τοῦ ἴδιου» —ή κάπως έτσι... Μὴ παραδίνοντας σημασία στὶς ΕΡΤικὲς ἀναγούλες δὲν πρόσεχα σχεδὸν καθόλου· πάντως, σωστὰ ἢ λάθος, ὅ,τι, μόνον ἐκ τῶν ὑστέρων, πέρασε στὴν ἀντίληψί μου, ἦταν, πὼς ἐπρόκειτο γιὰ τηλεταινία ἀφορώσα ἀποκλειστικὰ στὴ ζωὴ τοῦ γνωστοῦ καὶ ἰδιαίτερα προβληθέντος συγγραφέως —πὼς ὄχι μόνον τὸ πρωταγωνιστικὸ ἀλλὰ καὶ τὸ σενάριο ἦταν δικό του. Αὐτονόητο, πὼς δὲν συγκράτησα οὔτε ὀνόματα (παραγωγῶν, σκηνοθέτου, ἡθοποιῶν...) οὔτε γιὰ ποίαν λογαριασμὸ γυρίσθηκε τὸ φαιδρὸ κατασκευάσμα (τὸ ποιὸς ἐβαλε τὸ παραδάκι —ὑποψιάζομαι, ἀλλ’ αὐτὸ δὲν φθάνει)...

Ἀπευθυνόμενος πρὸς ὅσους παρακολούθησαν τὸ «ἔργο» αἰσθάνομαι ὑποχρεωμένος νὰ σημειώσω:

Τὶς ἐπισημάνσεις μου γιὰ τὸ ἀδιέξοδο, στὸ ὁποῖον φέρεται ἡ ἑλληνικὴ κοινωνία, τὶς σφράγιζα ὡς τώρα (λόγω ἡλικίας —καὶ ἰδιαίτερα πρᾶυνοντας τὶς ἀνησυχίες τῆς γυναίκας μου) μὲ τὸ παρήγορο: «εὐτυχῶς θὰ πεθάνουμε γρήγορα». Κι ἐννοοῦσα, πὼς κι οἱ δυὸ εἴμαστε τόσο κοντὰ στὸ βιολογικὸ μας τέλος, ὥστε δὲν μᾶς **προφθαίνει ἡ μεγάλη συμφορά...** Νὰ ὁμως ποὺ χθὲς βράδυ συνειδητοποίησα ξαφνικά, πὼς καὶ τοῦτη ἡ ὕστατη καταφυγὴ (ἡ ἀπεκδοχὴ τοῦ γρήγορου τέλους) εἶναι συζητήσιμη— ἐννοῶ ἀπ’ τὴν πλευρὰ μιᾶς δυνατότητας νὰ πεθάνουμε ἐν εἰρήνῃ. Ὅτι, ἂν δὲν πρόκειται γιὰ τὴν ἐφιαλτικὴ σκευωρία μιᾶς ἀλύγιστης, στυγνῆς, φριχτῆς «γηραιᾶς κυρίας» (ποὺ ἤλθε, ποὺ ἔκανε τὶς μυσαρές τῆς προτάσεις καὶ **περιμένει ἐγκατασταθεῖσα** στὸ πανδοχεῖο τῆς πλατείας!), ποὺ μᾶς στριμώχνει καὶ μᾶς ὠθεῖ στὸν **ἀνεπίστροφο** δρόμο, ἂν δὲν πρόκειται γιὰ **περιστασιακὴ** μόνον, ἄλως τοῦ **προσκηνίου** τοῦ κοινωνικοῦ μας θεάτρου¹⁾, ἔτσι ποὺ νὰ μὴ ἀποκλείεται ἡ γρήγορη ἀνατροπὴ τῶν συνθηκῶν καὶ συνεπῶς ἡ δυνατότης ἐπιστροφῆς, στὸ **προσκήνιο**, Ὑγείας καὶ Ἀθωότητος²⁾, τότε, ὅλα εἶναι χαμένα **τώρα**, αὐτὴ τῇ **στιγμῇ** —ὅλα εἶναι μάταια πιά, ἀνώφελα, περιττὰ (καὶ ἡ ἀπεκδοχὴ τοῦ γρήγορου τέλους): μόνον **ἡ καταστροφὴ τῆς ζωῆς** βεβαιώνεται **ἀποκατάστασις ἰσορροπίας...**

Ὑπ’ αὐτὸ τὸ πρίσμα, καὶ μόνον γιὰ ὅσους εἶδαν τὴν ἀναφερθεῖσα ταινία, λοιπόν, ὑπογραμμίζω: **ΟΧΙ!** Ἡ διανόησις δὲν εἶναι αὐτὰ τὰ πράγματα. Δὲν νομίζω, πὼς ἔχω πολλὴ σχέσιν μὲ τὴ διανόησι, ὁμως, **σκεπτόμενος**, μπορῶ νὰ εἰπῶ, πὼς ὅλ’ αὐτὰ εἶναι «ἀφελῶς δόλια», ἀφελῶς ὑπονομενικὰ τῆς Ζωῆς καὶ μαζί παιδαριώδη, ἀπλοϊκά, καμπωτινίστικα, ἔξω ἀπὸ κάθε σοβαρότητα, ἐκθετικὰ τοῦ κοινωνικοῦ μας συνόλου³⁾...

Ὅσο γιὰ τὸν νεκρὸ, Θεὸς χωρέσει τον, αἰωνία ἡ μνήμη του.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1) (ὅ,τι φαίνεται ἔντονα καὶ λειτουργεῖ διακελευστικὰ —ὄχι **ΑΚΟΜΑ**, εὐθέως...).

2) (ἔτσι ποὺ ἡ γύρις νὰ σμίγει τὸν ὕπερο —θῆλυ ὄργανον τοῦ ἀνθους).

3) Στὴν παρατήρησι ὅτι ἴσως εἶναι ὑπερβολὴ νὰ μὲ ἀνησυχοῦν τὰ «ἀφελῶς... ἀπλοϊκά,... παιδαριώδη...» ἀντιπαραθέτω τὴ γοητεία τοῦ ἀρνητικοῦ: Γι’ αὐτὸ ὁ διωφμιστὴς ποὺ διαφημίζει τσιγάρα, λόγου χάριν, συγκροτεῖ τὸ μῆνυμά του πάνω σὲ πολυτελέστατες θαλαμηγούς, σὲ πανάκριβα αὐτοκίνητα, σὲ πανέμορφα κορίτσια κι ἀγόρια —**ΠΟΤΕ** στοὺς θαλάμους ἐνός... οἴκου εὐγενείας, ποτὲ ἐκεῖ ποὺ ἡ φτώχεια, ἡ μιζέρια, ἡ ἀσχήμια...

Ἡ... Θεωρία τῆς Ἐξελίξεως

Μιὰ ποὺ οἱ παλαισημερολογίτες παπάδες καὶ δεσποτάδες —φόρα γκόλφια καὶ πατερίτσες στοὺς δρόμους! μὲ τὴ μεγάλη μόρφωσι κι ἐπιστημονύνη ποὺ τοὺς διακρίνει ἀποφαίνονται ἀλάνθαστα (κι ἀπορριπτικά) ἐπὶ τῆς «Θεωρίας τῆς Ἐξελίξεως», ποὺ ξεσηκώνουν χιλιάδες ἀνθρώπους κι ἀναστατώνουν τὸ κέντρο τῆς πρωτεύουσας ἀφρίζοντας

εἰρηνικὰ καὶ χριστιανικότητα, μιὰ ποὺ ἐπιμένουν ἀνένδοτα νὰ κάψουν τά... «ἄθεα βιβλία», εἶναι φανερό: ἡ Χώρα ζῇ πάντα τὸν οἶονεὶ Μεσαίωνά της! Τὰ λοιπὰ περικτενεύουν γιὰ τὴ δική μας θεώρησι — δὲν κάνουμε δημοσιογραφία. Ἐξαιρουμένων, βεβαίως, τῶν συγγενῶν: πῶς, λόγου χάριν, ὁ ἀναφερθεὶς «Μεσαίωνας» ἀναγνωρίζεται σ' ὅλες σχεδὸν τὶς ἐκφάνσεις τῆς νεοελληνικῆς ζωῆς. Ἀνάμεσα σ' αὐτές, συνηθέστατη καὶ λίαν εὐγλωττη τὸ μπλοκάρισμα τῆς ροῆς τῆς καθημερινῆς ζωῆς τῆς πολιτείας (ἢ τῆς Χώρας — οἱ λεμονοπαραγωγοὶ κλείνουν τὸν «Ἰσθμό»...). Μὲ δυὸ λόγια: Μεσαίωνας καὶ τίποτ' ἄλλο εἶναι τὸ ὅτι ἡ Χώρα, παρὰ τὸν ἐγνωσμένου ὕψους δεικτὴν παραγωγικότητάς της, περιορίζει τὶς φιλοδοξίες της (ὅταν οἱ αὔρες τελοῦν σὲ προγραμματισμένη μελετημένη νάρκη...) σὲ ὄνειρώδεις «στάσεις ἐργασίας» («τρολεϋτζήδες» — μῆνες θαρρῶ) καὶ δοξαστικά προγραμματισμένες ἀπεργίες — γιὰ τὸ **τρίτο** αὐτοκίνητο τῆς οἰκογένειας...

Μὰ μιὰ κι ἀρχίσαμε, ἂς συνεχίσουμε. Ἄς πάρουμε γιὰ παράδειγμα τοὺς οἰκοδόμους, ποὺ εἶναι κι ἄρκετὰ ζωηροί. Αὐτοὶ λοιπὸν ἀπεργοῦν, ἐπειδὴ τοὺς «μαστιρίζει ἡ ἀνεργία», ζητᾶνε **δουλειὰ** — τί ἀγιότερον; — βρίσκουν πῶς κάθε Ἕλληνας εἶναι ἐθνικὰ ὑπόδικος ἂν δὲν χτίσει τουλάχιστον ἐβδομήντα δύο σπίτια στὸ διάστημα τῆς ζωῆς του! Δὲν ἀστειεύομαι, πῶς ἀλλιῶς θὰ εἶχαν δουλειά; Καὶ διόλου δὲν εἶμαι ὁ ἡλίθιος ἀντιδραστικὸς ποὺ περιγελάει τὴν **ιερότητα** τοῦ δικαιώματος «στὴν ἐργασία» — κάθε ἄλλο. Γιατί, ἂν θελήσουμε νὰ ἰδοῦμε σοβαρὰ τὸ θέμα, θὰ καταλήξουμε σὲ τοῦτα: Πῶς στὴν ἁγία Γραικία μας **δηλώνουν** «οἰκοδόμοι» μόνον ἀγράφματοι, ἀνεπάγγελτοι, **ἄτεχνοι** (ὄχι διαμαρτυρίες — εἶπατε: **σοβαρά**). Αὐτὸ θὰ εἰπεί, πῶς κάποιοι (οἱ γεννήτορες κατ' ἐξοχήν) **ὀλιγώρησαν** γιὰ τὸν ἐξοπλισμὸ κάποιων παιδιῶν, κάποιων ἐφήβων (αὐριανῶν «οἰκοδόμων») μὲ δυὸ κολουβογράμματα, μιὰ τέχνη, ἓνα ἐπάγγελμα — πῶς κάποιοι **εὐθύνονται!** Ὅμως ἀπὸ πόσων χρονῶν θέλετε ν' ἀρχίζει ἡ **προσωπικὴ εὐθύνη** τοῦ ἴδιου αὐριανοῦ οἰκοδόμου γιὰ τὴν **ἴδια του τὴ ζωή**, γιὰ τὸ ἴδιο του **ἦθος**...

Νὰ λοιπὸν πῶς συμβαίνει νὰ ὑπάρχουν **πάρα πολλοὶ Ἕλληνες**, ποὺ **ἔχουν ἀνάγκη** γιὰ κάποιαν «οἰκοδομικὴ» ἐργασία, μὰ ποὺ **ἀρνοῦνται νὰ ἐμπλακοῦν** μ' αὐτὸ τό... **ἦθος!** Ὁ ἴδιος ὁ γράφων βλέπω τὸ πάτωμα τοῦ σπιτιοῦ μου νὰ καταστρέφεται καὶ τὸ **ἀφήνω** — δὲν θέλω παρτίδες μὲ οἰκοδόμους, δὲν τοὺς **ἐμπιστεύομαι**, δὲν ἐμπιστεύομαι τὸ **ἦθος** τους, γιὰ κάθε καρφί ποὺ θὰ βάζουν θὰ βλαστημοῦν **δέκα Παναγίες**, δὲν θὰ 'μαι γι' αὐτοὺς ὁ ἄνθρωπος ποὺ τοὺς δίνει τὸ μεροκάματο, ἀλλ' ὁ ἐχθρὸς ποὺ τοὺς στέρησε τὴν ἀχλὺ τοῦ καφενεῖου (ἔχω χτίσει καὶ ξέρω!)... **Τί θὰ κάνω στὸ τέλος; δὲν ξέρω!** Ὅμως τώρα τὶς πενήντα, τὶς ἑκατό, τὶς διακόσιες χιλιάδες ποὺ θὰ **ἵπαιρνε ἀπὸ μένα ὁ «μάστορας», δὲν τὶς παίρνει!**

Θυμᾶμαι τὴν πρώτη φορὰ ποὺ ἔβγαλα τὸ καρμπυρατέρ τοῦ αὐτοκινήτου μου γιὰ καθαρίσμα, ἔτυχε νὰ μ' ἐπισκεφθεῖ κάποιος φίλος μου.

—Θὰ τοῦ βγάλεις τὰ μάτια, μοῦ εἶπε.

— Τὸ ἔχω σκεφθεῖ, τοῦ ἀπάντησα. Θὰ μοῦ στοιχίσει λιγώτερο νὰ **πάρω καινούργιο**, δὲν ἐμπιστεύομαι τὸ **συνεργεῖο**. Παλιὰ ἱστορία. Ποτὲ δὲν μετάνιωσα. Ποτὲ δὲν ἔμεινα σὲ δρόμο. Ποτὲ δὲν κινδύνευσα νὰ σκοτωθῶ. Κι ὅλ' αὐτὰ εἶναι **λεφτά**. Ποὺ δὲν τὰ **παίρνει ὁ «μάστορας», κακὸ τοῦ κεφαλιοῦ του.**

Δεινίας Δικαῖος

Η ΚΙΝΗΣΗ ΤΩΝ ΙΔΕΩΝ

PAUL REYNOLDS: *A Primer of Theory Construction* (Βασικός οδηγός κατασκευής επιστημονικής θεωρίας)

Βασικός σκοπός της επιστημονικής γνώσης, σύμφωνα με τον συγγραφέα, είναι η ανάπτυξη τυπολογιών, ή πρόβλεψη και η έρμηνεία, το γενικότερο αίσθημα κατανόησης των γεγονότων και η συμβολή στον έλεγχο τους. Ένώ οι τυπολογίες είναι εξαντλητικές και αποκλείονται αμοιβαία, η πρόβλεψη και η έρμηνεία έμπεριέχουν παρόμοιες εξαρτήσεις από τις ιδιότητες της συμβολικής λογικής. Το αίσθημα της κατανόησης, υποστηρίζει ο P.R., τείνει ν' αναφέρεται στην εξειδίκευση της σχέσης και στην αιτιώδη συνάφεια των συντελεστών, ενώ για τον έλεγχο των γεγονότων χρησιμοποιούνται τα εύρηματα των κανονικοτήτων και των τάσεων που ήρθαν στο φώς από την διερεύνηση.

Η επιστημονική θεωρία, από την άλλη μεριά, αναφέρεται σε άφηρημένες προτάσεις που αποτελούν μέρος της επιστημονικής γνώσης είτε με την μορφή σειράς νόμων, δηλαδή αξιωματικά, είτε με την μορφή της αιτιώδους διεργασίας. Τέλος, τα κατηγορήματα που εμφανίζονται να διευκολύνουν την υιοθέτηση έννοιων και προτάσεων στο επιστημονικό σώμα της γνώσης περιλαμβάνουν (1) ένα χαρακτήρα αφαίρεσης ανεξάρτητο από τον τόπο και τον χρόνο και την (2) διύποκειμενικότητα, με τις ειδικότερες κατηγορήσεις της σαφήνειας, της αυστηρότητας και της έμπειρικής συνάφειας. Ο συγγραφέας υποστηρίζει ότι η υιοθεσία και η χρήση έννοιων ανταποκρινόμενων σ' αυτά τα κριτήρια διευκολύνει την ανάπτυξη της θεωρίας και επιτρέπει στις κοινωνικές επιστήμες να συγκροτήσουν τυπολογίες κι ένα αίσθημα έλέγχου ποικίλων μορφών της συμπεριφοράς.

Ανάλογα με τον βαθμό του νέου στοιχείου που προσκομίζουν, μπορούμε, σύμφωνα με τον P.R., να ταξινομήσουμε νέες ιδέες ή τον νέο προσανατολισμό κατά τρεις τύπους: (α) με το παράδειγμα του Kkuhn, που εκφράζει μία ριζικά νέα έννοιολόγηση των φαινομένων ή μεθοδολογική διεργασία για την συλλογή έμπειρικού υλικού και την έρμηνεία φαινομένων που προηγούμενα παραδείγματα ήσαν ανίκανα να έρμηνεύσουν (π.χ. η θεωρία του Φρόυντ για την προσωπικότητα). (β) με τα παραδείγματα, όπου η νέα έννοιολόγηση εκφράζει την μοναδική περιγραφή των φαινομένων, έστω κι αν αποσιάζει μία δραματικά νέα άποψη του κόσμου, ενώ οι νέες έννοιολογήσεις προβάλλουν νέα έρωτήματα και μπορούν να έρμηνεύσουν προηγούμενως ανερμήνευτα γεγονότα (π.χ. η θεωρία της ισορροπίας του Χάιντερ, καθώς και οι άλλες θεωρίες γνωσιακής ισορροπίας). και (γ) με την σειρά ποικιλιών παραδειγμάτων που άφορούν την διεκρίνηση ή παραλλαγές των παραδειγμάτων του Kuhn, ενώ οι μεταβολές δέν μετασχηματίζουν την βασική έννοιολόγηση των φαινομένων που συνδέονται με τα παραδείγματα αυτά (π.χ. η τροποποίηση της θεωρίας του Φρόυντ από τον Γιούνγκ, τον Άντλερ και τον Ράνκ).

Δυό συντελεστές φαίνονται να επιβραδύνουν, υποστηρίζει ο P.R., την άποδοχή νέων παραδειγμάτων: (1) η υπάρχουσα επιστημονική όρολογία σχετίζεται συνήθως με τις έννοιολογήσεις των φαινομένων και (2) οι διεργασίες για την υιοθέτηση από μία επιστημονική κοινότητα ενός παραδείγματος είναι μακρές και επίπονα επίλεπτες. Οι νέες ιδέες αντιμετωπίζουν μεγάλο βαθμό σκεπτικισμού, καθώς οι φορείς της έπιστήμης είναι κυρίως και φορείς παλαιότερων αντιλήψεων.

Ο συγγραφέας διατείνεται, ότι, όταν χρησιμοποιείται ένας πρωτογενής όρος, θα πρέπει να υπάρχει συμφωνία μεταξύ των επιστημόνων για το νόημά του, ενώ οι παράγωγοι όροι θα πρέπει να καθορίζονται με βάση τους πρωτογενείς όρους. Θα πρέπει ακόμη να υπάρχει consensus για τους έχγηρηματικούς έκείνους όρισμούς που αποτελούν δείκτες έννοιων. Με την έννοια αυτή δέν θα πρέπει να συσχετίζονται άρνητικά δυό έχγηρηματικοί όρισμοί, έφ' όσον αποτελούν δείκτες της ίδιας έννοιας, ενώ το con-

census έπεκτείνεται και στις μετρήσεις των έννοιών αυτών ή στην εφαρμογή του ίδιου έγχειρηματικού όρισμού. Από την άλλη μεριά, δεν χρειάζεται να μετρούνται όλες οι θεωρητικές έννοιες στις συγκεκριμένες καταστάσεις, ενώ είναι δυνατή ή ταξινόμηση των έγχειρηματικών και θεωρητικών όρισμών των έννοιών σε τέσσερα επίπεδα ποσοστοποίησης: (α) τὸ νομιναλιστικό, (β) τὸ τακτικό, (γ) τὸ διαστήματικό και (δ) τὸν ποσοστιαίο. Ακόμη και οί πὺ ἀκριβείς, σαφείς και εὐρύτατα ἀποδεκτοί όρισμοί ή οί ποσοστοποιήσεις παράγουν μόνο κατηγορικές πληροφορίες συναφείς με τήν διατύπωση τυπολογίων.

Ο Ρ.Ρ. κατατάσσει τις προτάσεις σε (α) προτάσεις ύπαρξης και (β) σε προτάσεις συσχέτισης, πὺ μπορεί νά είναι τύπου συναφείας ή αιτιώδεις. Οί προτάσεις συναφείας συμπεραίνουν τήν ύπαρξη συσχέτισης μεταξύ δύο ή περισσότερων μεταβλητών, ενώ οί προτάσεις αιτιότητας μπορούν νά μετρήσουν τὸ ποσοστὸ τῆς εὐθείας ή έμμεσης διακύμανσης των καταλοίπων στην έξαρτημένη μεταβλητή ὅπως προκαλοῦνται ἀπὸ τήν ανεξάρτητη μεταβλητή. Οί θεωρητικές προτάσεις εξειδικεύουν τὸς ὅρους πραγματοποίησης ή δυνατῆς πραγματοποίησης μιᾶς εὐθείας σχέσης. Οί προτάσεις συσχέτισης ειδικότερα μπορούν νά εξετασθοῦν σε τρία επίπεδα ἀφαίρεσης: στὸ θεωρητικό, στὸ έγχειρηματικό, και στὸ συγκεκριμένο, πὺ παρουσιάζουν κατὰ τάξη γενικότητας ἀπὸ τις εὐρύτερες μέχρι τις πὺ περιορισμένες, ενώ οί θεωρητικές προτάσεις ἀναφέρονται συνήθως σάν ὑποθέσεις, αξιώματα, νόμοι, έμπειρικές γενικεύσεις ή προτάσεις, πὺ καθορίζονται ἀνάλογα με τὸν βαθμὸ τῆς έμπειρικής στήριξης τῆς θεωρίας πὺ διέπει τήν σχέση.

Οί θεωρίες ἀπὸ τήν ἄλλη μεριά, ὑποστηρίζει ὁ συγγραφέας, έμφανίζονται είτε με τήν μορφή νόμων είτε σάν αξιωματικές είτε, τέλος, σάν θεωρίες αιτιότητας. Στην πρώτη περίπτωση εξειδικεύεται ή μορφή τῆς θεωρητικής πρότασης σε σημαντική έμπειρική ἀπόδειξη, ενώ ή αξιωματική θεωρία καθορίζεται σάν μιᾶ διαρθρωμένη σειρά ἀριθμῶν και προτάσεων πὺ χαρακτηρίζονται (1) ἀπὸ μιᾶ σειρά όρισμῶν, συμπεριλαμβανομένων των θεωρητικῶν έννοιῶν, των πρωτογενῶν ή των παραγῶγων ή των έγχειρηματικῶν όρισμῶν γιὰ νά επιτύχουν τήν ἀντιστοιχία των ἀφηρημένων θεωρητικῶν έννοιῶν με τὸ συγκεκριμένο περιβάλλον, (2) ἀπὸ ἕνα σύστημα προτάσεων ύπαρξης καθοριζουσίων τις περιστάσεις εφαρμογῆς τῆς θεωρίας, και (3) ἀπὸ μιᾶ σειρά προτάσεων συσχέτισης ἀπ' ὅπου μπορούν νά παραχθοῦν όλες οί ἄλλες προτάσεις τῆς θεωρίας ή συνδυασμοί αξιωμάτων και προτάσεων.

Η θεωρία τῆς αιτιότητας χαρακτηρίζεται, ἀπὸ τήν ἄλλη μεριά, (α) ἀπὸ μιᾶ σειρά όρισμῶν (συμπεριλαμβανομένων των θεωρητικῶν έννοιῶν), πρωτογενῶν ή παραγῶγων ὁρων και έγχειρηματικῶν όρισμῶν, (β) μιᾶ σειρά προτάσεων αιτιότητας, ντετερμινιστικής ή πιθανολογικής φύσης, πὺ προβλέπουν μιᾶ ή περισσότερες διεργασίες ή μηχανισμούς γιὰ τὸ ἀποτέλεσμα μιᾶς ή περισσότερων ανεξάρτητων μεταβλητῶν και (γ) προτάσεις περιγράφουσες τις περιπτώσεις πὺ ἀναμένεται νά ἐπισυμβοῦν μιᾶ ή περισσότερες αιτιώδεις διεργασίες.

Η εξέταση των τριῶν αυτῶν θεωριῶν εὐνοεί τὸν συμπερασματισμὸ ὅτι και οί τρεῖς μπορούν νά παράσχουν τήν λογική πρόβλεψη, τήν έρμηνεία και τὸν έλεγχο των γεγονότων, ενώ ἀπὸ τήν ἄλλη μεριά μόνο προτάσεις γιὰ τήν αιτιώδη μορφή διεργασίας φαίνεται νά διευκολύνουν τήν κατανόηση. Η θεωρία, είτε σάν αξιωματική είτε με τή μορφή τῆς αιτιώδους διεργασίας, διευκολύνει τήν περιγραφή νέων παραδειγμάτων γιὰ τήν προαγωγή τῆς συνεκτικής και διαρθρωμένης ὁργάνωσης τῆς έπιστημονικής γνώσης. Η θεωρία με τήν μορφή τῆς αιτιώδους διεργασίας επιτρέπει τήν χρησιμοποίηση τῆς παραστατικής διεργασίας γιὰ τήν εξέταση ἀφηρημένων μορφῶν σχέσεων ὅπως εξειδικεύονται σ' ἕνα μοντέλο αιτιότητας.

Οί ἀφηρημένες προτάσεις, σύμφωνα με τὸν συγγραφέα, δεν μπορούν ν' ἀποδειχθοῦν ἀληθείς, ενώ μπορούν ν' ἀποδειχθοῦν έσφαλμένες· ἀπὸ τήν ἄλλη μεριά, οί συγκεκριμένες προτάσεις μπορούν ν' ἀποδειχθοῦν είτε ἀληθείς είτε έσφαλμένες, παρέχοντας έτσι έμμεση ὑποστήριξη γιὰ τήν χρησιμότητα των ἀφηρημένων προτάσεων. Καθώς οί συγκεκριμένες προτάσεις είναι χρήσιμες, ή περιγραφή ὁλων ή των περισσότερων καταστάσεων τείνει ν' αὐξάνει τήν έμπιστοσύνη γιὰ τήν χρησιμότητα τῆς πρότα-

σης. Τὰ κλασσικά στατιστικά τέστς σημαντικότητας μπορούν νὰ ἐφαρμοσθοῦν εὐθέως σὲ ὀρισμένες συγκεκριμένες προτάσεις ὄχι ὁμῶς καὶ σὲ ἀφηρημένες προτάσεις. Ἡ οὐσιαστικὴ σημαντικότητα φαίνεται, σύμφωνα, μὲ τὸν P.R. συχνὰ περισσότερο κρίσιμη ἀπὸ τὴν στατιστικὴ σημαντικότητα.

Ἡ ὑπόθεση βασιζόμενη σὲ ἐνορατικὲς κρίσεις πρέπει σαφῶς νὰ διατυπώνεται πρὶν ἀπὸ τὴν ἀνάλυση τῶν δεδομένων τῆς ἔρευνας, ἐνῶ οἱ προερχόμενες ἀπὸ σαφεῖς θεωρίες πρέπει νὰ ἐλέγχονται μὲ δεδομένα πρὶν ἢ μετὰ τὴν διατύπωσή τους.

Ἡ ὑποστήριξη θεωρητικῆς πρότασης παρέχει ἔμμεση στήριξη γιὰ τὴν συνολικὴ θεωρία. Καθὼς ὅλο καὶ περισσότερες προτάσεις ἀνταποκρίνονται στὰ ἐμπειρικά δεδομένα, ἡ ἐμπιστοσύνη σὲ μιὰ ἐλεγμένη ὑπόθεση τείνει νὰ αὐξάνει. Ἡ ἐμπιστοσύνη ὁμῶς μιᾶς ἀνεξέλεγκτης θεωρητικῆς πρότασης εἶναι συνήθως μεγαλύτερη, ἐφ' ὅσον παρὰ γαται ἀπὸ μιὰ καλὰ στηριγμένη θεωρία ἢ μιὰ διαρθρωμένη σειρά προτάσεων, παρὰ ἂν θεωρηθεῖ μεμονωμένα. Ἐνῶ εἶναι χρησιμότερο νὰ ἐξετάσουμε ποῖο βαθμὸ ἐπίδρασης ἀσκεῖ κάθε μιὰ ἀπὸ τὶς θεωρίες τῆς αἰτιώδους διεργασίας στὰ συγκεκριμένα φαινόμενα παρὰ ποῖα θεωρία εἶναι ὀρθὴ ἢ ἐσφαλμένη, ἡ βάση ἐπιλογῆς μεταξὺ ἀντιπάλων θεωριῶν, ἐνῶ σύμφωνα μὲ τὴν δευτέρη ἢ θεωρία ἀναπτύσσεται πρὶν ἀπὸ τὴν διεξαγωγὴ τῆς ἐμπειρικῆς ἔρευνας. Στὴν πρώτη περίπτωση, ἀξιῶνεται ἡ ἀνάπτυξη μιᾶς ἀξιωματικῆς θεωρίας ἢ μιᾶς θεωρίας αἰτιότητας ποὺ νὰ μπορεῖ νὰ τεθεῖ σὲ ἔλεγχο, ἐνῶ στὴν δευτέρη διαδίδεται ἡ πίστη ὅτι ὑπάρχουν «πραγματικὰ μορφώματα» σχέσεων.

Ὁ Ρέυνολντς εἰσηγείται τὴν προτίμηση μιᾶς σύνθετης παραγωγῆς, δηλαδὴ μιὰ πρόοδο σὲ τρία στάδια, ἀπὸ τὸ γενικὸ μέχρι τὸ εἰδικό, δηλαδὴ τὸ περιγραφικὸ, τὸ διερευνητικὸ καὶ τὸ ἐρμηνευτικὸ. Στὸ κάθε στάδιο ἐπενεργεῖ ἓνα διαρκὲς καὶ δυναμικὸ παίγνιο μεταξὺ θεωρητικῶν διατυπώσεων καὶ ἐμπειρικῆς ἔρευνας ποὺ ἐνισχύει τὴν ἐστία τῆς ἀνακλύπουσας θεωρίας. Ἀντίστοιχα, προκύπτουν τρία μεθοδολογικὰ ἐπίπεδα, τὸ ἐπίπεδο τῆς παρατήρησης, τῆς ἐποπτικῆς ἀνάλυσης καὶ τὸ πειραματικὸ. Ὁρθότερη ἀφετηρία γιὰ τὴν κατασκευὴ θεωρίας εἶναι ἡ περιστασιακὴ περιγραφή γεγονότος, ἐνῶ σὲ μεταγενέστερο στάδιο οἱ σκοποὶ, οἱ περιορισμοὶ καὶ τὰ ἐπίπεδα ἀκριβείας ὑποδεικνύουν ποιὲς ἀπὸ τὶς προσεγγίσεις αὐτὲς προσιδιάζουν περισσότερο σὲ μιὰ κατάσταση.

Ὁ P.R. συμπεραίνει ὅτι ἡ ἀνάπτυξη θεωρίας γιὰ τὴν κοινωνικὴ συμπεριφορὰ εἶναι περίπλοκη ἀπὸ τὴν φύση τῶν προβλημάτων ποὺ προσιδιάζουν στὴν σφαῖρα τοῦ κοινωνικοῦ, γεγονὸς ὁμῶς ποὺ δὲν θὰ πρέπει νὰ περιορίζει τὴν συνεχὴ ἀνάπτυξη καὶ ἐπεξεργασία τῆς γνώσης καὶ τῆς κατανόησης ἀναφερόμενης στὶς ἀνθρώπινες σχέσεις. Τὸ ἔργο αὐτὸ τοῦ Πῶλ Ρέυνολντς, ἐνῶ ἀποτελεῖ εἰσαγωγὴ στὴν στρατηγικὴ ἀνάπτυξη ἐπιστημονικῶν θεωριῶν, δὲν παραλείπει νὰ θίξει γενικότερα θέματα ποὺ ἀντιμετωπίζει ἡ θεωρία καὶ ἡ ἔρευνα. Πρόκειται γιὰ ἓνα ἔργο σημαντικὸ γιὰ κάθε μέλλοντα ἐρευνητή.

ΠΛΕΥΡΗΣ, Κ.Α.: *Ὁ Σωκράτης μπροστὰ στὸ θάνατο*

1. Διαβάζω πάντοτε μὲ προσοχὴ τὰ βιβλία τοῦ Κ.Α. Πλεύρη καὶ θεωρῶ ὅτι οἱ ἐρευνητές, ἀναλυτικὲς καὶ συνθετικὲς ἐξεργασίες του συμβάλλουν θετικὰ στὴν ἀναστήλωση καὶ ἐρμηνεία τοῦ πανάρχαιου ἑλληνικοῦ λόγου καὶ στὴν ἀνεύρεση τῆς ἀλήθειας. Ἐκεῖνο ὁμῶς ποὺ θεωρῶ ὡς ἀντίφαση στὸ ἔργο τοῦ Κ.Α. Πλεύρη εἶναι ἡ ὑπ' αὐτοῦ συσχέτιση τοῦ ἑλληνικοῦ λόγου μὲ τὸν ἐθνικοσοσιαλισμὸ καὶ τὸν φασισμό. Στὸ ἔργο του π.χ. αὐτὸ (σελίς 141) θεωρεῖ ὁ Κ. Πλεύρης ὅτι: «*Ἡ προσωποποίηση τοῦ Κράτους, τὴν ὁποία πρῶτος ἔκανε ὁ Σωκράτης, ἀπετέλεσε τὴν βάση τῆς πολιτειακῆς θεωρίας τοῦ ἐθνικοσοσιαλισμοῦ καὶ τοῦ φασισμοῦ, ποὺ στὸ Κράτος ἀνεγνώρισαν προσωπικότητα διαφορετικὴ τῶν πολιτῶν. Ὁ Σωκράτης δὲν ὑπῆρξε ἀπλῶς πρόδρομος αὐτῆς τῆς ὑπερ-συγχρόνου θεωρίας, ἀλλὰ θεμελιωτής*».

Ἡ μεγάλη, γιὰ μένα, διαφορὰ τῆς ἑλληνικῆς σκέψης, προκλασσικῆς καὶ κλασσικῆς, ἀπὸ τὴν μετα-ρωμαϊκὴ, χριστιανικὴ καὶ σημερινή, τῶν «ισμῶν» καὶ δογμάτων,

βρίσκεται ακριβώς στην παραδοχή, από την πρώτη, του «*δέι γίνεσθαι*» της οημιουργίας και ή προσπάθεια μεταφοράς αυτού του γίνεσθαι στον τρόπο της κοινωνικής ανθρώπινης ζωής. Αυτή ή διδαχή της φύσεως προς τον άνθρωπον «*μεταρυσμοί*» (άλλάζει ρυθμόν) όχι μόνον τον άνθρωπο [Δημόκριτος] αλλά και αυτήν την ανθρώπινη κοινωνία. Κάθε σύστημα συνεχές ή τρόπος ζωής, που καταργούσε αυτό το «*δέι ρεῖν*», αντιμεμάχετο την *φυσική ή ἐναρχο τάξη*, ἐντὸς της οποίας μπορούσε μόνον νά θάλλει ή ἐλευθερία του διαλόγου (Διός-λόγου). Αυτή είναι ή *μόνη ανθρώπινη βακτηρία στην ὁδὸ του «οὐ ἔνεκα» της ανθρώπινης παρουσίας στον πλανήτη Γῆ καὶ σ' αὐτὸ τὸ σύμπαν.*

2. Ἡ ἐξουσία είναι ἐπικίνδυνη δύναμη, ὅταν ξεφεύγει ἀπὸ τὴν τήρηση τῶν κανόνων τῶν ἀρμονικῶν ἀντιθέσεων: οὔτε ὁ Ἥλιος δὲν μπορεῖ νὰ ὑπερβεῖ τὰ μέτρα, ἔλεγε ὁ Ἡράκλειτος, «*εἰ δέ μή, Ἐρινύες μιν Δίκης ἐπίκουρος ἐξευρήσουσιν*». Ἔνα ἐρώτημα βέβαια πὺ ἀνακύπτει ἀμέσως εἶναι: Ὑπῆρξε ποτέ, στὴν ἀνθρώπινη ἱστορία, περίοδος πὺ ή «ἐναρχος τάξις» νὰ βασίλευε στὴ γῆ ή σὲ μέρος αὐτῆς; Ἀκολουθώντας μιὰ ἀντίστροφη ἱστορικὴ ἐξέταση ἀπὸ «τὰ τ' ἐόντα» πρὸς τὰ «πρὸ τ' ἐόντα», ὅπως θὰ ἔλεγε ὁ Ἡσίοδος, πρέπει νὰ δεχθοῦμε, φθάνοντας μέχρι τῆς ἐποχῆς τοῦ Δευκαλίωνος, ὅτι ή ἀνθρωπότητα δὲν κατόρθωσε ποτέ νὰ συμφωνήσῃ ἐπὶ τῶν κανόνων γιὰ τὴν μεταφορά αὐτοῦ τοῦ συμπαντικοῦ γίνεσθαι στὴν ἀνθρώπινη ζωή. Αὐτὸ ὁμως δὲν σημαίνει ὅτι οὐδέποτε δὲν εἶχε συμβεῖ αὐτό.

3. Στὸν Δαυλὸ δημοσιεύω συνεχῶς ἄρθρα γιὰ τὸν, πρὸ τοῦ Δευκαλίωνα, πολιτισμὸ στηριγμένον στὴ «Θεογονία», ἔργο προγενέστερο, ὅπως τὸ ἴδιο τὸ ἀποδεικνύει, τῆς μεγάλης καταστροφῆς, πὺ ἔθαψε στὴ λάσπη ἐνὸς καταποντισμοῦ τὸν μέχρι ἐκείνης τῆς ἐποχῆς πολιτισμὸ τῶν ἀνθρώπων τοῦ ἐλληνικοῦ χώρου. Στὴν περίοδο αὐτὴ, ὅπως ἀποδεικνύεται, ὅχι μόνον οἱ ἡγέτες τῶν ἀνθρώπων εἶχαν προέλθει ἀπὸ ἓνα «πολιτικὸ γίνεσθαι» τῶν κατὰ φύσιν «μὴ ἐφημέρως συγκροτηθεῖσων κοινωνιῶν» [Ἀριστοτέλης], ἀλλὰ ἦταν ἐκεῖνοι πὺ διὰ τῆς ζωῆς τῶν ἀποδείκνυαν ὅτι εἶχαν συλλάβῃ τὴν ἀνάγκη ἐνότητας τῶν «ἀνθρώπων νόμων» μὲ τοὺς νόμους τοῦ σύμπαντος.

Αὐτοὶ οἱ ἄριστοι, «*κλέος ἀέναον θνητῶν*» [Ἡράκλειτος], «*ἐπελέγοντο ἀπὸ τὰ ἐργαστήρια τῆς γνώσεως καὶ τῆς ἀρετῆς*» §Μουσεῖα καὶ ἔπραττον σύμφωνα μὲ τὴν θεικὴ δικαιοσύνη, «*ἰθεῖσι δίκησιν*» (τὸ Διὸς πνεῦμα). Ἀλλὰ καὶ ὅταν γιὰ οἰονδήποτε λόγο βλάπτονταν οἱ ἄνθρωποι, εἶχαν τὴν δύναμη νὰ «ἐπιστρέψουν τὰ κακὰ στὸν πράξαντα-

Πολιτισμὸς καὶ πρόοδος

Ὁ πολιτισμὸς γεννᾶται ἀπὸ τοὺς ἀνθρώπους πὺ γίνονται ἄτομα καὶ ἀπομακρύνονται ἀπὸ τὴν ἀγέλη. Γνώρισμα τοῦ πολιτισμοῦ εἶναι ή ἀνάπτυξη τῶν λογικῶν ἀξιών καὶ ή πειθαρχία τῶν ἐνστικτωδῶν ὁρμῶν στὶς ἀξίες πὺ ἐκφράζουν τὸν πολιτισμὸ, ἐνῶ ή τεχνολογικὴ πρόοδος εἶναι ή ἐπιστημονικὴ γνώση καὶ ή ἐρμηνεία καὶ χρησιμοποίηση τῶν φυσικῶν φαινομένων. Δυστυχῶς ἀκόμη στὴν καθημερινή μας ζωὴ συναντοῦμε λίγους ὀλοκληρωμένους ἀνθρώπους. Γιὰ τοῦτο ζητᾶμε λάδι γιὰ τὸ λυχνάρι τοῦ Διογένη. Τὰ σοβαρὰ προβλήματα πὺ ἔχουν πολλὰς «προοδευμένες χώρες», ὅπως ή... ἴδρση περισσοτέρων φυλακῶν καὶ ή ἐπαναφορὰ τῆς ποινῆς τοῦ θανάτου, παρόλη τὴν ἐφαρμοσμένη συστηματικὰ κοινωνικὴ πρόνοια καὶ τὴ δωρεὰν παιδεία

ἀποδεικνύουν ὅτι δὲν λιγοστεύουν ὅσο πρέπει τὰ ἐπικίνδυνα ἄτομα.

Ποιὸς εὐθύνεται; Νομίζω, ὅτι μόνον οἱ ἡθικὲς διδαχὲς δὲν ἐπιτυγχάνουν νὰ ἐξημερώσουν τὰ δρώντα ἐπιθετικὰ μας ἐνστικτα. Καὶ πρέπει νὰ ζητήσωμε τὴ βοήθεια τῆς βιοχημικῆς ἐπιστῆμης πρὸς ἀτόνησιν τῶν ἐπικινδύνων ὁρμῶν πὺ δημιουργοῦν προβλήματα στὴν κοινωνικὴ μας ζωὴ. Καὶ πρέπει ή πνευματικὴ ἡγεσία νὰ μεριμνᾷ, τὰ βιώματα τῶν μελῶν τῆς κοινωνίας ἐμφανῶς νὰ ἐκφράζουν τὶς ἀξίες τοῦ πολιτισμοῦ ὥστε νὰ μὴ, σὰν τοὺς ρωμαίους, γονατίσῃ: μὲ ἄδεια ψυχὴ, γεμᾶτο στομάχι καὶ νυσταγμένο πνεῦμα.

Αἰδ. Ζάνος Γουγούτας
Detroit, Michigan (H11A)

» [Θεογονία, στίχ. 81-90]. Δεν θά ξξαντληθεῖ βέβαια ἐδῶ τὸ θέμα τοῦ τρόπου ἐπιλογῆς καὶ ἐκπαιδεύσεως τῶν ἀρίστων στὸν Διὸς - λόγον οὔτε ἀκόμη ἡ οἰκουμενικότητα τοῦ πανάρχαιου ἐλληνικοῦ λόγου, ποὺ ἀγκάλιαζε ὁλόκληρη τὴν ἀνθρωπότητα. Αὐτοῦ τοῦ πνεύματος οἱ φορεῖς ἦταν «ἐπιχθόνιοι φύλακες θνητῶν ἀνθρώπων... πλουτοδότηι καὶ τοῦτο γέρας βασιλῆιον ἔσχον» (Ἡσίοδος, *Ἔργ. Ἡμ.*).

Ἐκεῖνο ὅμως ποὺ θά τονίσω εἶναι ἡ προσπάθεια τῆς κλασσικῆς σκέψης νὰ ἀνεύρει τρόπους καὶ μεθόδους ἐπαναφορᾶς τῶν ἀρίστων στὰ βάθρα τῆς ἐξουσίας. Τοῦτο βέβαια, στὴν πράξη, δὲν κατορθώθηκε ἔκτοτε ΠΟΤΕ: Ἐάν δὲ οἱ κλασσικοὶ χρόνοι ἐξόριζαν τοὺς Ἑρμόδωρους ἢ ἔδιναν τὸ κῶναιο στὸ Σωκράτη τότε πῶς εἶναι δυνατόν νὰ θεωροῦμε τοὺς νεώτερους χρόνους, καὶ μάλιστα τοὺς σημερινούς ποὺ σ' αὐτοὺς κορυφώθηκε ἡ ἀνθρώπινη δουλεία καὶ τὸ πνεῦμα παραφθαρμένο σὲ ἐξυπνάδα ἐξυπηρετεῖ πλέον ἀντίπαλος, πρὸς αὐτὸ σκοπούς (Μ. Χαϊντεγκερ), σὰν χρόνους ἐντὸς τῶν ὁποίων ξαναβλάστησε στὴ διοίκηση τῶν λαῶν ὁ Διὸς - λόγος; «Οὐδὲ θεμιστέων λήθεται, ἀλλὰ δίκαια καὶ ἥπια δῆνεα οἶδεν» (Θεογ. στίχ. 233-236). Ποιὰ διοίκηση τῶν λαῶν θά μπορούσε νὰ θέσῃ σὰν προμετωπίδα στὸ μέγαρο τῆς ἐξουσίας τῆς τὸ στίχο αὐτό; [Ποτὲ δὲν ξεχνάει ὅτι ἐκπροσωπεῖ τὸν νόμο καὶ γι' αὐτὸ οἱ ἀποφάσεις του εἶναι δίκαιες καὶ κατευναστικές].

Εἶναι, νομίζω, ἀπαράδεκτη ἡ ἀναλογικὴ συσχέτιση τῶν πνευματικῶν ἀγωνιστῶν τῆς κλασσικῆς περιόδου μὲ τις τραγελαφικὲς συνθέσεις τῶν ρατσισμῶν, σωβινισμῶν, θεοκρατισμῶν, μαζισμῶν, ἐθνικισμῶν, κομμουνισμῶν, ἐθνικοσοσιαλισμῶν, φασισμῶν καὶ ὅλων τῶν ἄλλων παρα-φύση λειτουργούντων ἐξουσιασμῶν, ποὺ ὄχι μόνον δὲν ἀναζητοῦν τὴν ἀλήθεια (τὸ *μὴ λῆθον* κατὰ Ἡράκλειτον), δηλαδὴ τὴν ἱστορικὴ ἐπιβεβαίωση τῆς ἐνάρχου τάξεως, ἀλλὰ καὶ ἀποτελοῦν παγίδες τοῦ πνεύματος, ὥστε νὰ φθάσουμε στὴ παραδοχὴ ὅτι γιὰ τὰ «ἀνθρώπινα» δὲν ὑπάρχει ἄλλη ὁδὸς ἐπιλογῆς, πλὴν αὐτῶν ποὺ σήμερα μέσω τῶν διαφόρων κομματικῶν σχηματισμῶν ἐκφράζονται. Ἄς σταθμίσουμε τέλος τοὺς λόγους ποὺ οἱ νέοι σήμερα, λιγότερο ἀπὸ κάθε ἄλλη φορὰ, προσεγκλύνονται πρὸς τὰ κόμματα καὶ ἀναζητοῦν στὰ ἄτυπα κινήματα ἰδεῶν τὸν πολιτικὸ τους προσανατολισμὸ — καὶ ἅς βγάλουμε τὰ πρέποντα συμπεράσματα.

Η.Α. Τσατσόμοιρος

ΝΙΚΟΣ ΓΚΑΤΖΟΓΙΑΝΝΗΣ: Ἑλένη

Ὁ Νίκος Γκατζογιάννης (Nicholas Gage) γεννήθηκε στὸ συνοριακὸ χωριὸ Λιά τῆς Β.Δ. Ἡ-πεύρου τὸ 1939, στὸ κακοτράχαλο βουνὸ Μουργκάνα. Τὸ 1948 μετανάστευσε στὴν Ἀμερικὴ, ὅπου ζοῦσε ὁ μεροκαματιάης πατέρας του. Στὸ διάστημα 1939-1948 ἔζησε μὲ τὴ μάνα του καὶ τις τέσσερις ἀδελφές του, οἱ τρεῖς ἀνήλικες, στὸ Λιά, κάτω ἀπὸ φοβερὲς στερήσεις ἐξ αἰτίας τοῦ πολέμου τοῦ 40 καὶ τῆς τραγωδίας τοῦ ἐμφυλίου, ποὺ γιὰ τὸν συγγραφέα κορυφώθηκε μὲ τὴν ἐκτέλεση τῆς μάνας του Ἑλένης ἀπὸ τὸν Δημοκρατικὸ Στρατὸ (ὁρολογία τοῦ συγγραφέα). Ὁ Νίκος Γκατζογιάννης, ρεπόρτερ τὸ ἐπάγγελμα, μὲ τὸ ἀνὰ χεῖρας ὀγκῶδες βιβλίο, ὠθούμενος ἀπὸ κάποιο ἱερὸ χρέος, ὡς ἄλλος Ὁρέστης, ἀναζητᾷ τοὺς πρωταίτιους τῶν βασανιστηρίων καὶ τῆς ἐκτέλεσης τῆς μάνας του. Ὅμως μέσα ἀπὸ τὴν εἰδικὴ αὐτὴ ἐπιδίωξη τοῦ συγγραφέα προέκυψε τὸ μεῖζον ἀποτέλεσμα τῆς ἀνιστόρησης τοῦ ἐμφυλίου σπαραγμοῦ, μέσα ἀπὸ μία πρωτότυπη καὶ μοναδικὴ ματιά, ποὺ ἀνεβάζει τὸ Ν.Γ. στὰ ψηλότερα скалоπάτια τῆς ἀφηγηματικῆς ἱστοριογραφίας. Ὁ Ν.Γ. κατόρθωσε νὰ ἀναπαραστήσῃ τὸ σκηνικὸ τοῦ ἐμφυλίου, κατὰ τρόπο ποὺ θυμίζει τις ἀναπαραστάσεις τῶν ἀρχαίων τοιχογραφιῶν, χρησιμοποιώντας τὰ σπαράγματα ποὺ βρῆκε. Καὶ βρῆκε τόσα πολλά, ὥστε ἡ ἀναπαραστάση νὰ ἀγγίζει τὰ ὅρια τῆς ἱστορικῆς ἀλήθειας. Ἐκτός ἀπὸ τις προσωπικὲς ἐμπειρίες καὶ ἐκείνες τῶν συγγενῶν τοῦ ἀμέσου περιβάλλοντος, εἶχε συνεντεύξεις μὲ 400 περίπου πρόσωπα, τὰ ὁποῖα ζήσανε τὰ γεγονότα στὸ Λιά, καὶ ποὺ γιὰ νὰ τὰ βρεῖ, ταξίδεψε στὴν Πολωνία, Οὐγγαρία, Τσεχοσλοβακία, Ἀγγλία, Ἑλλάδα, ΗΠΑ καὶ Καναδὰ. Ἡ ἔρευνα κράτησε τρία χρόνια, 1981-1983. Τὸ βιβλίο γράφτηκε στὰ ἀγγλικά καὶ ἐκδόθηκε στίς

ΗΠΑ. Σήμερα γυρίζεται κινηματογραφική ταινία. 'Η ελληνική του απόδοση είναι εξαιρετική, χάρη στον πεζογράφο 'Αλεξ. Κοτζιά που έκανε την μετάφραση.

Με δύο λόγια, θά'λεγα, ότι στην «'Ελένη» αποτυπώνεται άδρά, συγκλονιστικά, πειστικά, τεκμηριωμένα, ρεαλιστικά, ό έμφύλιος στά πλαίσια μιās χούφτας άγονης γής, στο όρεινό Λιά με τις 300 ψυχές και την άπέραντη φτώχεια, ένα χωριό που οι άντρες (γανωτζήδες, βαρελάδες, χτιστάδες ή μετανάστες) εγκαταλείπουν τις οικογένειες στά χέρια των μανάδων και γυρίζουν πλάνητες στον έλλαδικό χώρο και ξένους τόπους, προκειμένου νά βγάλουν δυο δεκάρες γιά νά ζήσει ή φαιμέλια. Τα παιδιά μεγαλώνουν κάτω από την εϋθύνη και την φροντίδα της μάνας, αφού ό πατέρας περιπλανιέται 10 μήνες τó χρόνο ή και 9 χρόνια στά 10. Στην «'Ελένη» παρακολουθούμε τó ψυχογράφημα του έμφυλιου παραγμού στιγμή-στιγμή, μέσα από την ελάχιστη κοινωνία του Λιά και την οικογένεια του Νίκου Γκατζογιάννη με πρωταγωνίστρια τή δύσμοιρη ήπειρώτισσα μάνα, τήν 'Ελένη. Γιατί τó Λιά σ' όλο τó διάστημα του έμφυλιου βρισκότανε στο έπίκεντρο των πολεμικών επιχειρήσεων, κόντá στο Γράμμο, υπό την έπικυριαρχία του Δημοκρατικού Στρατού.

Δέν θά μπό σέ λεπτομέρειες. Θά τονίσω όμως μιá πτυχή του έμφυλιου, που τελευταία έχει παραποιηθεί σκόπιμα και βάνανσα. Τó παιδομάζωμα. 'Η γηραιά λογοτέχνης 'Ελλη 'Αλεξίου μάς διαβεβαίωσε από τήν τηλεόραση, ότι τó παιδομάζωμα είναι παραμύθι. Και αυτό τó ξέρει, γιατί ήταν έπιθεωρήτρια αυτών των παιδιών στο Παραπέτασμα. Τα παιδιά τά δώσανε οι μανάδες έθελοντικά, μάς είπε. Δέν γνωρίζω άν ή κ. 'Ελλη 'Αλεξίου έχει παιδιά. 'Αλλά τήν πληροφορώ, ότι, όπως αναφέρει και ό Σόλων Γρηγοριάδης στην ιστορία του, καμμιá μάνα δέν θά έδινε έθελοντικά τó παιδί της σέ ξένα χέρια γιά νά ζήσει καλύτερα, έστω κι άν έπρόκειτο νά γίνει 'Αντιβασιλέας. 'Ο Νίκος Γκαζογιάννης και οι τρείς άδελφές του φυγαδεύτηκαν από τήν μάνα τους, γιά νά γλυτώσουν τó παιδομάζωμα. Κι ή μάνα τους, ή 'Ελένη, έκτελέστηκε, γιατί διέπραξε τó έγκλημα νά θέλει τó καλό των παιδιών της. 'Από τά 28.000 παιδιά του παιδομαζώματος αυτά που δόθηκαν «έθελοντικώς» από τις μανάδες τους εϋτυχώς είναι πολύ λίγα. Αυτή είναι ή αλήθεια.

Και κάτι άλλο. 'Η έκδοση της «'Ελένης» ήρθε έπίκαιρα και στην κατάλληλη στιγμή, ως αντίσταθμισμα της σημερινής προπαγάνδας συγχύσεως, αποκρύψεως, διαστρεβλώσεως της ιστορίας και των αιτίων του έμφυλιου, μέχρι σημείου που ή νέα γενιά νά πιστεύει άλλα άντ' άλλων. 'Η αλήθεια πρέπει νά λέγεται πρós κάθε κατεύθυνση, έλεύθερα και χωρίς σκοπιμότητες. Τó παρόν βήμα δημοσιεύει τούτο τó σχόλιο από καθήκον πρós τήν υπερχρονική και υπερτοπική αλήθεια. Και έπειδή δέν είπα τίποτα γιά τó τεχνικό μέρος του έργου, θά άρκεστώ στην παρατήρηση της *London Times*: «'Η αφήγηση θυμίζει τις καλύτερες στιγμές του Χεμινγκουέι». Θά προσθέσω, δέ, ότι, άν ό Ν. Γκατζογιάννης μπορέσει νά γράψει άκόμη ένα τέτοιο συναρπαστικό κείμενο, θα πάρει θέση στους πολύ μεγάλους του είδους διεθνώς. Γιατί θά άποδειχθί, ότι ό συγγραφέας διαθέτει διεισδυτική ματιά και πρωτοτυπία, άκόμη και σέ θέματα που δέν έχει βιώσει προσωπικά και τραγικά.

Σπύρος Νόνικας

ΒΙΒΛΙΑ ΠΟΥ ΜΑΣ ΑΠΕΣΤΑΛΗΣΑΝ

ΚΩΣΤΗΣ ΝΙΚΟΛΑΚΗΣ, *Δημιουργική άδράνεια (ποίηση)*, έκδοση 'Οδυσσέας, 'Αθήνα 1984.

Με τήν πρώτη του ποιητική συλλογή, έστω και μικρή, ό Κωστής Νικολάκης άποδείχνει ότι διαθέτει τó χάρισμα της ποιητικής γραφής. 'Αδρός, στοχαστικός, υπερρεαλιστικός και κυρίως έπιγραμματικός εισχωρεί βαθιά στο ανθρώπινο είναι και φιλοσοφεί. Δέν είναι τυχαίο ότι κατέληξε βιβλιοπώλης ουτε ότι τó βιβλιοπωλείο του είναι στέκι «Γραμμάτων και Τεχνών». Ποιητής, βιβλιοπώλης, βιβλιοπωλείο, βιβλιοαναγνώστες έχουν γίνει 'Ένα: αναπνέουσα ζύμη. Κι αυτό είναι σημαντικό και σπουδαίο γεγονός,

που ακολουθεί τά πρότυπα άλλων ανθρώπων του είδους που άνέδειξαν νομπελίστες, όπως ό Ν. Καρύδης γιά παράδειγμα. 'Ας τόν δοϋμε στο ποίημα «Αϋριο». «'Η φίλια / γλυστρά κάτω από τήν πατούσα / σάν πορτοκαλόφλοδα. / Περιμένω μερόνυχτα σχεδιασμένα / στά καρφιά μιās άρβύλας. / Και ό χρόνος έφθιρε τις λέξεις / σάν προπολεμικό χαρτονόμισμα».

Σ.Ν.

ΚΩΣΤΑΣ ΤΖΑΜΑΛΗΣ, *'Αμπελος (ποίηση)*, έκδοσεις Σοκολή, 'Αθήνα 1984, σελ. 16.

Δέν υπάρχει άμφιβολία ότι ό Κώστας Τζαμαλής διαθέτει ποιητική φλόγα. Παράλληλα είναι

ἀναμφισβήτητο ότι η ποίησή του κυριαρχείται από άσυγκράτητο λυρισμό και μάλιστα στα πλαίσια του πρώιμου ελληνικού υπερρεαλισμού, όπως τόνιζαν οι Έμπειρικοί - Έλύτης. Διαβάζοντας το μικρό αυτό ποιητικό Ισέλιδο ανεπαίσθητα και χωρίς να το καταλάβεις ίπτασαι σε κόσμους λυρικούς. Και το έρώτημα είναι αν ο λυρισμός στις μέρες μας δικαιώνεται. Πάντως η ποίηση του Κ.Τ. είναι άπολαυστική. "Ας τὴν δοῦμε: «Θὰ πλάσω ἡδονές / ἀπὸ τὴν τερακότα τοῦ κορμιοῦ σου, / θὰ λαξέψω ρίγη / στὴν παρυφή τῆς ἡβης σου / θὰ πλέξω μικρές κραυγές τοῦ ἔρωτα / στὴ ρόκα τοῦ φιλιού μου / θὰ σπείρω ἡλιοτρόπια / στὶς σπίθες τοῦ ὄργασμοῦ σου».

Σ.Ν.

ΥΒΟΝΝΗ ΑΡΚΟΥΚΟΥΡΟΥ — ΚΕΡΕΣΤΕΤΖΗ, Λογισμὸς θητεια (ποίηση), έκδ. Δρυμός, Ἀθήνα 1985, σελ. 60.

Ἡ Ὑβόννη Ἀρνοκούρου - Κερεστετζή μετὴν δευτέρη ποιητικὴ τῆς συλλογὴ ἀποδείχεται ποιήτρια «μειζονος» διαμετρήματος, καὶ ὁμολογῶν ὅτι ξαφνιάστηκε, ἔχοντας ὑπόψη μου τὴν πρώτη τῆς ποιητικὴ συλλογὴ «Σκόρπια καὶ ἀνείπωτα». Πράγματι ἡ Υ.Α.Κ. πραγματοποίησε μεγάλο ἄλμα καὶ μάλιστα στὴ περιοχὴ τῆς φιλοσοφικολυρικής ποίησης, δηλαδή στὸ ποιητικὸ ἐκεῖνο εἶδος ποὺ ἐμπεριέχει τὸ μοναδικὸ θεϊκὸ ἄγγιγμα τῆς «ψύσης». Καὶ πῶς νὰ μὴν ἦταν ἔτσι, ὅταν ἡ ποιήτρια κρατᾷ ἀπὸ τὴν Ἰωνία, ποὺ γέννησε τὴν φιλοσοφία καὶ ἀπὸ τὴν Ἀττικὴ, ποὺ ἀνέδειξε τὴν ποίηση καὶ τὴν φιλοσοφία. Με εὐαισθησία, γλαφυρότητα, παλλόμενο ρυθμὸ, δεισδυτικότητα καὶ ἐνοραματικὴ διαίσθηση ὁράται τὰ ἀόρατα καὶ πορεύεται στὸ δύσκολο καιρὸ μας. Τί νὰ πρωτοδιαλέξει κανεὶς γιὰ νὰ πάρει μιὰ γεύση:

«Μπροστὰ στὸ θάνατο εἶμαστε ὅλοι ἴσοι

Ἐκτὸς ἀπὸ ἐκείνους ποὺ διάλεξαν οἱ Θεοὶ νὰ ξεχωρίσουν».

Ἀκόμη μιὰ ἰσότητα ποὺ θὰ ἱκανοποιήσει τοὺς μαζανθρώπους, ἐκτὸς ἂν καταλάβουν καὶ τὸ δεύτερο στίχο.

«Μεθώντας τὶς αἰσθήσεις, ταξιθεύεις στὴ μέθοδο τοῦ παντός.

Μεθώντας μετὰ τὸ πνεῦμα, στὸ ἀεὶ».

Ποιήτρια στὸ «ἀεὶ» ἐλληνική.

Σ.Ν.

ΓΙΩΡΓΟΣ ΓΕΡ. ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟΥ, Πνοὲς μαϊστραλίου (ποίηση), Ἀθήνα, 1983, σελ. 128.

Σ' αὐτὸν τὸν ξεχωριστὸ κι εὐλογημένο τόπο ποὺ ζοῦμε τὰ ὠραῖα πράγματα βγαίνουν μέσα ἀπὸ τὰ σπλάχνα του. Τὸ Μεσολόγγι, ὁ Ἐπαχτος καὶ γενικὰ ἡ τραχεῖα καὶ λυρικὴ Αἰτωλοακαρνανία βγάζουν ποιητές. Εἶναι γνωστοί. Ἀς μὴν τοὺς κατονομάσουμε. Ἀνάμεσά τους κι ὁ Γιώργος Τριανταφύλλου. «Ὅλοι οἱ ποιητὲς αὐτῆς τῆς μεριάς τραγουδᾶνε στὸν ἴδιο τόνο: μελωδικά, ὁμοιοκατάληκτα, παραδοσιακά καὶ πάνω ἀπ' ὅλα λυρικά. Ὁ ποιητὴς Γ.Τ. στὴν ἀνὰ χεῖρας τρίτη του ποιητικὴ συλλογὴ δὲν γράφει, κελαηδάει. Μιλάει ἄμεσα στὸν ἀναγνώστη γιὰ ὅλα τὰ θέματα τῆς ζωῆς, ἐρωτεύεται, σατυρίζει, φιλοσοφεῖ. Λέει τὴν ἀλήθεια, ἐλεύθερα καὶ χωρὶς φόβο. Ἀς τὸν δοῦμε σὲ δύο ποιήματα διαφορετικοῦ ὕφους:

Ἀθήνα

«Ἀπαλορόδινες βαφές ἀφίνει,
Ἀθήνα μου, στὸ μάγο σ' οὐρανό,
τὸ σούρουπο, καθὼς ὁ ἥλιος σβύνει,
χρυσόσκονη σκορπάει στὸν Ὑμηττό...»

Προσωπικότητα

«Ἡ προσωπικότητά δὲν εἶναι συμβατικότη-
τα.

Εἶναι ἐλευθεριότητα! Κι ἔχει δημοκρατία.
Δὲν εἶναι ποιμενικότητα...

Σ.Ν.

ΑΛΛΑ ΕΝΤΥΠΑ ΠΟΥ ΜΑΣ ΑΠΕΣΤΑΛΗΣΑΝ

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗ ΕΠΙΘΕΩΡΗΣΗ, ἐπιστημονικὸ περιοδικὸ ὄργανο τῆς Ἑλληνικῆς Φιλοσοφικῆς Ἑταιρείας (συντάσσεται ἀπὸ ἐπιτροπὴ, διευθυντὴς καθηγητὴς Κωνσταντῖνος Βουδούρης), τεύχη 1ο, 2ο, καὶ 3ο, Ἰανουάριος, Μῖσος καὶ Σεπτέμβριος 1984 • ΓΛΩΣΣΑ, περιοδικὴ ἔκδοση γλωσσικῆς παιδείας τῆς ἐπιστημονικῆς ἑνώσεως «Νέα Παιδεία» (ἐπιστάσια Κ. Παπανικολάου), τεύχος 7, Χειμῶνας 1984-85 • INTERNATIONAL SOCIAL SCIENCE REVIEW, τετραμηνιαία ἔκδοση τῆς International Honor Society in Social Science, Ὁχάιο, ΗΠΑ (ἐκδότης καθηγ. Panos D. Bardis) vol. 59, No 4, Autumn 1984 • ΕΥΘΥΝΗ, μηνιαῖο περιοδικὸ (διευθυντὴς Κώστας Ε. Τσιροπούλου), τεύχος 158, Φεβρ. 1985 • ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΑ ΝΕΑ, μηνιαία ἐφημερίδα τῶν ἐργαζομένων στὰ Πανεπιστήμια (ἐκδότρια Εὐαγγελία Τσολακοπούλου), φύλλο 25, Ἰαν. 1985 • ΠΑΓΚΟΣΜΙΑ ΣΥΝΕΡΓΑΣΙΑ, τρίμηνη ἐπιθεώρηση λόγου καὶ τέχνης (ἐκδότης - διευθυντὴς Κώστας Μιχ. Σταμάτης), τεύχ. 5, Ὀκτ. - Νοέμ. - Δεκ. 1984 • ΕΥΘΕΡΟ ΠΝΕΥΜΑ, τρίμηνη ἔκδοση (διευθυντὴς Λάμπρος Μάλαμας), τεύχ. 54, Ὀκτ. - Νοέμ. - Δεκ. 1984 • ΝΕΑ ΣΚΕΨΗ, μηνιαῖο περιοδικὸ (διευθυντὴς Χρήστος Ν. Κουλούρης), τεύχ. 262 καὶ 263, Γεν. καὶ Φεβρ. 1985 • ΦΙΛΟΛΟΓΙΚΗ ΕΠΙΘΕΩΡΗΣΗ, μηνιαία ἔκδοση (ἐκδότης - διευθυντὴς Διονύσης Χατζιδίης), τεύχ. 95, Νοέμ. - Δεκ. 1984 • ΣΤΕΡΕΑ ΕΛΛΑΣ, μηνιαία ἐπιθεώρηση (ἐκδότης - διευθυντὴς Ἠλίας Γ. Ἀσημακόπουλος), τεύχη 182 καὶ 184, Αὐγ. καὶ Ὀκτ. 1984 • ΠΑΜΜΕΓΑΣ, τριμηνιαῖον περιοδικὸν μελέτης τοῦ κόσμου μέσω τῆς ἐλληνικῆς γλώσσας (διευθυντὴς Κοσμάς Μιλτ. Μαρκάτος), τεύχος 15, Δεκ. 1984 • ΧΡΟΝΙΚΑ, ὄργανο τοῦ Κεντρικοῦ Ἰσραηλιτικοῦ Συμβουλίου τῆς Ἑλλάδος (ὑπεύθυνος Ἰωσήφ Λόβιγγερ), τεύχος 73-74, Ἰαν. - Φεβρ. 1985 • ΕΛΛΗΝΙΚΟΝ ΑΥΡΙΟΝ, μηνιαῖον ἔθνικο-κοινωνικοκρατικὸν περιοδικὸν (ἐκδότης - διευθυντὴς Δημήτριος Καψάλας), τεύχος 48, Νοέμ. - Δεκ. 1984 • ΗΠΕΙΡΩΤΙΚΗ ΕΤΑΙΡΕΙΑ, μηνιαία ἔκδοση τῆς ὁμωνύμου ἐταιρείας (ὑπεύθυνος Ἀλέξ. Χ. Μαμμόπουλος), τεύχος 100, Ἰαν. 1985 • ΤΟ ΖΑΓΟΡΙ ΜΑΣ, μηνιαῖο περιοδικὸ (ἐκδότης - διευθυντὴς Κίμων Ἀθ. Πανταζής), φύλλα 82 καὶ 83, Ἰαν. καὶ Φεβρ. 1985 •